

Vluchtige verbondenheid

Stedelijke bindingen van de Rotterdamse nieuwe middenklasse

Cursory connections

Urban ties of Rotterdam's new middle class

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de
Rector Magnificus

Prof.dr. S.W.J. Lamberts

en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op
vrijdag 19 december 2003 om 11.00 uur
door

Marco van der Land
geboren te Vlissingen

Promotiecommissie

Promotor:

Prof.dr. J.P.L. Burgers

Overige leden:

Prof.dr. G. Engbersen

Prof.dr.ir. H. Priemus

Prof.dr. A.C. Zijdeveld

Vluchtige verbondenheid

Stedelijke bindingen van de Rotterdamse nieuwe middenklasse

Marco van der Land

Aan mijn vader, moeder, broer en zus

Inhoudsopgave

Voorwoord	7
1. Stedelijke bindingen van de Rotterdamse nieuwe middenklasse	9
1.1. Inleiding	9
1.2. De <i>double bind</i> van de stad	11
1.3. De nieuwe middenklasse als gewilde sociale categorie	14
1.4. De ‘nieuwe middenklasse’ stad	15
1.5. Rotterdam	16
1.6. Probleemstelling en opbouw van het boek	20
2. De nieuwe middenklasse en de postindustriële stad	23
2.1. Introductie	23
2.2. Industrialisering en de opkomst van een kennisklasse	26
2.3. Staatsvorming en de opkomst van de ‘nieuwe klasse’	29
2.4. Economische herstructurering en het ontstaan van een diensteneconomie	32
2.5. Analyses van de nieuwe middenklasse	34
2.6. Conclusie	45
3. Ideaaltypen van stedelijke bindingen	47
3.1. Inleiding	47
3.2. Aspecten van bindingen	49
3.3. Typen samenlevingen	55
3.4. Van het agrarische naar het industriële ideaaltype	57
3.5. Van het industriële naar het postindustriële ideaaltype	63
3.6. Conclusie	68
4. De Bindingsurvey	73
4.1. Inleiding	73
4.2. Methodische verantwoording	73
4.3. De vragenlijst	77
4.4. Korte beschrijving van de groep respondenten	78
4.5. Structuur van de empirische analyse	84

5. Binding door nabijheid.....	87
5.1. Inleiding.....	87
5.2. Binding met de totale stad.....	89
5.3. Buurtbinding.....	95
5.4. Verinnerlijkte binding.....	116
5.5. Conclusie.....	126
6. Binding door participatie.....	129
6.1. Inleiding.....	129
6.2. Burgerlijke binding.....	131
6.3. Binding vanuit de uitgelegde stad.....	148
6.4. Binding met de werkstad.....	164
6.5. Conclusie.....	178
7. Binding door consumptie.....	181
7.1. Inleiding.....	181
7.2. Binding met de uitstad.....	183
7.3. Binding en de polycentrische stad.....	194
7.4. Binding met de toegeëigende stad.....	208
7.5. Conclusie.....	216
8. Conclusie: principes van stedelijke binding.....	219
Summary.....	235
Literatuur.....	245
Bijlage 1. Lijst van beroepen per sector.....	257
Bijlage 2. Verslag van de componentenanalyse.....	263
Bijlage 3. Buurten voor de nieuwe middenklasse.....	279
Bijlage 4. Vragen van de Bindingsurvey.....	283
Bijlage 5. Lijst van geïnterviewde respondenten.....	295
Bijlage 6. Organisaties waarin vrijwilligers actief zijn.....	297
Zakenregister.....	301
Curriculum vitae.....	307

Voorwoord

C. Wright Mills schrijft in zijn voorwoord op Thorstein Veblen's *Theory of the Leisure Class* dat een goede socioloog de essentie van de samenleving moet proberen te snappen, de kenmerken van de typerende actoren daarin moet beschrijven en de koers van de samenleving moet trachten te achterhalen. Aan deze opdracht heb ik geprobeerd mijn steentje bij te dragen door van verschillende historische periodes ideaaltypische stedelijke bindingen af te leiden, door deze ideaaltypen te vergelijken met categorieën stedelingen en niet-stedelingen en door de dynamiek te beschrijven tussen verschillende principes van stedelijke binding. Het is geen straf geweest om dat te doen. Het onderwerp 'stedelijke bindingen van de nieuwe middenklasse' is een leuk onderwerp, omdat het over 'grote kwesties' in de sociologie gaat, namelijk cohesie (*in casu* binding) en ongelijkheid (*in casu* middenklasse). Daarnaast is er van een diepgaande persoonlijke betrokkenheid met het onderwerp sprake. Tijdens dit onderzoek heb ik – als goed lid van de nieuwe middenklasse – mijn eigen binding met de stad versterkt.

Het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is de belangrijkste financier geweest van dit onderzoek, dat in 1993 startte bij de toenmalige Onderzoeksschool voor Arbeid, Welzijn en Sociaal-Economisch Bestuur (AWSB). Graag wil ik de groep AIO's die toen onder leiding van Willem Dercksen is begonnen – Barbara Kinket, Peter van Leeuwen, Harm van Lieshout, Edwin Poppe, Richard Staring en Maaïke Zorgman – bedanken voor hun goede gezelschap tijdens de eerste jaren op de Utrechtse Uithof. De projectgroep 'Stad en Staat' (ook Universiteit Utrecht) vormde onder aanvoering van Godfried Engbersen vervolgens wat Bart van Steenberghe terecht een 'warm bad' noemde. Mariëlle, Annet en Elsa ben ik dank verschuldigd voor hun assistentie bij de uitvoering van de survey voor deze studie. Mijn oud-collega's en de subonderhuurder van A2 stAdsAdviseur bedank ik omdat zij mij als geen ander het plezier van samen zijn en samen werken hebben geleerd. In mijn nieuwe werkkring van het OTB denk ik opnieuw aardige en kundige collega's te hebben gevonden.

Een aantal mensen heeft een bijzondere rol vervuld tijdens dit onderzoek. Jack Burgers heeft mij van meet af aan de vrijheid gegeven om het onderwerp van deze studie eigen te maken. Hij was op mijn verzoek altijd paraat voor deskundig en vriendschappelijk gezelschap. Dit boek draagt – gelukkig – zijn stempel. Met Richard Staring heb ik, met enorm veel plezier, in de grootste kamer van onze verdieping in Trans 2, mijn eerste werkervaringen in de sociale wetenschappen gedeeld. Mijn respondenten wil ik bedanken, niet alleen voor de data van deze studie, maar ook omdat ik – onderweg naar afspraken – de stad Rotterdam, behalve

Zuid, goed heb leren kennen. Mijn familie, schoonfamilie en vrienden ben ik erkentelijk voor hun geduld en hun kritische opmerkingen vanuit hun rol als ervaringsdeskundigen. Erik vormde als Haagse FC Twente supporter de personificatie van vluchtige verbondenheid. Margit liet mij rustig mijn gang gaan, maar zij was betrokken en geduldig wanneer dat nodig was. Liefde is: als je niet kunt rekenen een rekenfout vinden die anderen over het hoofd zien. Ik draag, ten slotte, dit boek op aan het gezin waarin ik heb leren lezen en schrijven.

Utrecht, juli 2003

1. Stedelijke bindingen van de Rotterdamse nieuwe middenklasse

1.1. Inleiding

De organisatie van de Marathon Rotterdam is niet in handen van professionele, betaalde krachten, maar van enthousiaste vrijwilligers, verenigd in de Stichting Rotterdam Marathon en afkomstig uit het hele land. Velen van hen hebben ooit in Rotterdam gestudeerd en werken nu als arts of consultant in een plaats ver weg van de Maasstad. Ieder jaar reizen zij voor de marathon vanuit hun woonplaats naar Rotterdam om daar het verkeer te regelen of deelnemers te verzorgen en als ééndagsambassadeurs de stad een grote dienst te bewijzen.

Toen in 1995 de vorming van de Stadsprovincie aan de Rotterdammers per referendum werd voorgelegd, wees 87 procent van de stemmers (de opkomst was 42 procent) deze nieuwe bestuurslaag af, ook al waren er, uit instrumentele overwegingen, hele goede redenen om dat niet te doen. Een aantal van de problemen waar de stad mee kampte leek door de samenwerking met randgemeenten namelijk beter te kunnen worden aangepakt, maar zover kwam het niet. De regiovorming ging niet door.¹

Wat hebben de Marathon Rotterdam en de Rotterdamse Stadsprovincie, op het oog twee totaal verschillende zaken, met elkaar gemeen, behalve dat ze beide over Rotterdam gaan? Het antwoord is de binding van mensen met de stad. In het voorbeeld van de marathon wordt een belangrijk instituut van Rotterdam, waarmee de stad op een positieve manier wereldwijd over het voetlicht wordt gebracht, in stand gehouden vanwege een stedelijke binding van mensen die niet in de stad wonen. Het andere voorbeeld maakt duidelijk dat de emotionele binding van Rotterdammers met hun stad de vorming van een nieuw instituut – de stadsprovincie – heeft tegengehouden: het hart won het van het hoofd. Men had het gevoel de stad kwijt te raken aan buitenstaanders, terwijl men mocht verwachten dat de stad er door de stadsprovincie leefbaarder op zou gaan worden. Als mensen geen binding met de stad zouden hebben gehad, zou de marathon in Rotterdam mogelijk niet meer worden gelopen en zou de stadsprovincie al een aantal jaren functioneren.

¹ zie <http://www.referendumplatform.nl>

Stedelijke binding is een onderwerp dat zowel stedelijke beleidsmakers en bestuurders als beoefenaars van de sociale wetenschappen bezighoudt. De wetenschappelijke interesse houdt verband met het feit dat de stad in de sociologie vanouds wordt gezien als een soort verdichte samenleving, waar processen van modernisering zich het sterkst manifesteren. Kennis over stedelijke bindingen leidt tot meer inzicht in het proces van modernisering. De stadsocioloog is geboeid door de sociale en culturele dynamiek in steden, in wat de stad de stad maakt. Stedelijke beleidsmakers en bestuurders hebben ook – zij het om een andere reden – interesse in het onderwerp van stedelijke binding. De dynamiek tussen stad en regio bijvoorbeeld, met name de dagelijkse mobiliteit tussen woon- en werkplekken van vele duizenden werknemers, zouden zij het liefst terug willen dringen. Hen is er veel aan gelegen om die mensen die zij graag in de stad willen hebben ook daadwerkelijk aan te trekken en te binden. Stedelijke binding vormt voor hen een beleidsdoel op zich, waar vaak allerlei impliciete verwachtingen aan kleven over mogelijk positieve effecten daarvan. Het idee is dan dat als men meer aan een bepaalde plaats en de mensen die daar leven gebonden is, een aantal problemen gemakkelijker aan te pakken zou zijn.

In deze studie staat de stedelijke binding centraal van hoog gekwalificeerde professionals en managers die samen als de ‘nieuwe middenklasse’ worden aangeduid. Het empirisch onderzoek vond plaats in de periode 1996-1997. De tweede helft van de jaren ‘90 was in economisch opzicht een zeer voorspoedige periode. De werkgelegenheid en de koopkracht onder hoog gekwalificeerde employeés waren relatief groot. Toenemende welstand is in de loop van de westerse geschiedenis – met name in de maatschappelijke bovenlaag – gepaard gegaan met een proces van privatisering en terugtrek uit de collectieve sfeer (cf. Elias 1982). Burgers (1988: 167) wijst in de context van het wonen op het volgende mechanisme: “Zonder te willen vervallen in economisch-technologisch deterministisch denken, moet opgemerkt worden dat op veel momenten dat technische of economische innovaties dat mogelijk maakten, mensen de neiging hebben vertoond anderen van hun directe woonomgeving uit te sluiten.” De condities om sterke bindingen aan te treffen bij de nieuwe middenklasse waren derhalve in de bewuste onderzoeksperiode historisch gezien misschien minder gunstig dan tijdens de economisch minder voorspoedige perioden in de jaren ‘80 en nu. In de onderzoeksperiode was het aantal vrijheidsgraden als het om geografische mobiliteit gaat naar alle waarschijnlijkheid groter dan daarvoor en daarna het geval was. Dat maakt de onderzoeksperiode eigenlijk extra relevant, omdat daarin scherper kon worden waargenomen wat mensen doen als ze meer keuzemogelijkheden hebben, en dus hun voorkeur beter tot uiting kunnen laten komen.

De opbouw van dit inleidende hoofdstuk is als volgt. In paragraaf 1.2 wordt de probleemstelling van de studie geformuleerd. Paragraaf 1.3 gaat over de vraag waarom de nieuwe middenklasse een sociale categorie is die beleidsmakers en bestuurders graag als bewoners in hun stad willen hebben. In de daarop volgende paragraaf 1.4, wordt gekeken wat stadsbesturen er aan doen om de nieuwe middenklasse te winnen voor de stad. Het gaat daarbij om de vraag welke ontwikkeling de stad op economisch en cultureel gebied, alsmede op het vlak van het wonen heeft doorgemaakt. Rotterdam staat centraal in paragraaf 1.5, omdat deze stad de casus vormt van de studie. In paragraaf 1.6 wordt, ten slotte, de centrale vraagstelling in deelvragen uiteengelegd.

1.2. De *double bind* van de stad

De vraag naar de binding van mensen met de stad komt voort uit de verruimde bevoegdheden die steden van de centrale overheid toegeschoven hebben gekregen. Bestuurders, bewoners, ondernemers en werknemers van steden hebben tegenwoordig in vergelijking met 20 jaar geleden een veel grotere mate van autonomie ten opzichte van de rijksoverheid. Ooit “boden [steden] als het ware tegen elkaar op in de uitzichtloosheid van de problemen” (Burgers 1990: 32) om zo het grootste budget te krijgen voor de stad. Het draagvlak van allerlei culturele, politieke en sociale voorzieningen werd in de periode na de Tweede Wereldoorlog immers in belangrijke mate financieel gegarandeerd door de rijksoverheid. Zelfs al werd van voorzieningen weinig gebruik gemaakt, overheidssteun zorgde voor de continuïteit van de betreffende voorziening. Deze situatie is veranderd. De subsidiestroom van de rijksoverheid aan stedelijke overheden en ook direct aan voorzieningen is vanaf medio jaren ‘80 stelselmatig minder geworden. Redenen voor de decentralisatie hebben betrekking op het vereenvoudigen van procedures, het wegnemen van belemmeringen om economische initiatieven te ontplooien en het verkorten van de lijnen tussen burger en overheid. Ook spelen bezuinigingsoverwegingen een rol bij de terugtrekkende overheid.

Het gevolg is een nieuwe verhouding tussen lokale overheid en particulier initiatief. De diverse redenen voor decentralisatie van de centrale naar de lokale overheid vormen – omgekeerd evenredig – motieven om de binding van particulieren met de stad te revitaliseren. Particulieren vormen in meer letterlijke zin het draagvlak van voorzieningen en structuren dan enkele decennia geleden. Steden zijn in toenemende mate van hen (bewoners, bezoekers, ondernemers en werknemers in de stad) afhankelijk. De terugtrek van de overheid gaat daarom bijvoorbeeld gepaard met een beroep op de burger om meer initiatieven te ontplooien en meer zorg voor de ander te dragen. Bijzondere aandacht gaat daarbij uit naar de

categorie van hoog opgeleide burgers werkzaam in de ‘nieuwe’ dienstverlenende beroepen die in deze studie centraal staat: de nieuwe middenklasse.

De revitalisering van het imago van de stad in de periode van de stedelijke vernieuwing, die grofweg vanaf halverwege de jaren ‘80 inzette, is er voor een belangrijk deel op gericht de stad aantrekkelijker te maken voor de nieuwe middenklasse, nadat deze vanaf de jaren zestig in grote aantallen de stad heeft verlaten. In sectoren waarin de nieuwe middenklasse werkzaam is, zoals de zakelijke dienstverlening, het bankwezen en de sector van de georganiseerde cultuur, vestigden bedrijven zich in toenemende mate in de stad. In Rotterdam getuigen de grootschalige bouw van kantoren op het Weena, nu de ader van het Rotterdamse ‘*central business district*’, en de ontwikkeling van het Museumpark in het centrum van Rotterdam daarvan. De stad biedt de professionals en managers uit deze sectoren in principe een dynamisch klimaat waarbinnen ‘stedelijke leefstijlen’ zich kunnen ontwikkelen en waarin sprake is van een steeds rijker geschakeerd aanbod van cultuur en amusement. Met name voor het jongere deel van de nieuwe middenklasse, vaak eenpersoonshuishoudens, kan het centrum van de stad een aantrekkelijk woonmilieu vormen.

Als de woonsituatie van de nieuwe middenklasse een eerste graadmeter mag vormen voor haar binding met de stad, dan is die binding echter veel minder groot dan op grond van pogingen tot stedelijke revitalisering mocht worden verwacht. In Rotterdam, maar ook in andere steden, heeft de vestiging van de nieuwe middenklasse in de stad geen hoge vlucht genomen. Uit de beschikbare gegevens blijkt bijvoorbeeld dat het percentage hoog opgeleiden (HBO en WO) van de Rotterdamse beroepsbevolking tussen 1992 en 2001 vrijwel gelijk is gebleven (respectievelijk 25 en 26 procent) (COS 2003). Tegenwoordig wordt naast de *white flight* van blanke middenklasse ook al een *black flight* waargenomen van allochtone nieuwe middenklasse huishoudens (Burgers 2002). Maar het belangrijkste verschil tussen vestigers en vertrekkers betreft de hoogte van de inkomens. “Het zijn vooral huishoudens met hoge inkomens die de stad verlaten.” (COS 1997: 34). Meer dan de helft van de vertrekkers had in 1997 een gezinsinkomen van meer dan 3.400 gulden (1.542 euro) netto per maand. Van de vestigers waren dat er 28 procent (ibid.: 44). Voor veel vertrekkers met hoge inkomens is het ontbreken van een geschikte woning (43 procent) en woonomgeving (45 procent) de voornaamste reden om te verhuizen (ibid.: 53). Veel vertrekkers willen op termijn wel terug naar Rotterdam, als zij er dan een geschikte woning kunnen vinden (ibid.: 53-54). Pas betrekkelijk recent richt de stad zich met haar woonbeleid expliciet op de midden- en hogere inkomensgroepen. Van binding aan de stad in de zin van het kiezen voor de stad als plek om te wonen is kortom maar in beperkte mate sprake.

Wonen in de stad hoeft echter geen garantie te bieden of voorwaarde te zijn voor een binding met de stad. Ook al zou de nieuwe middenklasse wél massaal in de stad zijn gaan wonen, dan is het nog maar de vraag of zij het draagvlak van de stad ook daadwerkelijk zou vergroten. Het kan immers best zijn dat men de woning alleen ziet als een uitvalsbasis, waar allerlei logistieke patronen van het dagelijkse leven samenkomen, de 'habitat' (Grunfeld 1972). Het is mogelijk dat men maar voor een aantal jaren in de stad woont en gedurende die periode geen binding met de stad ontwikkelt.

Eén van de belangrijkste redenen om de binding van de nieuwe middenklasse te analyseren is haar veronderstelde hoge mobiliteit. "*Subjects and objects are amazingly mobile*", stelden Lash en Urry (1994: 3) vast. Mobiliteit wordt ondermeer beschouwd als een kenmerkende eigenschap van de kosmopolitische leefstijlen die bij een deel van de nieuwe middenklasse te vinden zou zijn (Hannerz 1990). Zowel Bourdieu (1992) als Lash en Urry (1987) brengen de groei van de nieuwe middenklasse in verband met toegenomen mobiliteit en de verspreiding van postmoderne cultuur. De mobiele en hoog gekwalificeerde professional of manager vormt vanwege die mobiliteit een belangrijke schakel in het proces van mondialisering. Het probleem is evenwel dat een groep professionals en managers uit de moderne en uitdijende dienstensectoren zó mobiel is, dat zij mogelijk een zekere onverschilligheid tentoonspreiden ten aanzien van allerlei sociale problemen en sociale verbanden in hun eigen woonplaats. De toegenomen afstanden tussen woon- en werkplekken bijvoorbeeld zouden negatieve effecten hebben op lokale gemeenschappen (Putnam 2000). De bewuste hoog gekwalificeerde werknemers reizen veel, zijn druk bezet - is het niet met werk, dan wel vanwege huishoudelijke of recreatieve bezigheden, en ze zouden regelmatig van woon- en werkplek wisselen.

Een andere reden om binding te onderzoeken is dat niet alleen binnen de nieuwe middenklasse, maar dwars door alle sociale lagen van de samenleving heen een terugtred uit de civiele samenleving kan worden geconstateerd. "De sociale en economische structuren van de grote steden zijn geleidelijk verzwakt en soms zelfs verkalkt, onder meer doordat een aantal categorieën in de grote stad (...) er een geringe binding mee hebben", stelt Kreukels (1993: 20). De nieuwe middenklasse werd tot in de jaren '70 beschouwd als een maatschappelijk actief sociaal stratum. Uit een onderzoek naar de kern van aanhangers van nieuwe sociale bewegingen bleek dat het ging om een 'nieuwe klasse' van hoog opgeleide sociale en culturele experts (Kriesi 1986). Onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau wijst echter al sinds enige jaren op een afnemende maatschappelijke betrokkenheid. Hoog opgeleiden zijn van oudsher weliswaar actiever in vrijwilligerswerk dan laag opgeleiden, maar al vanaf 1975 doet zich onder hoog opgeleiden een trend van

afnemende participatie in maatschappelijke organisaties voor (SCP 1996, Dekker 2002).

Het probleem dat de aanleiding vormt voor deze studie is de zogenoemde *double bind* waarin de stad verkeert. Samengevat zijn steden voor de oplossing van problemen in de stad meer op zichzelf aangewezen (op haar bestuurders, ondernemers, werknemers en bewoners), maar een categorie mensen die voor het stedelijk draagvlak belangrijk is, i.c. de nieuwe middenklasse, heeft een diffuse binding met de stad. Zij woont er maar ten dele en wordt daarbij ook nog eens als mobiel gekarakteriseerd. Mogelijk vormt de nieuwe middenklasse een sociale categorie onder wie sprake is van “verminderde binding van personen aan plaatsen”, zoals Van der Wouden stelt. Die verminderde binding vormt in zijn ogen een culturele verandering die de ‘volheid’ van het stedelijk leven aantast (Van der Wouden 1999: 12). De centrale vraagstelling van deze studie is in welke mate en op welke wijze de nieuwe middenklasse gebonden is aan de stad. De twee belangrijke onderdelen van deze probleemstelling, de nieuwe middenklasse en stedelijke binding, worden in respectievelijk hoofdstuk twee en hoofdstuk drie uitgewerkt.

1.3. De nieuwe middenklasse als gewilde sociale categorie

Waarom is de nieuwe middenklasse zo gewenst in de stad? Waarom wordt de binding van de nieuwe middenklasse zo belangrijk gevonden? In de Verenigde Staten zou deze vraag gemakkelijk te beantwoorden zijn. Het Amerikaanse belastingstelsel is er op gebaseerd dat steden veel meer dan in Nederland het geval is, zelf verantwoordelijk zijn voor hun inkomsten. Voor het financiële draagvlak van die steden is het direct merkbaar wanneer zich meer welgestelde nieuwe inwoners melden. In Westeuropese steden wordt bevordering van de instroom van de middenklasse en het tegengaan van hun vertrek om andere redenen belangrijk gevonden.

Ten eerste staat de middenklasse van oudsher symbool voor stabiliteit en solidariteit in de stad. Mensen uit de traditionele middenklasse van ‘lokale notabelen’ vertegenwoordigen burgerlijke waarden als fatsoen, orde, vlijt en gematigdheid. Zij houden bestaande sociale structuren in de stad in stand. De middenklasse participeert in stedelijke politieke netwerken en draagt bij aan een stedelijke burgercultuur. Dat zou ook gelden voor de nieuwe middenklasse, die door hun hogere opleiding en hun deels post-materialistische levenshouding (Inglehart 1981) meer betrokken zou zijn bij lokale aangelegenheden. Deze betrokkenheid zou sociale en economische structuren versterken en zo een belangrijke randvoorwaarde vormen voor een economisch succesvolle stad (Putnam 1993, Zijderveld 1998). Het gaat

daarbij niet om liefdadigheid, maar om een doelgerichte zakelijke organisatie van solidariteit.

Ten tweede heeft de nieuwe middenklasse een sleutelrol gespeeld in de ontwikkeling van de postindustriële en de postmoderne stad. Zij heeft de nieuwe economische en culturele orde voor een belangrijk deel zelf geproduceerd en spint er zelf garen bij. De nieuwe middenklasse is hoog opgeleid en bezit een meer dan modale koopkracht. Zij bezit met andere woorden veel cultureel en economisch kapitaal. Vanwege hun cultureel kapitaal zijn leden van de nieuwe middenklasse belangrijk voor het culturele klimaat in de stad (Zukin 1982). Zij etaleren een stedelijke consumptieve leefstijl, zowel met betrekking tot cultuur en kunst, als vermaak en *lifestyle* producten (Featherstone 1990). Zij vormen het publiek van tentoonstellingen, evenementen en festivals, en zijn kenners en kopers van kunst. Zij bezetten de terrasjes en drommen op koopavonden samen in de winkelstraten (Oosterman 1993). Bovendien zijn zij een belangrijke doelgroep van makelaars die op aantrekkelijke locaties in de stad woningen aanbieden.

Ten derde vormt de aanwezigheid van een nieuwe middenklasse een belangrijke voorwaarde en daarmee een *pull* factor voor hoogwaardige, kennisintensieve bedrijvigheid (Scott 1988). Bedrijven die op zoek zijn naar een goede vestigingsplaats hechten grote waarde aan de aanwezigheid van gekwalificeerd personeel. De nieuwe middenklasse herbergt een grote diversiteit aan beroepen waarin veelgevraagde kennis en vaardigheden worden toegepast en voortgebracht. De specialistische kennis van de 'symbolisch analisten', zoals leden van de nieuwe middenklasse ook worden aangeduid (Reich 1991), wordt daar toegepast waar investeringen moeten worden gepleegd, innovaties zijn vereist, amusement wordt 'geproduceerd' of anderszins op 'symbolische' wijze toegevoegde waarde moet ontstaan. We kunnen bijvoorbeeld denken aan ingenieurs, financiële experts, advocaten, adviseurs, ontwerpers, tekstschrijvers, academici en dergelijke. Zij bezitten deskundigheid op uiteenlopende terreinen als wetenschap, beleid, marketing, economie, kunst en techniek. De bedrijven die hen zoeken zijn ook de bedrijven waarmee steden hun economische structuur kunnen versterken. Het is voor veel steden dus belangrijk de nieuwe middenklasse voor de stad te winnen en ze te vast te houden. Om deze reden begeven steden zich in een onderlinge concurrentiestrijd om deze waardevolle, maar als mobiel beschouwde burgers.

1.4. De 'nieuwe middenklasse' stad

Uit de literatuur valt af te leiden dat steden voor de nieuwe middenklasse en hun werkgevers aantrekkelijke plaatsen worden, wanneer zij zich op tenminste drie – elkaar wederzijds versterkende - terreinen gunstig positioneren, namelijk als een

stad met een vitale, economische structuur, als een stad met een grote en rijke culturele dynamiek en als een stad met een aantrekkelijke woon- en leefomgeving. Kortweg geformuleerd een vitale, bruisende en leefbare stad.

Kennis vormt de motor achter de postindustriële wending, zo zeer zelfs dat sommigen er een nieuwe productiefactor in zien (cf. Castells 1996). Productieprocessen stoelen steeds vaker op deze symbolische (versus materiële) in- en output. De winstgevendheid van een onderneming wordt steeds meer gezocht in een 'symbolische economie' (Zukin 1995), wat neerkomt op de beschikking over de juiste informatie, de beste informatienetwerken en de werknemers die met de beschikbare informatie kennis genereren. In steden ontstaan in toenemende mate kennisintensieve productiemilieus. De reflexiviteit die voor succesvolle economische productie noodzakelijk is, veronderstelt de onderlinge nabijheid van verwante economische activiteiten. Bepaalde kennisintensieve bedrijven zijn daarmee sterk lokaal geworteld (Storper 1997). Voor de grote steden heeft kennis - en hebben 'kenniswerkers' - daardoor een speciale betekenis. Steden boden al in de eeuwen voorafgaand aan de industrialisering woonmilieus voor politieke en intellectuele elites. En ook tegenwoordig verstevigen steden in de strijd om de vestiging van kennisintensieve bedrijvigheid hun positie, wanneer zij hoog gekwalificeerde werknemers kunnen huisvesten.

Steden is er alles aan gelegen om zich in de strijd om bedrijven en welgestelde bewoners te ontdoen van het problematische imago dat de stad aankleefde en dat zij zo zorgvuldig hadden opgebouwd in de periode waarin hun lot nog zo sterk afhing van de staat. Om in de concurrentiestrijd tussen steden te overleven is het van groot belang in de stad een aantrekkelijk consumptiemilieu te ontwikkelen (Hannigan 1998, Zukin 1998). In deze - op de consument gerichte - koers kregen het cultuuraanbod, maar ook de openbare ruimte en grote evenementen een strategische economische betekenis. In steden ontstond in de jaren '90 een 'vrijtijds-economie', gericht op het vergroten van bezoekersaantallen en het verlengen van hun verblijfsduur. Door deze culturele transformatie, in combinatie met de terugtrekkende overheid, zijn het culturele en het economische domein in steden steeds meer in elkaar overgevoerd (Scott 1997). In steden is de 'culturele economie' steeds belangrijker geworden. De ontwikkeling van de stad naar een consumptiemilieu betekent ook dat er sprake is van de opkomst van een 'symbolisch productiemilieu' (Kloosterman 2001).

1.5. Rotterdam

In economisch opzicht is Rotterdam achtergebleven bij de rest van Nederland en heeft zij ook langzamer dan de meeste andere steden in Nederland de postindu-

striële transformatie doorgemaakt. Een belangrijke oorzaak daarvan is gelegen in de economische structuur en betreft een *mismatch* tussen de kwalificatieniveaus van de beroepsbevolking en de vraag naar arbeid (Kloosterman 1996). Wat betreft de groeicijfers blijft Rotterdam achter bij de rest van Nederland. In de periode 1980-1995 groeide de Rotterdamse economie met maar 0,5 procent op jaarbasis, terwijl de jaarlijkse groeivoet voor heel Nederland in dezelfde periode vijf maal zo hoog was. Er was in de periode 1990-1995 zelfs sprake van een krimpende economie in Rotterdam (met 0,5 procent), terwijl die landelijk steeg naar 2,7 procent (Priemus et al. 1998: 65). Toch is er met deze relatief achterblijvende groeicijfers nog geen sprake van slechte randvoorwaarden voor de toename van employees uit de nieuwe middenklasse. In de sector van de zakelijke dienstverlening bleek de arbeidsproductiviteit aanmerkelijk hoger te liggen dan in de omgeving van de stad en is er sprake van een goede situatie waarin “de hoog opgeleide, specialistische arbeid, de netwerken, en de kwalitatief hoogwaardige bedrijfsruimten voor dergelijke activiteiten voorhanden zijn” (ibid.: 67).

Op cultureel gebied heeft Rotterdam, vooral vanwege het gegroeide aanbod aan amusement en cultuur, onmiskenbaar een bepaalde aantrekkingskracht op de nieuwe middenklasse. De stad is in veel opzichten een hedendaagse stad, met goede en ‘hippe’ restaurants, belangrijke musea, een indrukwekkende architectuur en een haven die geldt als mondiaal economisch knooppunt. De schaal, diversiteit, omvang en mix van historische kenmerken en moderniteit onderscheiden het imago van de stad van dat van Amsterdam (toeristisch), Den Haag (historisch) en Utrecht (provinciaal). Vanaf begin jaren ‘90 is er sprake van een culturele revitalisering van Rotterdam. Er is volop ingezet op vergroting van het aantal bezoekers aan attracties, winkels en evenementen. “De binnenstad van Rotterdam moet zich de komende jaren verder ontwikkelen als een plek met een grotere levendigheid, veiligheid en leefbaarheid. Dit moet worden bewerkstelligd door in de binnenstad het wonen, werken en recreëren zo veel mogelijk te stimuleren.” (COS 2000). Met het openbare uitgaansleven was het in Rotterdam ruim tien jaar geleden niet best gesteld (Vijgen en Van Engelsdorp Gastelaars 1990). De Rotterdammer zoekt zijn vermaak “eerder ... in de privé-sfeer – voor de video” (ibid.: 249). Vanaf die tijd is er echter veel veranderd. In 2002 bracht de gemeente de brochure “Plezierige zaken in Rotterdam” uit, waaruit onomstotelijk de opleving van Rotterdam als stad van cultuur en vermaak blijkt (Gemeente Rotterdam 2002b). Zowel ten aanzien van de vraag als ten aanzien van het aanbod van cultuur en vermaak zijn uit de brochure een aantal algemene conclusies te trekken. Zo blijkt dat er niet alleen steeds méér bezoekers naar Rotterdam zijn gekomen, maar ook dat zij vaker komen en langer blijven. Zij zijn relatief jong en vaak afkomstig uit de Rotterdamse

regio. Wat betreft het aanbod blijkt dat attracties en evenementen relatief populair zijn. Elk trekken zij bovendien een eigen publiek. Rotterdam wordt hiermee meer en meer een festival- en evenementenstad die voldoet aan de vraag vanuit stad en regio naar dynamiek en identiteit (Boogaarts 2001).² Terwijl het hart van de stad in steen nog steeds wordt teruggebouwd, zorgen de festivals en evenementen voor leven in de brouwerij en een minstens even sterke dynamiek als in de andere grote steden.

In Rotterdam is de stedelijke cultuur dus niet beperkt tot erkende en gelegiti-meerde Cultuur met een hoofdletter. Dat is niet uniek voor Rotterdam, maar de stad wijkt wel van andere steden af door juist het accent te leggen op de meer toegankelijke cultuuruitingen. Vergeleken met steden als Amsterdam en Den Haag is het aandeel hoog opgeleiden in de stad immers relatief laag, wat is terug te zien in het aanbod van cultuur en vermaak. Cultuur en vermaak zijn op allerlei manieren met elkaar verstrengeld geraakt. Het Rotterdamse Philharmonisch Orkest bijvoorbeeld concerteerde in 2001 op het Afrikaanderplein in de multiculturele wijk Feijenoord. Jaarlijks terugkerende festivals als het Wereldhavenfestival, Dunya, het Zomercarnaval of de Dance Parade hebben in hun korte bestaan al bijna net zo'n grote naam opgebouwd als de Kunsthal of museum Boymans van Beuningen. En het Wereldmuseum (voorheen het Museum voor Volkskunde) lijkt zo op het oog een vergelijkbare clientèle aan te kunnen trekken als galerie Mama in de Witte de Withstraat. Sjik en sjofel zijn samengegaan en het onderscheid tussen hoge en lage cultuur is vervaagd, ook, of beter, uitgerekend in Rotterdam.

De eerder genoemde verstrengeling van cultuur, vermaak en economie blijkt uit de gegroeide nadruk op sfeer en decor in de stad en uit de aanwijzing door het stadsbestuur van vier centrale thema's: het water en de haven, de architectuur, de multiculturele stad en het 'moderne' en 'vernieuwende' waar Rotterdam zich al langer mee heeft geprofileerd. Binnen elk van de thema's worden allerlei aansprekende projecten uitgevoerd. Bekend zijn bijvoorbeeld de Rotterdamse watertaxi's, waarmee de uitbater van hotel New York een aantal jaren geleden begon, of de Beurstraverse (beter bekend als 'de koopgoot'), waar men in een moderne en beschutte omgeving goed kan *funshoppen*. Voor het jonge publiek zijn bijvoorbeeld de *skate ramp* aan de Blaak en de danceclub *Now&Wow* aansprekende symbolen. Het

2 "Rotterdam is vandaag in Almere uitgeroepen tot 'Evenementenstad van het jaar'. De jury van de Stichting Nationale Evenementenprijzen prees Rotterdam wegens de veelheid van evenementen. Als succesvolle voorbeelden werden het Solero Zomercarnaval, September in Rotterdam, de Heineken Danceparade en de Dag van de Romantische Muziek genoemd." (Rotterdams Dagblad, 30 mei 2002).

imago van Rotterdam als werkstad *pur sang* slijt, ook al gaat dat maar heel geleidelijk.

Desalniettemin is Rotterdam voor de nieuwe middenklasse geen aantrekkelijke stad om in te wonen. Er is in Rotterdam een tekort aan woningen voor midden- en hogere inkomensgroepen (Gemeente Rotterdam 1998: 3). De reden waarom de nieuwe middenklasse niet staat te dringen om in Rotterdam te wonen, hangt samen met de beperkte mogelijkheid die er is om bepaalde woonwensen te realiseren. In Rotterdam zijn, net als in andere grote steden, voor de nieuwe middenklasse belangrijke wensen, zoals vrijstaand wonen, een vrije kavel, een grote(re) tuin en inspraak in parkeervoorzieningen (Smit en Keers 1999), niet of nauwelijks te verwezenlijken.

Daar komt echter bij dat er ook in de vooroorlogse woningvoorraad maar een heel beperkt aantrekkelijk aanbod is. Buurten waar zich spontane processen van *upgrading* van vooroorlogse woonmilieus hebben voorgedaan zijn relatief schaars in Rotterdam. Als ze zich al hebben voltrokken, dan is het op kleine schaal, zoals in het Liskwartier, aan delen van de singels of in delen van het centrum. Naast goede middenklassewijken als Hilleegersberg, het oude Kralingen en Prinsenland, is de nieuwe middenklasse voor een geschikte woning in de bestaande voorraad vooral aangewezen op blokken en straten die over de stad zijn verspreid, in vrij heterogene buurten. In Delfshaven bijvoorbeeld bevinden zich aan de Heemraads-singel of Mathenesserlaan duurdere en voor de nieuwe middenklasse aantrekkelijke woningen.

Tot aan de jaren '90 is er in het centrum van Rotterdam, behalve op de Kop van Zuid en een aantal andere, kleinere locaties, nauwelijks voor de nieuwe middenklasse gebouwd (Van der Land 2001). Langs de rivier is een aantal luxe woonappartementen gerealiseerd. Middeldure en dure woningen verschenen vooral in het suburbane woonmilieu in plaats van in de stad (Gemeente Rotterdam 1998: 7). Pas in de loop van de jaren '90 is de woningbouw voor midden- en hogere inkomensgroepen op gang gekomen (Van 't Verlaat en Van der Meer 2002). Daarnaast is in het duurdere segment onder andere gebouwd op de Schiehaven/Müllerpier en op het Noordereiland. Op de Kop van Zuid is de woningbouw voortgezet. Voor de periode 2000 tot 2005 is het de bedoeling dat het aandeel dure woningen in de nieuwbouw stijgt van 51 naar 77 procent (ibid.: 25).

Rotterdam was tot voor kort een stad waarin er beleidsmatig veel aandacht bestond voor de relatief grote groep eigen inwoners met een lage sociaal-economische status. Pas in 1998, lang nadat het besef dat de middenklasse uit de stad trok was doorgebroken, is het woonbeleid expliciet gericht op midden- en

hogere inkomensgroepen (Gemeente Rotterdam 1998).³ Om voor het nieuwe woonstadbeleid breed draagvlak te verwerven en nauwkeurig inzicht te krijgen in de mogelijkheden het beleid te realiseren, heeft de dienst Stedenbouw en Volkshuisvesting onder andere een gespreksronde gehouden met 220 sleutelfiguren (Gemeente Rotterdam 2002a). Na een langdurige studie is aangegeven hoe de gemeentelijke diensten en woningcorporaties nieuwe, aantrekkelijke woonmilieus voor de nieuwe middenklasse gaan realiseren en hoe zij het beeld van Rotterdam, als een stad voor lagere en middeninkomens, zullen gaan bijstellen (Gemeente Rotterdam 2003).

1.6. Probleemstelling en opbouw van het boek

Wentholt (1969) schrijft in het voorwoord van “De Binnenstadsbeleving en Rotterdam”: “In de vele gesprekken die ik met Rotterdammers over de problematiek van de binnenstad heb gevoerd, bleek telkens weer het bestaan van deze vitale burgerzin, een gegrepenheid met de Rotterdamse problemen, een persoonlijke inzet voor het welzijn van de stad als zodanig. Ik meen dat hierin één van de redenen waarom van deze stad zo’n sterke aantrekkingskracht uitgaat, moet worden gezocht”. De vraag is of ruim 25 jaar na dato er onder stedelingen nog steeds sprake is van deze ‘burgerzin’, ‘gegrepenheid’ en ‘persoonlijke inzet’. Binding is tegenwoordig een veel besproken onderwerp, mogelijk meer dan vroeger. Volgens Bauman is binding pas een belangrijk thema sinds filosofen zijn gaan spreken van *‘disembedding’*. Men gaat pas over identiteit nadenken en praten als men niet weet waartoe men behoort (cf. Beck et al. 1994). De Rotterdamse nieuwe middenklasse zou daar als een potentieel mobiele categorie mogelijk een goed voorbeeld van kunnen vormen. “Burgers en bedrijven zijn minder stadsgebonden dan weleer”, stelt Engbersen (1994: 152), waarbij hij er direct op wijst dat die constatering een romantisering en idealisering van vroeger in de hand werkt. Waar het echter om gaat is dat ‘vroeger’ economisch eigenbelang en lokale oriëntatie in industriële gebieden vaak samengingen (Reich 1991). Zijn bindingen in de postindustriële stad minder sterk of zijn er in plaats van bindingen van ‘weleer’ nieuwe bindingen ontstaan? De centrale vraag van deze studie is in welke mate en op welke

3 Dat er onverbloemd voor deze bevolkingsgroep werd gekozen betekende een breuk met het sociaal-democratische, op de doelgroepen van de volkshuisvesting gerichte beleid. Rotterdam lijkt het patent te hebben op sociaal-politieke koerswendingen. In Rotterdam lag de bakermat van het bouwen voor de buurt ten tijde van de stadsvernieuwing, het Weena gebied vormde het symbool voor de stedelijke vernieuwing van de jaren ‘80 en vroege jaren ‘90 en de ‘leefbaarheidsbeweging’ werd in Rotterdam onder leiding van Pim Fortuyn voor het eerst geïnstitutionaliseerd in de Nederlandse lokale politiek.

wijze de nieuwe middenklasse is gebonden aan de stad. Er wordt dus met name aandacht besteed aan wat respectievelijk de ‘intensiteit’ en de ‘diversiteit’ van stedelijke bindingen genoemd kan worden. Uit de hoofdvraag zijn de volgende deelvragen afgeleid:

- welke subcategorieën zijn er binnen de nieuwe middenklasse te onderscheiden op basis van de intensiteit en diversiteit van hun stedelijke bindingen?
- hoe verhouden continuïteit en verandering in stedelijke bindingen zich tot elkaar?
- hoe kan het verband tussen processen van stedelijke binding en mobiliteit worden getypeerd?

In het boek zal langs de volgende opbouw een antwoord worden gezocht op deze vragen. In hoofdstuk twee staat de nieuwe middenklasse centraal. Er zal worden ingegaan op de diverse oorsprongen van de nieuwe middenklasse en de diversiteit waartoe dit halverwege de jaren ‘90 binnen de nieuwe middenklasse heeft geleid. Hoofdstuk drie is gewijd aan het onderwerp van stedelijke binding. Over binding zijn vooral sterk abstraherende ‘*grand theories*’ gewijd en is betrekkelijk weinig aan ‘*middle range*’ theorievorming gedaan. In deze studie is gekozen voor een benadering waarin met algemene begrippen het bijzondere geval kan worden begrepen, namelijk door te werken met ideaaltypen van binding. Zij zullen worden opgebouwd langs twee dimensies, te weten ‘typen samenleving’ en ‘aspecten van bindingen’. De mogelijke combinaties van deze twee dimensies vormen tevens de basis van de wijze waarop de empirische analyse wordt gepresenteerd. In hoofdstuk vier wordt ter introductie op die analyse verantwoording afgelegd over de gehanteerde onderzoeksmethode. De hoofdstukken vijf, zes en zeven vormen het deel van het boek waarin empirie en ideaaltypen systematisch met elkaar zullen worden vergeleken. Omdat de beide dimensies van de ideaaltypen elk uit drie elementen bestaan, zijn er negen (drie maal drie) thema’s te beschrijven over stedelijke binding. In elk hoofdstuk worden er drie uitgewerkt. Hoofdstuk vijf richt zich op binding door het principe van nabijheid. Dit principe berust op ‘traditionele’ bindingen waarin lokale afkomst en loyaliteit belangrijk zijn. Hoofdstuk zes gaat over bindingen die een ‘modern’ karakter hebben. Deze bindingen omvatten allerlei vormen van participatie in de stedelijke samenleving. Hoofdstuk zeven betreft stedelijke bindingen die door middel van symbolische consumptie kunnen ontstaan. De achtergrond van deze bindingen is de ‘contemporaine’ stad, die zich tot druk bezocht consumptiemilieu heeft ontwikkeld. In hoofdstuk acht worden de belangrijkste conclusies op een rij gezet.

2. De nieuwe middenklasse en de postindustriële stad

"The new class: a muddled concept"
Bell (1979)

2.1. Introductie

In veel romans, films en televisieseries uit de jaren '80 en '90 van de vorige eeuw, worden welgestelde, vaak jonge, stedelingen opgevoerd. Openingscènes spelen zich meer dan eens af in een hooggelegen kantoor met uitzicht over de stad. De 'plots' draaien even zo vaak om carrières en relaties en vooral om de kunst om op beide terreinen succes te oogsten. Ook in tijdschriften en kranten krijgen zij veel aandacht, met name als het gaat om thema's als werk, steden, mode, cultuur of leefstijlen. Een heel bekende en verfilmde roman is Tom Wolfe's *"Bonfire of the Vanities"* uit 1987, het verhaal van een New Yorkse handelaar in effecten, *yuppie* en echtgenoot van een binnenhuisarchitecte, die na een auto-ongeluk plotseling met de zin en onzin van zijn carrière wordt geconfronteerd. Een andere beroemde roman is *"Nice Work"* uit 1988, van de Engelse schrijver David Lodge. In dit verhaal ruilen een universitair docente feministische literatuur en de *managing director* van een ingenieursbureau voor één dag per week van baan. De roman wordt in de sociaal-wetenschappelijke literatuur wel aangehaald om de interne dynamiek en differentiatie van de nieuwe middenklasse te laten zien. Zelfs als de nieuwe middenklasse niet als zodanig het onderwerp vormt speelt zij nog een belangrijke rol. In Douglas Coupland's *"Generation X"* bijvoorbeeld keren de jonge dertigers Andy, Doug en Claire zich juist af van het vooruitgangsgeloof van hun generatiegenoten die wél succesvol zijn volgens de geldende maatstaven.

Deze nieuwe middenklasse vormt de exponent van het vanaf de jaren '60 explosief gegroeide hoger onderwijs en bestaat uit zakenlieden, academici, politici, bestuurders en culturele professionals, kortom, vertegenwoordigers van heel verschillende beroepen. Men heeft met elkaar gemeen dat de kennis waarmee men werkt de basis vormt van hun macht, status, inkomen en leefstijlen. De nieuwe middenklasse verzamelt kennis, bewerkt die en geeft die door. De verzamelde kennis wordt niet alleen benut in de sfeer van de betaalde arbeid. Actuele kennis van cultuur en kunst, van huis en tuin, van *hypes* en *trends* is zowel professioneel als 'privé' van groot belang. Het gaat vaak om 'symbolische kennis', die niet recht-

streeks wordt aangewend voor de productie van goederen, maar vooral dient om weer nieuwe kennis voort te brengen.

De nieuwe middenklasse is niet alleen kijker en lezer, maar evengoed maker van hetgeen wordt bekeken en gelezen: consument én producent. In dit hoofdstuk en in het hoofdstuk dat hierop volgt wordt de basis gelegd voor een wetenschappelijke empirische analyse van de nieuwe middenklasse. Het onderhavige hoofdstuk put uit theoretische en empirische studies van de nieuwe middenklasse. Het doel is om te laten zien hoe de nieuwe middenklasse is ontstaan en welke rol zij speelt in economische en sociaal-culturele verhoudingen.

Beknopte begripsanalyse

Ook al kan men zich bij het hiervoor geschetste populaire beeld van de nieuwe middenklasse waarschijnlijk wel iets voorstellen, Daniel Bell (1979) vond de nieuwe middenklasse een *muddled concept*. Een eerste tekstanalyse van de term ‘nieuwe middenklasse’ roept al twee lastige vragen op: Wat is er ‘middenklasse’ aan deze mensen? En wat is er ‘nieuw’ aan die middenklasse? Het woord middenklasse geeft al wel een indicatie wie daar niet toe behoort: de elite, de topmanagers, top-politici, de aristocratie, de *CEO's* en president-directeuren enerzijds, en de armen, langdurig werklozen, arbeiders, de ‘onderklasse’, de ‘gemarginaliseerden’ anderzijds. De middenklasse zit er tussenin. Ze heeft wel invloed, maar niet de touwtjes in handen. De nieuwe middenklasse bestaat uit employees en is dus in loondienst, maar bestaat niet uit traditionele arbeiders, want de betreffende employees geven juist leiding aan hen of staan op een andere manier hoger in de hiërarchie. In een land als Nederland waarvan de inwoners soms wel worden aangeduid als ‘één grote middenklasse’, schept dit nog niet zo heel veel duidelijkheid, maar het onderscheidt deze studie in ieder geval van op de elite gerichte onderzoeken (cf. Van Hezewijk 1986) en studies naar de ‘onderklasse’ (cf. Engbersen 1990).

De vaagheid van het begrip ‘nieuwe middenklasse’ komt ook door het bijvoeglijk naamwoord ‘nieuw’. Wat er ooit nieuw was aan de nieuwe middenklasse doet er nu misschien helemaal niet meer toe en krijgt per definitie steeds andere, tijdsgebonden betekenissen. Met de oude, traditionele middenklasse wordt in de regel gedoeld op de middenstand: de kleine zelfstandige ondernemers, handelaren, winkeliers, kleine boeren, onafhankelijke handwerklieden en sommige notabelen, zoals de onderwijzer of de arts. Deze ‘oude’ middenklasse is gedurende de twintigste eeuw geleidelijk aan geslonken. De nieuwe middenklasse is het hoog opgeleide deel van de geschoolde employees, die de oude middenklasse gedurende de loop van de eeuw in aantal en invloed zijn gepasseerd. Vóór de Tweede Wereldoorlog waren employees in aantal nog kleiner dan de zelfstandige middengroepen. Eind

jaren '80 waren zij al vier à vijf keer zo groot (Wijmans 1987: 230). Een andere en meer recente indicator is de groei van het aandeel beroepen op hoger en wetenschappelijk niveau. In de periode van 1985 tot 1999 nam het aandeel van deze beroepen toe van 20 tot 29 procent, terwijl het aandeel van het middensegment (middelbaar beroepsniveau) ongeveer gelijk bleef (De Beer 2001: 35).

De tijdsbepaling van het 'nieuwe' aan de nieuwe middenklasse verwijst oorspronkelijk naar de situatie van een eeuw geleden. Toen was de beroepsgroep van employeés, afgezien van al bestaande traditionele professies zoals die van onderwijzer, arts of architect, een echte noviteit. De groei van de nieuwe middenklasse heeft een tweetal hoofdoorzaken. De eerste ontwikkeling die hier van belang is betreft staatsvorming, welke gepaard ging met het ontstaan van een bestuurlijk apparaat en tal van maatschappelijke collectieve voorzieningen, zoals hoger onderwijs en gezondheidszorg. De tweede belangrijke ontwikkeling betreft de kennisrevolutie waarvan de oorsprong rond het midden van de negentiende eeuw kan worden gedateerd. Deze revolutie heeft zich in twee fasen voltrokken: een eerste fase van industrialisering en een tweede fase, vanaf halverwege de jaren '70 van de vorige eeuw, van de opkomst van een diensteneconomie. Voorafgaand aan de tweede fase is het onderwijsniveau in de Westerse landen sterk gestegen. Aan werknemers zijn steeds hogere eisen gesteld wat betreft hun scholing. Vooral na de Tweede Wereldoorlog leidde dit tot een explosieve groei van het aantal hoger opgeleiden en van een forse expansie van het aandeel hoog opgeleide employeés in de hoedanigheden van professionals, technici en managers. De groei ging bovendien gepaard met een proces van professionalisering van de beroepsgroepen.

De verdere opbouw van dit hoofdstuk

Dit hoofdstuk gaat over de vraag waardoor de nieuwe middenklasse zich onderscheidt: wat zijn de kenmerken van de nieuwe middenklasse? In dit hoofdstuk wordt deze vraag beantwoord door naar de oorsprong van de nieuwe middenklasse te kijken en zowel de eenheid als de diversiteit binnen de nieuwe middenklasse te onderzoeken. In de paragrafen 2.2 tot en met 2.4 worden drie sporen beschreven waarlangs de nieuwe middenklasse is ontstaan. In paragraaf 2.2 wordt de nieuwe middenklasse gezien als een kennisklasse, waarvan de leden beroepen uitoefenen die kennisintensief zijn. Zij leveren gedurende het proces van industrialisering (grotendeels vanaf 1850) *socially useful knowledge* (Martin 1998) voor de industrialisering. Drie landen waar zich dit duidelijk voordeed, komen in dit verband aan de orde, namelijk Duitsland, Rusland en de Verenigde Staten. In paragraaf 2.3 wordt de rol van de nieuwe middenklasse in staatsvorming en vooral in de groei van de verzorgingsstaat beschreven. Aansluitend wordt in paragraaf 2.4 de rol van

de nieuwe middenklasse in de opkomst van de diensteneconomie vanaf ongeveer 1970 tot nu uitgewerkt. In paragraaf 2.5 staat de nieuwe middenklasse als ‘klasse’ centraal: hoe kan de nieuwe middenklasse worden getypeerd en in hoeverre is er sprake van een samenhang binnen deze categorie mensen? De beschreven differentiatie binnen de nieuwe middenklasse vormt in essentie een afspiegeling van de toegenomen sociale en culturele differentiatie die zich in moderne, Westerse samenlevingen heeft voorgedaan. Is het mogelijk om de diversiteit binnen de nieuwe middenklasse in enkele handzame categorieën te vatten? Paragraaf 2.6 bevat een conclusie.

2.2. Industrialisering en de opkomst van een kennisklasse

De nieuwe middenklasse als kennisklasse

De opkomst en groei van de nieuwe middenklasse is nauw verbonden met de periode van industrialisering en ‘technologisering’ die in de negentiende eeuw een aanvang nam. Technologisering heeft er uiteindelijk toe geleid dat binnen productieprocessen de rol van handarbeiders is afgenomen en die van hoofdarbeiders toegenomen. Vooral in de loop van de twintigste eeuw zijn productieprocessen meer kennisintensief en complex geworden. De kennis die de nieuwe middenklasse levert, vormt een steeds belangrijker deel van de input en de organisatie van het productieproces.⁴ Volgens sommige auteurs onderscheidt de nieuwe middenklasse zich van andere strata doordat zij een ‘kennisklasse’ vormt, of tenminste een stratum dat kennis ontwikkelt, toepast en verspreidt (cf. Bell 1976, Gouldner 1979, Konrád en Szelényi 1979).

De paradox van kennis is dat we wel weten dat zij een belangrijke rol speelt in sociale, economische en culturele processen, maar dat er betrekkelijk weinig bekend is over de manier waarop kennis cumuleert. De meest gehoorde uitleg over de continue vermeerdering van kennis is dat er in de menselijke evolutie een soort van inherente logica besloten ligt van technologische groei en vooruitgang. Volgens Raymond Aron bijvoorbeeld bestaat er een *scientific-technical spirit*, een soort intrinsieke neiging tot kennisvermeerdering waarin rationaliteit en de behoefte aan innovatie centraal staan (in Stehr 1994: 40). Kennis roept steeds nieuwe vragen op waardoor het aanbod van kennis groeit. Aan de basis van Aron’s opvatting ligt zijn ‘theorie van de industriële samenleving’. Een industriële samenleving is volgens Aron een sociaal systeem waarin de productie zich kenmerkt door grootschaligheid (ibid.: 36). Die grootschalige productie is het gevolg van de toepassing van

⁴ Dat geldt zowel letterlijk voor de industriële sector als voor de opkomst van de dienstensector, want waar de dienstensector zich door hoofdarbeid kenmerkt geldt dat ook in toenemende mate voor de industriële sector.

inzichten uit wetenschap en technologie ten behoeve van economische groei. Deze combinatie ligt ten grondslag aan de opkomst van de nieuwe middenklasse. Er is dan gebroken met een periode waarin economische groei vooral afhangt van kolonisatie en annexatie (ibid.: 40).

Waar de oorsprong van de nieuwe middenklasse kan worden toegeschreven aan het toegenomen belang van kennis voor productie, is de verdere groei voor een belangrijk deel het gevolg van bureaucrativering en professionalisering. Bureaucrativering betekende vooral dat de rol van de kennisklasse in het bedrijfsleven en bij de overheid langs formele lijnen werd georganiseerd. Professionalisering kreeg vooral gestalte door de belangrijker wordende rol van het (hogere) onderwijs. Kennis werd steeds minder ervaringskennis, maar in toenemende mate aangeleerd en systematisch vermeerderd binnen een formeel onderwijssysteem.

Samenvattend manifesteert de nieuwe middenklasse zich gedurende de industrialisering als een categorie van employees die economisch waardevolle kennis ontwikkelt ten behoeve van productieprocessen. De vermeerdering van deze kennis en de hiermee gepaard gaande versteviging van de maatschappelijke positie van de nieuwe middenklasse, is nauw verweven met de uitbreiding van het onderwijssysteem en de inbedding in bureaucratistische structuren. Deze komen in de eerste decennia van de twintigste eeuw op verschillende plekken in een stroomversnelling, zoals aan de hand van verschillende institutionele contexten kan worden geïllustreerd.

Duitsland

In Duitsland voltrok de groei van de nieuwe middenklasse zich aanvankelijk vooral langs de lijn van professionalisering en later die van bureaucrativering (Lash en Urry 1987). Het land kende voorafgaand aan de Eerste Wereldoorlog een periode van grote wetenschappelijke en industriële bloei. De staat, de financiële wereld en de wetenschap werkten eensgezind aan technologische vooruitgang. De aanzet voor de Duitse nieuwe middenklasse kan worden gedateerd rond het einde van de negentiende eeuw, wanneer er zich enige omvang begint af te tekenen in de groep van *Angestellten* (employees). De nieuwe middenklasse ontwikkelt zich in korte tijd tot een omvangrijke en invloedrijke maatschappelijke groep. Het groeiende aandeel van salaris ontvangende employees steeg er van 1,8 procent in 1882, naar 6,7 procent in 1907, tot 10,9 procent in 1925 (Burris 1986: 328).

In tegenstelling tot Engeland of de Verenigde Staten bestond er rond het einde van de negentiende eeuw in Duitsland een hechte band tussen onderwijs en bedrijfsleven, waardoor productie als het ware verwetenschappelijkte. Dit heeft de professionalisering van de nieuwe middenklasse bevorderd (Lash en Urry 1987:

186-9). Technici en ingenieurs vormden de voorhoede, omdat zij aan de basis lagen van de technologische vooruitgang die de samenleving doormaakte. Kocka beschrijft in zijn studie naar de Duitse industriële ontwikkeling dat er al een lange bureaucratistische traditie bestond van geschreven instructies, precisie, punctualiteit en formalisering (in Lash en Urry 1987). De verwetenschappelijking van productie leidde er toe dat Duitse ingenieurs en technici economisch sterker verbonden raakten met de grote industriële bedrijven, op een manier die vergelijkbaar was met het Amerikaanse *scientific management* (zie verderop in deze paragraaf). De professionele loyaliteit tussen onderwijs, wetenschap en het bedrijfsleven zette vervolgens een proces van bureaucrativering van de nieuw ontstane verhoudingen in gang.

‘Sovjet Rusland’

In Rusland kende de nieuwe middenklasse een heel andere start.⁵ Na de Oktober-revolutie van 1917 ontwikkelde zich in het voormalige Rusland een machtige groep van Sovjet-bureaucraten. Het ideaalbeeld van Lenin was een ‘bureaucratie zonder bureaucraten’, maar dit ideaal bleek niet te realiseren. De nieuwe *nomenclatura* zou moeten bestaan uit functionarissen die weliswaar boven het volk stonden, maar die hun functie slechts voor een bepaalde periode uit zouden oefenen, zodat zij de kans niet zouden krijgen zich tot echte bureaucraten te ontwikkelen. Net als in andere landen ontwikkelde zich echter wel degelijk een nieuwe middenklasse van bureaucraten. De bureaucraten waren de planners en technocraten uit de politiek en productiesector. Voor een deel bestonden zij uit arbeiders die zich door scholing konden losmaken van het proletariaat. Deze geschoolde arbeiders, of liever, productie-ingenieurs, hadden grote invloed op de sociale stratificatie van de Russische samenleving, omdat zonder hen het industriële productieproces - de grondslag van het communistisch systeem - simpelweg niet kon functioneren. Deze *avant-garde* van het proletariaat zou condities afkomstig uit productieprocessen toe gaan passen op allerlei terreinen van de nieuwe, door bureaucraten bestuurde samenleving. De nieuwe klasse onderscheidde zich van het proletariaat, niet door hun bezit, maar door de status die de bureaucratistische functie hun bezorgde (cf. Burnham 1941). In tegenstelling tot wat de socialistische doctrine voorspelde, vormde dus niet het proletariaat, maar een kleine voorhoede bestaande uit bezoldigde industriële managers de opvolgers van de oude bourgeoisie (cf. Konrád en Szelényi 1979).

⁵ Deze paragraaf is deels gebaseerd op Bell (1976) en Heuberger (1992).

De Verenigde Staten

Op het ontstaan van de Amerikaanse nieuwe middenklasse hebben F.W. Taylor's ideeën over het zogenoemde *scientific management* grote invloed gehad. In het *scientific management* worden technocratische principes toegepast op de dagelijkse praktijk van het productieproces. Door die praktijk minutieus te bestuderen kan zij worden opgedeeld in een complex van eenvoudige, exact te klokken handelingen (Giddens 1989: 484). Het kent een aantal opeenvolgende stappen die uiteindelijk leiden tot een opdeling van het arbeidsproces in 'productie' en 'non-productie' (ibid.: 164-5). De eerste stap bestond er uit dat managers zich de ervaringskennis van arbeiders (*traditional knowledge*) eigen moesten maken. Vervolgens verbeterden zij datgene wat zij beter konden dan arbeiders, namelijk hoofdarbeid, waaronder planning van het arbeidsproces. Tot slot schreef het management aan de arbeider voor wat precies zijn nieuwe taken waren. Hoofdarbeid verdween van de werkvloer en werd geïncorporeerd in de bureaucratische structuur van het kantoor. Uitvoering en planning werden strikt gescheiden, wat leidde tot *deskilling* van arbeiders en de vorming van een aparte, nieuwe klasse van managers. Rond de jaren '20 van de vorige eeuw waren de principes van Taylor op grote schaal geaccepteerd.

Het *scientific management* heeft de basis gelegd voor de ontwikkeling van de nieuwe middenklasse tot wat wel als de *service class* wordt aangeduid (cf. Goldthorpe 1982). De nieuwe manier waarop productie werd georganiseerd en de effecten daarvan op de samenstelling van de beroepsbevolking (het ontstaan van de dienstenklasse, of *third force*) hebben voor een belangrijk deel het traject van het kapitalisme in de Verenigde Staten bepaald. Het *scientific management* leidde, zowel in het westen als in de voormalige Sovjet-Unie, tot nieuwe bestuurlijke hiërarchieën die de basis vormden voor de opkomst van de zogenoemde 'witte boorden'- arbeiders. Zij bestuurden voor een steeds groter deel de daadwerkelijke productie van grote bedrijven. Deze ontwikkeling ging gepaard met de uitbreiding van het onderwijssysteem en professionalisering van beroepsgroepen.

2.3. Staatsvorming en de opkomst van de 'nieuwe klasse'

Er bestaat geen eenduidige verklaring voor het ontstaan en de groei van de nieuwe middenklasse. Het traject van de industriële revolutie en de manier waarop de (nieuwe) middenklasse zich heeft ontwikkeld verschillen sterk per land. Voor de vorm die de nieuwe middenklasse in verschillende landen aannam heeft het proces van staatsvorming en de opkomst van (varianten op) de verzorgingsstaat grote invloed gehad (cf. Esping-Andersen 1993).

Na de Tweede Wereldoorlog heerste er in Nederland aanvankelijk groot optimisme ten aanzien van de maakbaarheid van de samenleving en de mogelijkheid

om nationale verzorgingsarrangementen van de grond te tillen. Verbeteringen in de staatsadministratie brachten een proces van bureaucrativering van zorg op gang. Vóór de Tweede Wereldoorlog organiseerden vooral de kerk en vanaf de jaren '30 ook professionele krachten bij lokale gemeenten deze ondersteuning. Later werd de rol van de centrale overheid groter en steeg – vooral gedurende de welvarende jaren '60 - het aantal beroepskrachten in zowel de publieke als private zorgsector. Ook ontstonden er beroepsorganisaties en werd bijvoorbeeld een beroepscode voor maatschappelijk werkers opgesteld (Van Loo 1987; De Swaan 1989b).

In de Verenigde Staten ging na de Tweede Wereldoorlog de toenemende invloed van de staat op economische en maatschappelijke processen niet alleen gepaard met de opkomst van nieuwe beroepen, maar ook met nieuwe sociale bewegingen en een opleving van het ideologische debat. De na-oorlogse staatsvorming werd voor een groot deel bepaald door een sterk vooruitgangsgeloof. Dit *progressivism* doorkruist klassen en strata van intellectuelen, politici, professionals, boeren en ondernemers en kenmerkt zich door een kritische en wetenschappelijke houding ten opzichte van de democratie, een pleidooi voor meer economische overheidsbemoediging en verbeteringen op het gebied van huisvesting, sociale voorzieningen en welzijn (Bruce-Briggs 1979). Waar dit rationele vooruitgangsgedachte zich in de jaren '20 in de Verenigde Staten uitte in de vorm van *scientific management* en *Taylorism*, leidt het gedurende de jaren '60 en '70, tot de ontwikkeling van de zogenoemde *new class*. Deze 'nieuwe klasse' ontstond als gevolg van de snelle groei van het aantal hoger opgeleiden en de toenemende verwetenschappelijking van productie, politiek en bestuur (Parkin 1968, Touraine 1971). Er worden uiteenlopende beroepen toe gerekend zoals onderwijzers, ambtenaren, journalisten, academici, welzijnswerkers, reclamemakers en therapeuten. De maatschappelijke invloed van de nieuwe klasse groeide sterk, vooral door haar associatie met nieuwe sociale bewegingen (zoals de ecologische, feministische, emancipatie- en pacifistische bewegingen) en was overwegend gericht tegen het kapitalistische stelsel (Bruce-Briggs 1979, Berger 1986, Parkin 1968). De *new class* streeft naar verhoging van *quality of life* en emancipatie van nieuwe sociale bewegingen (cf. Gouldner 1979).

Vormde de nieuwe middenklasse aanvankelijk vooral een categorie van intermediairs tussen kapitaal en arbeid, na de Tweede Wereldoorlog groeide vooral het deel dat als intermediair gold tussen burgers en staat. Omdat er zich twee categorieën binnen de nieuwe middenklasse begonnen af te tekenen, spreken sommige auteurs van een tweedeling binnen de nieuwe middenklasse tussen de private en de publieke sector, of in Gouldner's opvatting, tussen de 'technische' intelligentsia en de nieuwe klasse van 'humanistische intellectuelen' (Gouldner 1979). Het verschil zou vooral veroorzaakt zijn door het soort kennis dat aan de beroepsbeoefening

ten grondslag ligt. De categorie van technocraten hanteert kennis om een bijdrage te leveren aan productie van materiële producten en diensten. Bij de nieuwe klasse van bureaucraten en onder andere sociaal-wetenschappelijke professionals is de relatie met productie echter meer indirect of afwezig.

Over de Nederlandse nieuwe middenklasse is vrij weinig geschreven en er is ook weinig empirisch onderzoek naar gedaan. Eén van de meest uitvoerige studies is verricht door Wijmans (1987). Het betreft een uitgebreide literatuurstudie over beeld en betekenis van het ‘maatschappelijk midden’. Uit Wijmans’ dissertatie blijkt dat in 1850 employees en ambtenaren in totaal zo’n vier procent uitmaakten van de werkende beroepsbevolking. Vijftig jaar later bedraagt dit cijfer 12 procent en in 1980 zelfs 46 procent. Uit zijn analyse blijkt dat vóór de Tweede Wereldoorlog de grootste groei van de middengroepen zich voordeed in de handel en de industriële sector, maar vooral in de uitbreiding van sociale, economische, financiële, industriële en educatieve taken door de overheid. Na de oorlog is de toename vooral toe te schrijven aan de verdere uitbreiding van het ambtelijk apparaat, met een piek gedurende de jaren ‘60. De na-oorlogse periode vormde bovendien een tijd van gestaag toenemende welvaart, waardoor de nieuwe middenklasse verder groeide, zowel rechtstreeks door de toenemende werkgelegenheid, als indirect door de toegenomen vraag van consumenten naar producten en diensten. De na-oorlogse nieuwe middenklasse stond voornamelijk in dienst van de wederopbouw, bevordering van de economische groei en de ontwikkeling van voorzieningen op het gebied van welzijn, gezondheidszorg en onderwijs.

De jaren ‘60 en ‘70 vormden in Nederland onder andere door de opkomst van allerlei nieuwe sociale bewegingen een bijzondere periode. Net als in de Verenigde Staten krijgt ook in Nederland de nieuwe middenklasse dan pas echt aandacht in het intellectuele debat, omdat de progressieve politieke oriëntatie van de nieuwe klasse begint door te klinken (cf. De Swaan 1989a, Kriesi 1989, Vuijsje 1977). Vuijsje noemt de nieuwe klasse de ‘nieuwe vrijgestelden’: hoog opgeleiden die strategische posities innemen in welzijn, onderwijs en de sociale wetenschappen. Omdat de nieuwe klasse voor een groot deel bestaat uit employees die allerlei arrangementen van de verzorgingsstaat ontwikkelen, heeft zij voor haar eigen werkgelegenheidspositie alle belang bij verdere uitbreiding van de verzorgingsstaat (De Swaan 1989a: 48). Het bestaan van armoede bijvoorbeeld betekent immers werk voor wetgevers, sociale ambtenaren, inspecteurs en loketbedienden (De Swaan 1989b). Professionals sluiten als het ware een pact met hun cliënten om collectieve voorzieningen in stand te houden (Van Doorn 1978). De toenemende professionalisering en omvang van de verzorgingsstaat culmineert in de jaren ‘70 in het besef dat deze in een staat van crisis verkeert (Engbersen et al. 1994).

2.4. Economische herstructurering en het ontstaan van een diensteneconomie

De periode waarin de *new class* groeit en veel aandacht krijgt is tevens een tijd van ingrijpende economische, politieke en culturele veranderingen. De postindustriële samenleving dient zich aan (Bell 1976). Bell beschrijft in *“The Coming of Post-industrial Society”* de veranderde rol van kennis in de samenleving. Deze verandering uit zich in de verschuiving van een economie waarin goederen worden geproduceerd naar een diensteneconomie, de groei van de informatie-economie en de *non-profit* sector en de daarmee gepaard gaande toename van het aantal professionals, technici en managers in de samenleving. Het betreft mensen met uiteenlopende werkzaamheden en beroepen, zoals informatieverwerkers en technische en professionele employees, intellectuelen en *knowledge workers*, cultuurscheppers en -critici, overbrengers en gebruikers van kennis en cultuur (bijvoorbeeld uitgevers en bibliothecarissen, ingenieurs, leraren, sociaal-cultureel werkers, advocaten), managers in *non-profit* instellingen, journalisten en professionals in de media- en amusementssectoren (Bell 1979). De maatschappelijke positie van deze kenniswerkers wordt volgens Bell niet langer bepaald door het bezit van productiegoederen, maar steunt steeds sterker op politieke organisatie, technische vaardigheden en wetenschappelijke kennis. Theoretische kennis wordt vooral toegepast op het gebied van *research and development* en beleidsvraagstukken. ‘Intellectuele technologie’ neemt zagezegd de plaats in van ‘machine technologie’ (Bell 1976: 28). Door het grote maatschappelijke belang van haar beroepen ziet de nieuwe klasse haar status in de samenleving groeien. Bell is overigens niet optimistisch over het culturele klimaat van de postindustriële samenleving. Vooruitlopend op criticasters van het postmodernisme dicht hij de postindustriële samenleving een hedonistische consumptiecultuur toe, die vooral door de nieuwe middenklasse wordt gedragen.

Bell's opvattingen kunnen worden gezien als de aankondiging van de tweede fase van economische herstructurering van de westerse samenleving. Als beginpunt van deze periode wordt vaak de eerste oliecrisis van 1973 gehanteerd.⁶ Pro-

⁶ Met economische herstructurering wordt in de regel bedoeld op de herstructurering vanaf grofweg de jaren '70 van de twintigste eeuw en is dan een verzamelterm voor tenminste drie, elkaar wederzijds beïnvloedende ontwikkelingen. Ten eerste ontstaat er een nieuwe economische structuur, omdat de werkgelegenheid in de dienstensector harder groeit dan in de industriële sector. Onder de nieuwe dienstenberoepen die deze herstructurering bewerkstelligen bevinden zich veel leden van de nieuwe middenklasse. Ten tweede is er sprake van mondialisering van kapitaalstromen, goederenstromen, mensenstromen en informatiestromen, en veranderingen in produktiestructuren en -processen (Kalb et al. 2000). Ten derde worden steeds meer processen geïnformatiseerd, zowel in de sfeer van economische productie als in de sfeer

ductieprocessen worden steeds verder geflexibiliseerd om te kunnen voldoen aan elkaar snel opeenvolgende wisselingen in de vraag naar producten en diensten. Van de nieuwe middenklasse wordt eenzelfde flexibiliteit in de uitoefening van hun beroepen gevraagd. De kennis die zij voortbrengt heeft een steeds kortere 'levensduur'. Kennis krijgt een sterk symbolisch karakter (Harvey 1990, Lash en Urry 1987, Ley 1997).

De opkomst van de diensteneconomie heeft geleid tot de groei van een groep hoog opgeleide beroepsbeoefenaren, die vooral bedreven zijn in het voortbrengen en doorgeven van kennis. In de periode van 1900 tot 1980 verviervoudigde in de Verenigde Staten de omvang van deze groep, van 10 procent van de beroepsbevolking naar 40 procent (Machlup in Stehr 1994: 180). De huidige economie – en met name die segmenten waarin de nieuwe middenklasse opereert – kan naast een kenniseconomie ook als een symbolische economie worden getypeerd (Reich 1991; Stehr 1994). Het verschil tussen de 'eerste' industriële revolutie en de 'tweede' (vanaf 1973) is de veranderde aard van kennis die nodig is voor innovatie en vooruitgang van de economie. Rationele en technische kennis die voor de eerste fase van de industrialisering onontbeerlijk was, heeft een steeds symbolischer karakter gekregen. Symbolische kennis betreft kennis die weer nieuwe kennis oplevert en die niet direct productief gemaakt wordt in de vorm van een product of dienst. Symbolische kennis is daarmee (nog) minder tastbaar dan technische kennis en (nog) moeilijker via eigendoms- of auteursrechten vast te leggen. Dat is met name het geval in dat deel van de diensteneconomie dat als een 'culturele economie' wordt aangeduid. Het gaat daarbij om de sector waarvan traditionele culturele uitingen (zoals muziek en film) en meer eigentijdse culturele activiteiten (zoals mode en reclame) deel uitmaken (Kloosterman 2001:21).

Samenvattend kan worden gesteld dat de nieuwe middenklasse langs drie sporen is gegroeid tot wat zij nu is. Het eerste is het technocratische spoor. Langs dit spoor zijn enerzijds veel technische en sterk geprofessionaliseerde beroepen ontstaan en anderzijds allerlei leidinggevende beroepen in de organisatie van productieprocessen. Veel van het werk is gericht op het leveren van diensten ten behoeve van de productie van goederen en diensten. Het tweede spoor betreft het publiek-maatschappelijke spoor. Met de uitbouw van de verzorgingsstaat in de na-oorlogse decennia zijn er allerlei 'nieuwe' beroepen ontstaan die de werking van de verzorgingsstaat mogelijk maken. Deze beroepen zijn niet alleen in de publieke sfeer te vinden, maar ook in de semi-publieke en private sfeer, mede als gevolg van de

van het dagelijks leven. Dit betekent dat er een hele nieuwe industrie is ontstaan van hoogopgeleide symbolisch analisten, werkzaam in hoogwaardige informatie- en communicatietechnologie.

terugtrekkende overheid sinds het einde van de jaren '80. Het derde en laatste spoor is dat van de opkomende diensteneconomie, waarin twee ontwikkelingen vooral van belang zijn. Enerzijds heeft het ontstaan van een culturele economie en een daarmee verwante consumptiecultuur nieuwe beroepen voortgebracht waarin culturele kennis wordt geproduceerd en gedistribueerd. Anderzijds is de rol van kennis in de economie veranderd. Kennis heeft een veel symbolischer, minder utilitair karakter gekregen.

2.5. Analyses van de nieuwe middenklasse

Inleiding

Vanaf het moment dat er zoiets als 'nieuwe middengroepen' werden gesignaleerd, is geprobeerd hen onder één noemer te brengen. Vandaag de dag zijn er nog maar weinig auteurs die de nieuwe middenklasse nog één klasse noemen. In een analyse van *census* data met betrekking tot New York komt Brint (1992) tot de conclusie dat de nieuwe middenklasse geen klasse vormt. Brint richt zich op wat hij *upper professionals* noemt: hoog opgeleide professionals die de sociale en economische koers van de kennismaatschappij kunnen uitzetten. We moeten daarbij denken aan advocaten, accountants van grote maatschappijen, mediabonzen, topartiesten, -ontwerpers, -medici en -onderzoekers. Volgens Brint gaat het om pakweg één procent van de beroepsbevolking. De nieuwe middenklasse waarover hier tot nu toe steeds is gesproken is veel omvangrijker. Brint's conclusie kan echter wel als indicatief worden gezien voor de hele nieuwe middenklasse. Als zelfs de topprofessionals binnen de nieuwe middenklasse nog geen eenheid of klasse vormen, ligt de mogelijkheid op klassenvorming in de laag daaronder niet erg voor de hand.

Brint analyseert vier 'institutionele contexten' waarin professionals werkzaam zijn, namelijk producentendiensten, cultuur en communicatie, het *civic complex* (stedelijk bestuur) en *human capital* (gezondheid, onderwijs, sociale voorzieningen). De *upper professionals* in New York hebben een aantal dingen gemeen: hun hoge opleiding, hun relatief jonge leeftijd, een gerede kans op rijkdom, hun etniciteit (blank), hun werkomstandigheden en hun smaak. Op basis van deze overeenkomsten zouden zij mogelijk een klasse kunnen vormen.⁷ Brint's voornaamste argument om de groep top-professionals echter geen klasse te noemen, is dat ze op talrijke en verschillende manieren verbonden zijn met andere 'klassen'. Zakelijke dienstverleners onderhouden bijvoorbeeld allerlei banden met de top van ondernemingen en investeerders. Functionarissen in de gezondheidszorg, de welzijnssector en bij maat-

⁷ "There are clearly some reasons for believing that Upper Professionals share enough commonalities in social situation, interests, and culture to constitute a definable class" (Brint 1992: 160).

schappelijke instanties onderhouden intensieve contacten met politieke circuits en allerlei belangenverenigingen. En in de wereld van cultuur en communicatie bestaan er talrijke dwarsverbanden met de kunstwereld. Met andere woorden, de institutionele milieus waarin men verkeert zijn te uiteenlopend en te sterk met andere milieus vervlochten om van een gemeenschappelijke klasse te kunnen spreken. Overigens verschillen ook de inkomens binnen de groep sterk per institutionele context. In plaats van een klasse zou het volgens Brint beter zijn ze als een apart *stratum* van professioneel New York aan te duiden.

In klassenanalyses ligt de nadruk op de vraag in welke mate een veronderstelde eenheid binnen een bepaalde categorie in termen van klasse kan worden uitgedrukt. In dit boek komt de klassenanalyse van de nieuwe middenklasse wel aan de orde, maar niet om vast te stellen of de nieuwe middenklasse nu ‘echt’ wel een klasse vormt. Auteurs over de nieuwe middenklasse worden daarentegen besproken om de belangrijkste kenmerken van de nieuwe middenklasse te beschrijven.

Orthodoxe Marxisten en revisionisten

In de Weimar republiek werd de nog prille, maar zich steeds sterker als een groep professionele employees profilerende *Neue Mittelstand* in eerste instantie als een nieuwe klasse beschouwd. De vraag was alleen hoe de groeiende middenklasse moest worden ingepast in bestaande klassentheorieën. Het debat hierover werd vooral gevoerd binnen de context van het Marxistische denken en leidde daarin tot grote onenigheid. De onderlinge twist polariseerde tussen twee kampen: dat van de orthodoxe Marxisten die de middenklasse uiteindelijk als onderdeel van het proletariaat beschouwden en dat van de revisionisten, die voor de opkomende middenklasse wel een afzonderlijke plaats konden inruimen, namelijk tussen proletariaat en bourgeoisie in (Van den Berg 1993, Burris 1986, Carchedi 1977).

De discussie over de klassenkwestie van de nieuwe middenklasse is dus bij de revisionisten begonnen. Hun voornaamste probleem was om additionele criteria te ontwikkelen waarmee de nieuwe middenklasse in het Marxistische raamwerk kon worden ingepast. De revisionisten uit de Weimar-tijd (in de personen van Bernstein en Lederer) en de latere neo-Marxisten morrelden aan het Marxistische keurslijf om theorie en empirie beter op elkaar te laten aansluiten. Weliswaar was de nieuwe middenklasse als ‘salariaal’ feitelijk zonder bezit, zij bezat wel degelijk voorrechten die het proletariaat niet had. De nieuwe middenklasse zou als bemiddelaar tussen arbeid en kapitaal de structureel instabiele kapitalistische maatschap-

pij kunnen stabiliseren (Burris 1986: 326). Ze zou de tegenstellingen tussen beide klassen kunnen verzachten door een ‘brugfunctie’ tussen beide te vervullen.⁸

In de revisionistische benadering luidt het antwoord op de vraag of er in theorie of in empirie een nieuwe middenklasse bestaat positief. De vraag is alleen hoe het antwoord theoretisch onderbouwd kan worden. Loïc Wacquant (1991) maakt een driedeling in de neo-Marxistische benadering. Een eerste stroming van auteurs beschouwt intermediaire groepen (tussen proletariaat en bourgeoisie in) als een verzameling van diverse strata: de hele middenklasse is *structurally flawed*. De nieuwe middenklasse bestaat vooral ‘in theorie’: ze wordt uitsluitend bepaald door productieverhoudingen. Volgens Carchedi (en met hem auteurs als Braverman en Crompton) vervullen leden van de middenklasse tegelijkertijd twee functies, namelijk die van arbeider en die van quasi-kapitalist. Volgens de tweede stroming auteurs (waaronder bijvoorbeeld Nicos Poulantzas) bestaan er daadwerkelijk intermediaire groepen van professionals, technici, managers en bureaucraten en vormen zij samen een nieuwe middenklasse. Het is echter geen ‘fundamentele’ klasse zoals het proletariaat en bourgeoisie dat wel zijn. Dat komt omdat de nieuwe middenklasse wel een politieke en ideologische eenheid vormt, maar economisch gezien niet. Bovendien zullen de intermediaire groepen in deze benadering op termijn verdwijnen wanneer de arbeidersklasse het roer over neemt.⁹ De derde stroming ziet de nieuwe middenklasse als een klasse met specifieke klassenbelangen. Volgens Ehrenreich en Ehrenreich (in Harrington 1979) bijvoorbeeld kan geschoolde loonarbeid onmogelijk als proletarisch worden beschouwd. Professionals en managers vormen een klasse van personen die op hoog niveau en binnen een bepaalde ‘ideologie’ betaalde geestelijke arbeid verrichten. Met name technocraten en *cultural producers* hebben eigen professionele belangenorganisaties, een eigen ideologie en eigen organisaties (zoals elite-universiteiten), op grond waarvan ze een klasse vormen. Bovendien is er volgens hen sprake van globaal overeenkomende leefstijlen (in Harrington 1979). Ook vervullen zij een collectieve rol in de reproductie van de kapitalistische cultuur en kapitalistische klassenrelaties.

⁸ Daarmee werd het bestaan van een nieuwe middenklasse aanvankelijk vooral gebruikt als bewijsvoering tegen de leer van het orthodoxe Marxisme, omdat het feitelijke bestaan van de nieuwe middenklasse in strijd was met de daarin geldende theoretische uitgangspunten. Lederer adviseerde de sociaal-democraten daarom om hun arbeidersideologie af te zwakken, om zo de nieuwe middenklasse aan de partij te binden.

⁹ Deze opvatting waarin de middenklasse over proletariaat en bourgeoisie wordt ‘verdeeld’ lijkt overigens dicht tegen de oorspronkelijke gedachte van Marx zelf aan te liggen (Burris 1986: 324).

Theorieën van Wright, Savage et al. en Bourdieu

Uit de verschillen tussen de drie hierboven benoemde stromingen blijkt wat het centrale probleem van neo-Marxisten is: de middenklasse kan alleen met veel moeite, aan de hand van allerlei additionele criteria ten opzichte van de oorspronkelijke duale klassenstructuur, theoretisch worden geplaatst. In feite is iedere toevoeging in strijd met de oorspronkelijke (of voor oorspronkelijk gehouden) uitgangspunten van het Marxisme.¹⁰ Dit probleem is uitgegroeid tot een generiek klassenvraagstuk. Gelijktijdig met de ontwikkeling van het klassendiscours zijn posities ingenomen die, geïnspireerd door revisionistische, neo-Weberiaanse en postmoderne opvattingen, uiteindelijk zelfs de *death of class* zouden inluiden (Pakulski en Waters 1996). In de rest van deze paragraaf komen aan de hand van werk van Wright, Savage et al. en Bourdieu vooraanstaande posities in dit veld aan de orde.

Wright

Uit de neo-Marxistische hoek van auteurs als Poulantzas, Carchedi en Wright wordt alleen de laatste auteur besproken, omdat zijn theorievorming de meest doorwrochte en uitgewerkte is.¹¹ Wright heeft de verschillende fasen in zijn gedachtenvorming over klasse en klassenvorming steeds expliciet gedeeld met het wetenschappelijk publiek (cf. Wright et al. 1989). De aandacht gaat hier uit naar zijn theorie van *contradictory class locations*.¹²

Volgens Wright is het belangrijkste aspect van een klasse dat de leden hun materiële belangen delen. Dit betekent dat de sociale verhoudingen binnen productieprocessen bepalend zijn voor de manier waarop men binnen de context van een 'klassenlocatie' kapitaal vergaart. Het eigenaardige aan de nieuwe middenklasse is volgens Wright dat de nieuwe middenklasse bestaat uit mensen van wie klassenlocaties zich zowel in de bourgeoisie als in het proletariaat bevinden. Enerzijds beïnvloeden zij dus de koers van het kapitalisme. Dit doen zij als managers door leiding te geven aan arbeiders en als professionals door een eigen geprivilegieerde arbeidssituatie te creëren binnen de structuren die door werkgevers zijn vastgesteld. In de private sector zijn zij voor hun salaris immers afhankelijk van de winst

¹⁰ Het probleem waarmee orthodoxe Marxisten worstelen is dat er in het dichotome model van Marx – tenminste, in de traditionele opvatting daarvan - geen plaats is voor een middenklasse. Klassen worden volgens Marx gekenmerkt door hun directe relatie tot de produktiemiddelen. Ook niet hand-arbeiders droegen bij aan de waardevermeerdering van produkten en samen met 'echte' arbeiders droegen zij bij aan surplusvorming ten faveure van de bourgeoisie.

¹¹ Bovendien heeft Wright uitgebreid geprobeerd zijn theorie ook empirisch te toetsen.

¹² Onderstaande samenvatting is gebaseerd op Wright et al. (1989).

van de onderneming. Anderzijds zijn zij, net als arbeiders, employees die arbeidskracht aanbieden in ruil voor salaris.

De klassenlocaties van leden van de nieuwe middenklasse zijn het resultaat van specifieke *assets*. Deze *assets* combineren op zo'n manier dat er drie secties binnen de nieuwe middenklasse ontstaan. Professionals onderscheiden zich door het bezit van specifieke vaardigheden (*skill-assets*). Met deze vaardigheden kunnen zij economisch surplus onttrekken aan andere employees die minder geschoold zijn (bijvoorbeeld handarbeiders). Managers onderscheiden zich door hun leidinggevende en invloedrijke posities binnen organisaties. Zij bezitten zogenoemde *organisatorische assets* en lijken daardoor ogenschijnlijk meer op de werkgevers dan op de werknemers in een arbeidsorganisatie. Omdat beide groepen, zowel managers als professionals, echter bezit van productiemiddelen (kapitaal) ontberen, noemt Wright hun klassenlocaties 'tegengesteld'. Zij nemen *contradictory locations* in. Een derde groep wordt gevormd door employees in dienst van de staat. Hun klassenlocaties worden voor een deel bepaald door het productieproces waaraan ook managers en professionals deelnemen en voor een deel door verhoudingen binnen de collectieve sector. Daarom noemt Wright hun locaties *mediated relations*.

De vraag of de nieuwe middenklasse nu één klasse vormt is hiermee niet beantwoord. Hoewel Wright wel voor één nieuwe middenklasse met daarbinnen drie secties pleit, zouden andere conclusies (niet één, maar meer middenklassen) immers ook mogelijk zijn. Voorlopig luidt hier de conclusie dat de nieuwe middenklasse zowel trekken van de arbeidersklasse als van de bourgeoisie vertoont en een verzameling zeer uiteenlopende beroepsbeoefenaren vormt.

Savage et al.

Uit eerdere paragrafen is duidelijk geworden dat de nieuwe middenklasse in diverse landen ondanks een betrekkelijk eenduidige oorsprong een heterogeen sociaal stratum lijkt te zijn. De verdere ontwikkeling van de postindustriële en postmoderne samenleving doet verwachten dat de nieuwe middenklasse bovendien niet homogener, maar heterogener zal worden. Er tekent zich bijvoorbeeld een scheidslijn af tussen zowel in de publieke als de private sector werkzame professionals en managers die in de volgende subparagraaf, in navolging van Bourdieu, als 'culturele intermediairs' worden aangeduid en meer 'gevestigde' professionals en managers die Wright op het oog heeft.

Wright's *assets*-theorie is in een studie van de Britse middenklasse door Savage et al. (1991) verder uitgewerkt en empirisch onderbouwd. Aan de hand van historisch onderzoek in Engeland wordt in de betreffende studie een model van de nieuwe middenklasse ontwikkeld dat veel weg heeft van de theoretische benade-

ring van Wright, maar waarin bovendien inzichten van Bourdieu zijn verwerkt. De Britse middenklasse is ontstaan als gevolg van de werking van drie *assets*: *property* (macht en invloed ontleend aan vermogen), *bureaucracy* (macht en invloed ontleend aan de positie binnen de werkorganisatie), en *culture* (macht en invloed ontleend aan opleiding). Ten opzichte van Wright's theorie is de *culture asset* breder gedefinieerd dan de *skills asset*. Er vallen ook *skills* onder die niet op een directe manier, maar indirect aan productie zijn gerelateerd, zoals bijvoorbeeld kennis van kunst of politiek. Ieder lid van de middenklasse maakt in meer of mindere mate van elk van de drie *assets* gebruik. Volgens Savage et al. volgen mensen bepaalde strategieën waarmee zij de werking van bepaalde *assets* versterken.¹³

In de nieuwe *professional middle class* wordt cultureel kapitaal gebruikt om posities te vestigen en is dat kapitaal verworven door een combinatie van onderwijs, afkomst en opvoeding. Ook de staat speelt een belangrijke rol, omdat die van meet af aan sterk op de nieuwe professies rustte en deze tot een structureel onderdeel van de publieke sector maakte. Professionals hebben dus in Engeland een grote rol gespeeld in de vorming van een middenklasse, omdat zij in staat bleken hun culturele *assets* om te zetten in macht en status. De *managerial middle class* ontwikkelde zich op een andere manier. In tegenstelling tot de Verenigde Staten vormde deze 'bestuurlijke middenklasse' zich in Engeland niet door de groei van afzetmarkten en vooruitstrevende technologieën, maar bleven managers lang ondergeschikt en afhankelijk van werkgevers. Nu managers vaker van organisatie blijken te kunnen wisselen zonder aan status in te boeten, neemt de verklarende kracht van de *assets*-theorie af. De conclusie uit de studie van Savage et al. is dat in de loop van de tijd in Engeland langs verschillende lijnen twee groepen ontstonden, te weten de professionele employees en de managers. Tussen hen zou een structurele scheiding bestaan.¹⁴

¹³ Op de effecten van de *assets* zijn volgens de auteurs tal van intermediërende, niet-klasse gebonden factoren van invloed. Met name de rol van de staat, genderverhoudingen en sociale mobiliteit spelen een grote rol.

¹⁴ Het verschil tussen professionals en managers is onder andere uitgewerkt door Guy (1985). Professionals hebben bijvoorbeeld per definitie een specifieke 'professionaliserende' opleiding achter de rug, terwijl managers meer op de werkvloer zelf hun kennis op zouden doen. Daardoor zouden professionals overeenkomstige percepties, waarden en ervaringen hebben (March en Simon, in Guy 1985: 7). Bovendien zijn zij vanwege hun opleiding gesocialiseerd in een groep van gelijken ("wij sociologen") en kunnen zij zich beroepen op hun kennismonopolie, terwijl managers in een hiërarchische verhouding staan tot de top van de organisatie waarbinnen zij werkzaam zijn en aan deze trouw ook macht ontlene. Voor managers zou er vaker een uitgestippelde carrière binnen de organisatie te voorzien zijn dan voor professionals. Met andere woorden, 'professie' (cultuur asset) telt voor professionals zwaarder dan organisatie (organisatie asset) als het gaat om kwesties van loyaliteit en om specifieke handelingspatronen.

Savage et al voegen echter ook iets toe aan het debat over klassen. Niet alleen plaatsen zij de klassenstructuur in een historisch en theoretisch perspectief, zij verrichten ook empirisch onderzoek om klassen te koppelen aan individuele sociale posities. Op basis daarvan benoemen en analyseren zij drie leefstijlen: een postmoderne leefstijl, een ascetische leefstijl en een ‘niet onderscheidende’ leefstijl. Deze laatste leefstijl is vooral te vinden onder managers en ambtenaren. De ascetische leefstijl (actief, gezond en met een bovengemiddelde interesse en participatie in hoge cultuur, zoals klassieke concerten, toneelvoorstellingen en hedendaagse dansuitvoeringen) wordt vooral aangehangen door wat in paragraaf 2.3 als de ‘nieuwe klasse’ werd aangeduid: docenten, medici en personen die werkzaam zijn in organisaties van welzijn en sociale dienstverlening. De postmoderne leefstijl, waarin het klassieke onderscheid tussen een extravagante, hedonistische leefstijl en een sobere, ascetische leefstijl is verdwenen, blijkt vooral voor te komen onder professionals in de private sector (denk aan de juridische sector, financiën, personeelswerk, economisch advies, informatica, marketing, reclame, PR en de in- en verkoopwereld). Leefstijl en klassenpositie houden dus verband met elkaar, in ieder geval voor wat betreft de Britse professionals en managers.

Deze convergentie van leefstijlen en klassenposities duidt er op dat er voor de bindingen van de nieuwe middenklasse niet alleen moet worden gekeken naar economische (klasse)posities, maar evengoed naar maatschappelijke en culturele condities waaronder beroepen worden uitgeoefend. Het werk van Savage et al steunt voor een groot deel op de ideeën van Bourdieu, in wiens opvattingen over klasse het culturele aspect een grote rol speelt.

Bourdieu

Sinds Bourdieu in 1979 “*La Distinction*” publiceerde, zijn er weinig studies naar klassenvorming verricht waarin geen kennis is genomen van zijn inzichten. Zijn grootschalige onderzoek naar de Franse klassenverhoudingen in de jaren ‘60 en ‘70 heeft de basis gelegd voor een nieuwe manier van kijken naar klasse. Bourdieu wilde achterhalen welke culturele disposities en competenties ten grondslag liggen aan de consumptie van bepaalde goederen en diensten en hoe die per sociale categorie variëren. Zijn stelling is dat klassenverschillen gepaard gaan met verschillen in smaak en dat die smaak de uitdrukking is van culturele, sociale en economische ‘trajecten’ die de leden van een bepaalde klasse hebben afgelegd. Centraal in zijn onderzoek staan de begrippen ‘distinctie’ en ‘smaak’. Smaak kan worden gezien als

“From the professional perspective, the impetus for work behavior is internal to the individual. From the bureaucratic perspective it is located in the organization’s goals and rules” (Pavalko in Guy 1985: 17).

een wijze van onderscheiden, waarbij Bourdieu een rangschikking in drie zones hanteert: gelegitimeerde smaak, een middenklasse smaak en een populaire smaak.¹⁵ Deze drie zones corresponderen met opleidingsniveau en met sociale klasse (Bourdieu 1992: 16). Door middel van complexe statistische analyse van de smaakvoorkeuren van de respondenten onderscheidde Bourdieu een aantal klassen binnen Franse samenleving. Hoewel Bourdieu's categorisering van smaak wat grof aandoet, is de koppeling die hij heeft aangebracht tussen het economische en het culturele domein van groot belang geweest voor de analyse van de nieuwe middenklasse.

Het is de combinatie van de hoeveelheid cultureel kapitaal (opleiding en opvoeding) en de hoeveelheid economisch kapitaal (inkomen en vermogen) aan de hand waarvan Bourdieu's klassen kunnen worden onderscheiden. Uit de combinatie ontstaat een klassenstructuur waarin beroepskenmerken en consumptiepatronen met elkaar zijn verbonden. De 'dominante klasse' bestaat uit beroepsgroepen die veel economisch kapitaal bezitten, maar weinig cultureel kapitaal, èn andersom: veel cultureel, maar weinig economisch kapitaal. De oude en nieuwe middenklassen bestaan uit beroepsgroepen met een kleinere hoeveelheid economisch kapitaal en een hoeveelheid cultureel kapitaal die varieert: de nieuwe beroepsgroepen van culturele intermediairs hebben veel cultureel kapitaal, de oude groepen weinig.

Een belangrijke verdienste van Bourdieu is dat hij een gedeeltelijke uitweg vond uit de impasse waarin Weberianen en neo-Marxisten zich bevonden. Er bleken criteria te bestaan op basis waarvan een deel van de nieuwe middenklasse op een meer overtuigende manier als een eenheid kon worden gedefinieerd dan bij eerdere klassenanalyses het geval was. Op grond van Bourdieu's noties wordt de nieuwe middenklasse steeds meer gezien als een groep die in de laat-moderne consumptiecultuur een prominente rol speelt (cf. Featherstone 1990). Met Bourdieu's begrippen kan de groeiende rol van consumptie als een aspect van klasse worden geanalyseerd (Bradley 1996: 70). Smaak, culturele voorkeuren en praktijken komen voor een belangrijk deel in de sfeer van consumptie tot uiting, vormen de nieuwe manier om zich te onderscheiden van anderen en institutionaliseren zich in nieuwe sociale klassen.

Vooraf het idee van 'cultureel kapitaal' heeft een grote impact gehad op sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar sociale stratificatie en klassenvorming. Cultureel kapitaal verwijst naar deelname aan cultuur, naar kennis van cultuur en daarmee naar opvoeding en onderwijs. Het gebruik van de term kapitaal geeft aan dat

¹⁵ Vooral muzikale ervaring en kennis vormen volgens Bourdieu een onovertroffen graadmeter: "*Music is the most 'spiritual' of the arts of the spirit and a love of music is a guarantee of spirituality*" (Bourdieu 1992: 19).

culturele 'bagage' als het ware in volume kan worden uitgedrukt en gerelateerd aan kapitaal in de economische betekenis van het woord. Economisch kapitaal is direct in geld omzetbaar en kan worden geïnstitutionaliseerd in de vorm van eigendomsrechten. Op een vergelijkbare manier is in Bourdieu's opvatting cultureel kapitaal onder bepaalde condities omzetbaar in economisch kapitaal.

Culturele intermediairs, bricoleurs en symbolisch analisten

Datgene wat wordt aangeduid als 'postindustrialisering' en 'postmodernisering' verwijst in essentie naar een belangrijke en paradoxale transformatie binnen het kapitalisme. De eerder besproken 'nieuwe klasse' uit de jaren '70 heeft vanwege haar associatie met sociale bewegingen een grote bijdrage geleverd aan emancipatoire tendensen (Martin 1992). De nadruk op vrijheid van meningsuiting, leefstijl, smaak en bepaalde voorkeuren, die door 'antikapitalistische' sociale bewegingen is bevochten, heeft de bevrediging van zowel materiële als immateriële behoeften bijna tot een recht verheven. De rol van consumptie in zowel het economische als het culturele systeem is daardoor enorm gegroeid. "*People could afford to want many things that had never been regarded as available, affordable, or acceptable outside an elite and/or bohemian margin*". (ibid.: 123). De paradox van de nieuwe klasse is dat zij door het kapitalisme te bestrijden heeft bijgedragen aan de groei van een cultuur van consumptie. 'Cultuurproducten' behalen net zulke grote zakelijke successen als industriële producten. Ook zijn de grenzen tussen privaat en publiek vervaagd. Beroepsbeoefenaren uit deze sectoren werken met vergelijkbare symbolische kennis en zijn allen betrokken bij de voortbrenging van zowel goederen als diensten. Bovendien werken private en publieke partijen steeds vaker samen in grootschalige projecten in bijvoorbeeld de infrastructuur en stedelijke vernieuwing. De betreffende professionals en managers kijken en werken over de grenzen van wat ooit gescheiden disciplines en sectoren waren.

De toenemende differentiatie binnen de nieuwe middenklasse vormt een afspiegeling van een breder proces van vervagende grenzen tussen lang als homogeen en statisch beschouwde sociale strata. Men zou kunnen stellen dat kenmerken die voorheen als onderscheidend werden gezien tussen grote groepen, zich tussen steeds kleinere eenheden beginnen af te tekenen en uiteindelijk zelfs op individueel niveau, 'binnen' een beroep en een persoon, kunnen worden gecombineerd (cf. Bauman 1982, Martin 1992, Martin 1998, Pakulski en Waters 1996). De nieuwe middenklasse-employee ontleent in wisselende mate gedrags- en denkpatronen aan professies en managementstijlen, maar ook aan de sfeer van de vrije tijd, of uit populaire en gelegitimeerde cultuur. Nieuwe middenklasse-beroepen worden onder verschillende noemers geplaatst, zoals 'culturele intermediairs' (cf.

Bourdieu 1992, Featherstone 1990), ‘symbolisch analisten’ (Reich 1991) of ‘bricoleurs’ (cf. Martin 1998: 670). Bourdieu’s beschrijving van de culturele intermediair vormt één van de vroegste, grondige typering van deze postmoderne beroepsgroepen, die eerst vooral op beroepen in de culturele sectoren betrekking had, maar later ook steeds meer van toepassing bleek op andere beroepen in de nieuwe middenklasse.

Bourdieu’s nieuwe middenklasse bestaat voor een groot deel uit consumenten van zogenaamde *middle-brow culture*: toegankelijk gemaakte en op gelegitimeerde kunst lijkende kunst en cultuur. Volgens Bourdieu hebben producenten en consumenten van *middle-brow* cultuur een overeenkomstige relatie ten aanzien van gelegitimeerde kunst. Beide groepen dragen bij aan de popularisering van de legitieme smaak. Daarvan profiteren zowel de groepen ‘boven’ als ‘onder’ de middenklasse. Om die reden worden deze producenten van *middle-brow* cultuur als culturele intermediairs aangeduid. Het zijn de meer ‘vrije’, creatieve beroepen in de media, journalistiek, radio, televisie, reclame, PR, marketing en de welzijnssector waarvoor in de jaren ‘60 en ‘70 nog nauwelijks officiële diploma’s en toegangseisen bestonden. De scheidslijn tussen ‘populaire cultuur’ en ‘hoge cultuur’ is – onder de noemer van het postmodernisme – door het werk van deze intermediairs steeds verder vervaagd (cf. Featherstone 1990: 147). Zij zijn de ‘deskundigen’ op het gebied van wonen, consumptie, seksevenhoudingen en gezinsleven en gefascineerd door uiterlijk, identiteit, presentatie en nieuwe ervaringen (Bonner en Du Gay 1992: 175, Featherstone 1990). Zij hebben door de verspreiding van culturele artefacten mede bijgedragen aan de vorming van de postmoderne ‘consument’. Het begrip ‘leefstijl’ bijvoorbeeld heeft zijn populariteit in commercie en het alledaagse leven aan deze groep te danken. Zij zijn “*committed to the symbolic*” (Bourdieu 1992: 253).

De diverse fracties binnen de nieuwe middenklasse hebben met elkaar gemeen dat zij ‘intermediaire’ posities innemen in de samenleving en economie, tussen kapitaal en arbeid (cf. Lash en Urry 1987), tussen burgers en de staat (cf. Kriesi 1989) of tussen de economische elite en de brede middenklasse (cf. Bourdieu 1992). Die structurele tussenpositie blijft, al sinds het debat tussen revisionisten en orthodoxe Marxisten, problematisch. Uit het werk van Bourdieu, Featherstone en anderen blijkt dat die intermediaire positie op zichzelf de middenklasse te weinig houvast biedt om een eigen herkenbare statuspositie te verwerven: deze zal ook van buiten de sfeer van de productie moeten komen. Daarom is de nieuwe middenklasse volgens sommigen voortdurend op zoek naar wat hen ‘eigen’ is en vindt zij dat vooral in de sfeer van consumptie, cultuur en *lifestyle* (Featherstone 1990). Bourdieu’s nadruk op distinctie als instrument om status te krijgen levert overigens

een te eenzijdig beeld van symbolische consumptie. De bemiddelende rol van de nieuwe middenklasse in de consumptiecultuur heeft ook een meer alledaagse reden: het is leuk. "... [T]he goal of consumption is not difference as such, but the achievement of fulfilment by the creation of a life space", stelt Friedman (1994: 150). Deze *life space* omvat zowel de sfeer van productie als consumptie.

Als de status van de nieuwe middenklasse steeds minder eenduidig verbonden is aan haar klassenpositie, wordt die afhankelijker van allerlei andere maatschappelijke en economische ontwikkelingen. De kennis die de nieuwe middenklasse levert om problemen op te lossen, de *socially useful knowledge*, vormt weliswaar een belangrijke *asset* op basis waarvan men sociale status verwerft, maar de *assets* vloeien niet uitsluitend uit productieverhoudingen voort (Martin 1998). Voor wat betreft de nieuwe middenklasse lijkt het onvoldoende om klassentheorieën te baseren op louter functionalistische economische verklaringsgronden. Sociale en culturele factoren, zoals bijvoorbeeld de groei van het hoger onderwijs, zijn medebepalend. Een hoog opleidingsniveau is in dit verband niet alleen nastrevenswaardig op economische gronden, maar vormt ook een doel op zich. Het 'postmoderne' individu is individualistischer en autonomer dan het 'moderne' individu. Hij of zij brengt niet alleen de kennis voort die bestaande problemen oplost en waar veel vraag naar is, maar ook kennis die de definitie van problemen verandert of die nieuwe problemen voortbrengt. "*The invention of a form of knowledge which will achieve wide acceptance as relevant to such [socially important] problems is, in the end, a creative act. (...) The mistake of many class theorists has been to assume that this means that the problem itself determined all the class relevant implications of the solution which was eventually achieved*", stelt Martin (1998: 666-7).

Deze veranderde betekenis van kennis heeft gevolgen voor traditionele concepten uit arbeidsmarktmodellen, zoals 'professionals' en 'managers'. Met de introductie van wat hij 'symbolisch analisten' noemt, constateerde Reich (1991) dat de ideaaltypen van de professional en de manager steeds verder afstaan van de realiteit. De symbolisch analist maakt bijvoorbeeld wel gebruik van traditionele professionele kennis, maar combineert die met andere kennisbronnen en behaalt zo een voorsprong in creativiteit. Het verwerven van een vastgelegd en omschreven professioneel kennisdomein vormt zelfs een belemmering voor het creatieve en innovatieve vermogen, en dus voor het succes, van de symbolisch analist (ibid.: 181-182). De symbolisch analist is verbonden aan een arbeidsorganisatie, maar opereert in steeds wisselende teams. De samenstelling van deze teams is navenant de taak waarvoor men zich ziet gesteld.

Verwant aan de symbolisch analist is de *bricoleur* (Martin 1998). De *bricoleur* handelt sterk individualistisch. De kennis die hij of zij verwerft is uit allerlei bron-

nen afkomstig en ontleend aan verschillende ‘traditionele’ professionele kennisdomeinen, aangevuld met eigen ervaringen. De bricoleur bouwt aan een eigen uniek kennisbestand en kiest pragmatisch datgene wat kan worden gebruikt om vooral praktische problemen op te lossen. Kennis is wat de bricoleur betreft niet bedoeld om logisch of ethisch te zijn, maar om problemen op te lossen: het gaat er om of het ‘werkt’ of niet. Terwijl de professional handelt op basis van een aangeleerd en gemonopoliseerd kennisbestand en vanuit professionele morele of ethische uitgangspunten, is de bricoleur juist pragmatisch. Kennis is in deze opvatting veel meer persoonsgebonden en niet alleen instrumenteel voor economische ontwikkeling, maar wordt bovendien gebruikt om een eigen identiteit te construeren en te ontwikkelen. Het bezit van kennis wordt gekoppeld aan een bepaalde eigenwaarde en aan *self-actualization* (cf. Giddens 1991), los van direct economisch nut. “Released from the iron cage of meta-narratives the individual in the postmodern age has the luxury of making his or her own choices, to follow his or her own rules and ethics”, stelt Betz (1992: 110). Hoewel de keuzevrijheid waar Betz op doelt zeker niet voor iedereen bestaat, lijkt het voor de nieuwe middenklasse echter een rake typering. Terugkerend naar de vraagstelling van deze studie roept het de vraag op of de manier waarop stedelijke bindingen van de nieuwe middenklasse ontstaan, en de manier waarop men zich betrokken voelt bij de stad, ook aan toegenomen ‘keuzevrijheid’ en de daarmee mogelijk gepaard gaande differentiatie onderhevig is.

2.6. Conclusie

De nieuwe middenklasse is langs drie sporen ontstaan: industrialisering, staatsvorming en de opkomst van de diensten- of symbolische economie vanaf medio jaren ‘70 van de vorige eeuw. De nieuwe middenklasse bestaat uit hoog gekwalificeerde employees, die bedreven zijn in het bewerken en verspreiden van kennis. Haar status ontleent zij aan specifieke kennis en vaardigheden of aan de organisatie waarvoor men werkt. Zij neemt niet alleen in productieverhoudingen een intermediaire positie in, maar vormt ook de schakel tussen staat en burgers. Veelal zijn leden van de nieuwe middenklasse werkzaam in de dienstverlenende sector, maar zij kunnen ook een dienstverlenend beroep uitoefenen in de industriële sector. Economische herstructurering heeft er in de laatste decennia van de vorige eeuw toe geleid dat de nieuwe middenklasse diffuser is geworden. Scheidslijnen tussen privaat en publiek, tussen staat en markt, tussen professional en manager en tussen arbeid en vrije tijd zijn vervaagd. In plaats van professionals of managers, worden leden van de nieuwe middenklasse daarom steeds vaker met andere namen aangeduid, zoals symbolisch analisten, culturele intermediairs of bricoleurs. Deze benamingen duiden er op dat de nieuwe middenklasse haar kenmerkende eigen-

schappen niet uitsluitend of in hoge mate aan productieverhoudingen ontleent, maar haar positie in toenemende mate definieert in cultureel-economische domeinen van de postindustriële samenleving. Men lijkt zich, als het gaat om de sfeer van betaalde arbeid, in eerste instantie de beoefenaar van een beroep te voelen en lid van een beroepsorganisatie (bedrijf X, gemeente Y, departement Z). De nieuwe middenklasse is geen klasse *für sich* en maar in beperkte mate een klasse *an sich*. Haar status ontleent zij zowel aan activiteiten in de sfeer van productie als in cultuur en consumptie.

De betekenis van dit hoofdstuk voor het onderzoek naar de stedelijke bindingen van de nieuwe middenklasse waarover in de volgende hoofdstukken verder zal worden gerapporteerd is dat het dit onderzoek op twee manieren structureert. Ten eerste voor wat betreft de afbakening en operationalisering van de nieuwe middenklasse en ten tweede voor wat betreft de soort van vragen die aan de nieuwe middenklasse kunnen worden gesteld. Wat betreft het eerste punt zal de onderzoeksgroep worden samengesteld door uit de drie beschreven sporen waarlangs de nieuwe middenklasse is ontstaan clusters van beroepen af te leiden. In hoofdstuk vier is deze operationalisering beschreven. Wat betreft het tweede punt zijn er zijn weliswaar nog geen antwoorden te formuleren op de vraag in welke mate en op welke wijze de nieuwe middenklasse is gebonden aan de stad, maar wel is duidelijk geworden dat de nieuwe middenklasse een intermediaire positie inneemt in de samenleving. Dit betekent dat de vragen die in het onderzoek over stedelijke bindingen moeten worden gesteld met die positie rekening moeten houden. De aard van de beroepen en het belang dat er aan beroepen wordt gehecht leiden er bijvoorbeeld toe dat er gekeken moet worden naar de betekenis van lokale en bovenlokale sociale netwerken voor de uitoefening van het beroep en het dagelijkse bestaan. In welke mate is men bijvoorbeeld ingebed in lokale netwerken? Wat betekent die inbedding voor de lokale binding? En wat betekenen de culturele kennis en vaardigheden die onder andere nodig zijn voor de uitoefening van het beroep voor lokale bindingen? Wat betekenen zij voor de maatschappelijke betrokkenheid van de nieuwe middenklasse, zowel in de beroepsuitoefening door betaalde arbeid in de publieke sector, als daarbuiten door participatie in de *civil society*. En wat is de betekenis van de opkomst van de postmoderne consumptiecultuur voor bindingen van de nieuwe middenklasse met plekken?

Dit hoofdstuk vormt samen met het volgende hoofdstuk het theoretische kader van deze studie. Vanuit diverse invalshoeken is in dit hoofdstuk de eenheid en de diversiteit binnen de nieuwe middenklasse beschreven. Het volgende hoofdstuk is gewijd aan de andere belangrijke component van de vraagstelling, namelijk stedelijke binding.

3. Ideaaltypen van stedelijke bindingen

“The construction of ideal types is an expression of the attempt (...) to render subject matter intelligible by revealing (or constructing) its internal rationality”. (Aron 1967: 207)

3.1. Inleiding

Van Dale omschrijft binding als een gerichtheid op iets of iemand die in meer of mindere mate kan leiden tot een band tussen een individu en zijn of haar omgeving. Aan een band tussen een persoon en een plek, of tussen een persoon en andere personen gaat dus een ‘gerichtheid’ vooraf, die, hoewel het woordenboek dat niet vermeldt, zowel materieel (in het ‘doen’) als immaterieel (in het ‘denken’) is. De specifieke uitwerkingen die het begrip binding in deze studie krijgt, verwijzen naar een binding als een ‘gerichtheid op de stad’, dat wil zeggen als een kader waarbinnen het handelen in de stad, en het denken over de stad, geplaatst kan worden. In deze studie dienen ideaaltypen van stedelijke bindingen als theoretische constructies waarmee de verkregen empirische resultaten uit het onderzoek zullen worden vergeleken.

Binding kan op een functionele manier worden benaderd, bijvoorbeeld door te kijken naar bindingen die ontstaan in (a) de sfeer van beroepsuitoefening, dus tussen collega's onderling, met cliënten, opdrachtgevers, overheidsfunctionarissen enzovoorts, (b) de sfeer van de vrije tijd, bijvoorbeeld onder vrienden en kennissen, binnen een vereniging, in een café of restaurant, of breder: in de stedelijke openbare ruimte, en in (c) de residentiële sfeer, tussen buurtbewoners onderling, tussen bewoners en winkeliers en dergelijke. Het gebruik van zo'n scheiding tussen functies zou een studie naar binding echter te statisch maken, terwijl zich juist in de wisselwerking tussen de functies belangrijke gebeurtenissen voordoen die bindingen beïnvloeden. In theorievorming over het postmodernisme, bijvoorbeeld, staat juist de voortdurende combinatie van functies, het *zappen* tussen gebeurtenissen en ervaringen, centraal (cf. Jameson 1985). Een indeling van binding in functies biedt te weinig ruimte aan complexiteit. Bovendien ontstaan bindingen niet van de ene op de andere dag. Bindingen zijn het tijdelijke resultaat van talloze, elkaar in de tijd opvolgende interacties tussen individu en sociale c.q. ruimtelijke omgeving in de context van diverse sociale functies. De betreffende interacties tellen echter niet simpelweg op tot één binding, maar faseren binding op grond van belangrijke gebeurtenissen in individuele levens, bijvoorbeeld uitgedrukt in

huishoudensvormen. Met andere woorden, bindingen zijn, net als bijvoorbeeld identiteitsconstructies (cf. Hall 1996), dynamisch. In dit hoofdstuk is een macrosociologische benadering van binding gekozen, die ruimte biedt aan dynamiek en complexiteit om verschillende soorten bindingen te kunnen beschrijven.

De vraag is hoe een algemeen en complex begrip als binding uitgelegd kan worden in begrippen of constructies die bruikbaar zijn om de verhouding van individuen en sociale categorieën met de stad in kaart te brengen. In deze studie zal een typologie van stedelijke binding worden geconstrueerd. De typologie is opgebouwd langs twee dimensies, die samen als het ware een tweedimensionaal vlak vormen. De ene dimensie, laten we zeggen de horizontale dimensie, is een vereenvoudigde weergave van de typen gemeenschapsvorming die in het westerse moderniseringsproces kunnen worden onderscheiden. Deze dimensie kent drie ijkmomenten, namelijk drie schematische weergaven van gemeenschappen in verschillende economische, politieke en culturele verhoudingen. Het gaat om respectievelijk het agrarische, het industriële en het postindustriële type samenleving. De drie typen vormen daarmee eigenlijk verschillende punten op de lijn van een gemodelleerde en vereenvoudigde weergave van het moderniseringsproces. De andere dimensie, laten we zeggen de verticale dimensie, betreft een indeling van bindingen in drie aspecten, te weten een sociaal, een ruimtelijk en een mentaal aspect. Schematisch is de typologie daarmee als volgt opgebouwd:

	horizontale dimensie: type samenleving	agrarisch	industrieel	postindustrieel
verticale dimensie: aspecten van binding				
sociaal				
ruimtelijk				
mentaal				

In dit hoofdstuk wordt uiteengezet hoe deze typologie tot stand is gekomen. In de volgende paragraaf (paragraaf 3.2) wordt ingegaan op de verschillende aspecten

ten van binding (de verticale dimensie) en in paragraaf 3.3 op de typen samenlevingen (de horizontale dimensie). In de daarop volgende paragrafen 3.4 en 3.5 worden beide dimensies op elkaar betrokken en wordt het hierboven geschetste schema verder ingevuld. In paragraaf 3.6 worden de ideaaltypen samengevat.

3.2. Aspecten van bindingen

Het voornaamste probleem waarmee auteurs die over binding schrijven worden geconfronteerd, is de wijze waarop de verhouding tussen sociale aspecten en mentale aspecten van binding wordt gedefinieerd. Dit kan worden geïllustreerd aan de hand van drie studies over betrokkenheid en binding, respectievelijk van Müller en Van Til, van Schmidt Relenberg en van het NWO-onderzoeksprogramma “Sociale Cohesie”.

Müller en Van Til (1998) analyseerden de betrokkenheid van Amsterdamse buurtbewoners bij hun buurt door verschillende vormen van betrokkenheid te onderscheiden, te weten: emotionele, sociale, actieve, morele, instrumentele en esthetische betrokkenheid. Hoewel de diverse begrippen hun waarde bleken te hebben in het beschrijven van de betrokken Amsterdammers, bieden ze weinig theoretisch houvast om betrokkenheid te kunnen interpreteren. Dat komt omdat feitelijk handelen (in het bewuste onderzoek aangeduid als sociale betrokkenheid) en mentale (emotionele) betrokkenheid op één lijn worden geplaatst. Bovendien bestaat er een niveauverschil tussen enerzijds sociale en emotionele betrokkenheid en anderzijds de andere vier vormen die worden onderscheiden. Die andere vormen van betrokkenheid zijn namelijk uit de eerste twee af te leiden. Ze zijn ondergeschikt aan de feitelijke betrokkenheid (het handelen) en de emotionele betrokkenheid (het mentale).

Schmidt Relenberg (1968) vat binding op als het bewustzijn tot een ruimtelijke eenheid met de daarin aanwezige mensen te behoren. Er worden vier vormen onderscheiden: rationeel-existentieel, emotioneel-esthetisch, persoonlijk- of groepsspecifiek en habitueel. De rationeel-existentiële binding verwijst naar factoren die aanleiding zijn zich ergens te vestigen, bijvoorbeeld werk, voorzieningen, of een goede woning. Deze vorm van binding vertoont overeenkomsten met de door Müller en Van Til onderscheiden instrumentele vorm van betrokkenheid (die in deze studie bij voorkeur als een instrumentele *binding* wordt aangeduid). Emotioneel-esthetische binding heeft betrekking op de gevoelens die de ruimtelijke omgeving opwekt: de sentimenten die kleven aan bijzondere plekken en gebouwen waarin men tijd heeft doorgebracht. Persoonlijk- of groepsspecifieke binding betreft de binding aan anderen: familie, vrienden, burens, of bepaalde groepen

(school, collega's etc.). De habituele binding tenslotte is de gewenning of bekendheid met een omgeving.

Op de indeling van Schmidt Relenberg valt het een en ander af te dingen. De rationeel-existentiële binding bijvoorbeeld is niet veel meer dan een functionele indeling van bindingen, die aangeeft waar de binding in kwestie over gaat. Ze vormt als het ware de voorwaarde of het voertuig van binding. Wonen bijvoorbeeld is een hele voor de hand liggende operationalisatie van rationele binding: "ik woon hier, dus ik kan mij binden aan mijn buurt". Afgezien van de habituele binding, die op de keper beschouwd meer een tijdsaanduiding van binding is, zijn de emotioneel-esthetische en persoonlijk- of groepsspecifieke bindingen die Schmidt Relenberg gebruikt te veralgemeniseren tot sociale en mentale dimensies van binding. Onduidelijk is waarom het emotionele aspect dat Schmidt Relenberg onderscheidt beperkt blijft tot een esthetische ervaring. Een esthetisch element geeft weliswaar aan dat ruimtelijke aspecten van bindingen met emoties in verband kunnen worden gebracht, maar is geen onmisbare voorwaarde om zich bij een groep mensen betrokken te voelen.

De commissie die de tekst voor het NWO-onderzoeksprogramma "Sociale Cohesie" schreef, definieert binding en betrokkenheid in relatie tot het begrip participatie (NWO 2000). Participatie verwijst naar gedrag waardoor iemand een bijdrage levert aan de vorming en instandhouding van een sociaal systeem. Binding is de wederkerigheid van individu en groep. Zij kan gestoeld zijn op gemeenschappelijk gedragen normen, waarden of rituelen. De binding heeft een instrumentele component (de kosten en baten van participatie), en een normatieve component (de mate waarin men zich moreel verplicht voelt om te participeren). De component van betrokkenheid betreft de identificatie van een individu met een sociaal systeem. De relatie tussen de drie begrippen is dynamisch en in zekere mate causaal: "Participatie versterkt binding. Een sterke binding resulteert in een sterkere betrokkenheid" (NWO 2000: 31). Hier zijn binding en betrokkenheid dus expliciet ten opzichte van elkaar gedefinieerd. Kenmerkend aan de opvatting van de NWO is dat de sociale component van binding sterk is aangezet: het moet gaan om een wederkerige relatie tussen individu en groep. De ruimtelijke component is niet expliciet benoemd.

De drie genoemde studies ondersteunen het idee dat binding en betrokkenheid twee begrippen zijn van een ongelijk niveau, waarbij betrokkenheid ondergeschikt is aan binding. Betrokkenheid kan dan worden beschouwd als het mentale aspect van binding. Betrokkenheid blijkt een veelzijdig begrip dat verwijst naar een reeks van mogelijke mentale toestanden, zoals identificatie met mensen of met plaatsen, de bereidheid om zich daarvoor in te zetten, een morele overtuiging, een

gevoel van trots, een gevoel van verbondenheid, of tenslotte, een esthetische waardering. Het ruimtelijke aspect komt er in vooral in de twee laatst genoemde studies bekaaid af. Om greep te krijgen op het ruimtelijke aspect van betrokkenheid, moet gekeken worden naar geografische studies van binding en *community*.

Een studie die in dat verband genoemd moet worden is die van John Eyles (1985). Het gaat om een studie uit de school van de *'human geography'*. Het begripkader dat Eyles hanteert om *'community'* of leefgemeenschap te analyseren, is heel goed bruikbaar voor analyses van bindingen. Eyles benoemt drie componenten van leefgemeenschap. Het gaat om een sociale component: de patronen van sociale relaties en sociale instituties waardoor men gebonden is aan een bepaalde plaats, de ruimtelijke component of de plaatselijke factor, en de mentale component van de manieren waarop mensen zich aan elkaar binden. Deze drie aspecten van binding, het sociale aspect (de uitdrukking van binding in sociale relaties), het ruimtelijke aspect (de rol van de stad als 'ruimte' en 'plaats' waarbinnen bindingen zich afspelen) en het mentale aspect (de mogelijke betrokkenheid die de binding voortbrengt) worden in ook in de onderhavige studie gebruikt. In het vervolg zullen zij kortweg worden aangeduid als 'sociale relaties', 'ruimte' en 'betrokkenheid'. Het gaat hier om een analytisch onderscheid; in werkelijkheid zijn deze aspecten met elkaar vervlochten. Immers, een plek krijgt vaak betekenis door de aanwezigheid van mensen, hetzij in het heden dan wel in het verleden. Die betekenis kan leiden tot een zekere betrokkenheid bij die plek. Bindingen tussen mensen ontstaan bovendien in bepaalde ruimtelijke contexten die de aard van bindingen die er ontstaan sterk kunnen beïnvloeden. Met andere woorden, kenmerken die aan het sociale karakter van het leven in de ruimtelijke context van de stad worden toegeschreven spelen een belangrijke rol in de aard van de betrokkenheid van individuele personen met steden. Ook de institutionele context waarbinnen bindingen ontstaan is van groot belang. Met de institutionele context worden vooral de sociale verbanden bedoeld, waarin allerlei routines met betrekking tot denken en handelen, en in het bijzonder uitgekristalliseerde en veralgemeniseerde vormen van betrokkenheid, zijn georganiseerd.

Het sociale aspect van binding

Het sociale aspect van bindingen vormt het eerste aspect van de te ontwikkelen ideaaltypen. Het gaat in dit geval om de sociale interacties die zich in de stad voordoen, de verbanden die daardoor ontstaan en bestendigd worden, en de manier waarop individuen die ervaren. De sociale contacten die men in de stad opdoet en de historie, gewoonten en gebruiken die men door middel van deze sociale relaties

met andere stedelingen deelt, zullen voor velen hun belangrijkste binding vormen met een bepaalde stad.

De sociale dimensie van binding betreft per definitie de mate en kwaliteit van de samenhang tussen mensen. De sociale interacties van personen in sociale netwerken vormen als het ware de 'kleefkracht' van samenlevingen en gemeenschappen. Verandering in de mate en kwaliteit van de samenhang tussen mensen is een cultureel vraagstuk. Het lange termijn cultuursociologisch perspectief dat in deze studie wordt gehanteerd om ideaaltypen van bindingen te kunnen ontwikkelen, brengt met zich mee dat patronen van sociale relaties vooral in termen van (sociale) instituties zullen worden beschreven. Het gaat, in Zijderveld's woorden, om patronen van denken, voelen en doen (Zijderveld 1988: 55), binnen specifieke sociale organisaties of verbanden. Deze patronen zijn van grote invloed op de manier waarop mensen gebonden zijn aan de stedelijke samenleving. De vraag naar de institutionele lading van bindingen kan worden geoperationaliseerd door vast te stellen waardoor binding een bepaalde specifieke betekenis of een bepaalde specifieke vorm heeft. Instituties vertegenwoordigen waarden en normen, betekenissen en motieven die belangrijk zijn voor hoe men gebonden is aan een samenleving, dat wil zeggen, in welke sociale netwerken men participeert, waar men gaat en staat en hoe men betrokken is en geacht wordt te zijn. Met andere woorden, aan binding kleven normatieve noties en specifieke betekenissen die voor een belangrijk deel zijn ontstaan en zich ontwikkelen binnen de context van instituties en die langs sociale relaties worden gereproduceerd.

Het ruimtelijke aspect van binding

Stedelijke bindingen beperken zich niet tot sociale relaties en instituties van mensen die in de stad wonen, werken of recreëren, maar hebben ook betrekking op de ruimtelijke elementen daarin. Feitelijk hebben stedelijke bindingen altijd een 'plaatselijk', ruimtelijk element, simpelweg omdat zij zich afspelen in, of gerelateerd zijn aan een specifiek sociaal-ruimtelijk systeem, namelijk dat van de stad. De stad heeft een eigen ecologie, namelijk een hoge dichtheid en heterogeniteit van bebouwing en bevolking (cf. Wirth 1938). Die ecologie is zowel te beschrijven in functionele termen van gebruik (vgl. de rationeel-existentiële binding) als in symbolische termen. Ruimte vormt de grondslag voor territoria, waarbinnen specifieke politieke instellingen functioneren en bijvoorbeeld wetgeving tot stand komt. Maar ruimte bestaat ook uit veel gebruikte of symbolische plekken in de stad, zoals een haven of een museum, een plein, of de omgeving waar men werkt of woont of de route die men dagelijks aflegt. Deze ruimtelijke elementen symboliseren en materialiseren binding.

Ruimte is de geografische uitdrukking van de samenleving (Castells 1996: 410). Maar de manier waarop de ruimte wordt gebruikt, beïnvloedt eveneens de sociale omgeving waarbinnen bindingen ontstaan. Daarbij gaat het zowel om de specifieke patronen van ruimtegebruik als om de mate waarin dat gebeurt. Men kan bijvoorbeeld sterk betrokken zijn bij de stad omdat men op allerlei plekken in de stad komt. Aanwezigheid vormt echter geen voorwaarde voor binding, net als het ook geen voorwaarde is dat men in de stad woont, om zich betrokken te voelen bij wat er zich in de stad afspeelt. De ruimtelijke dimensie verwijst niet alleen naar geografische delen van de stedelijke openbare, semi-openbare of private ruimte, maar ook naar de symbolische waarde daarvan, dat wil zeggen naar de stad als een unieke of 'hele' plaats. Een plaats is op te vatten als een aaneengesloten ruimte waarvan de vorm, de functie en de betekenissen op zichzelf staan (Castells 1996: 423). De betekenissen zijn verankerd binnen culturen en historische feiten en verhalen. Zo is de ene plek beter geschikt om bepaalde activiteiten te lokaliseren dan de andere. Ook verschillen plekken in de mate waarin ze een uniek karakter, iets 'eigens' hebben. Het gaat er om wat de stad als verzameling van private en publiek-private ruimtes en als openbare ruimte voor mensen betekent. Uitgedrukt in de begrippen die in dit onderzoek worden gebruikt gaat het dan om de wisselwerking tussen ruimte en betrokkenheid.

Het mentale aspect van binding

Betrokkenheid is het derde, mentale, aspect van binding en tevens het meest complexe. Sociale, ruimtelijke en mentale kwesties zijn, zoals gezegd, nauw met elkaar verweven in stedelijke bindingen. Betrokkenheid is bijvoorbeeld altijd gebaseerd op bepaalde waarden. Men voelt zich bijvoorbeeld betrokken bij een groep mensen als men met die groep belangrijke waarden deelt. Deze kunnen heel uitgesproken van karakter zijn, maar ze kunnen zich ook meer onder de oppervlakte bevinden. In dat geval gaat het meer om bepaalde raakvlakken met anderen dan om gewichtige en geëxpliciteerde waarden. Maar in plaats van dat men zich direct betrokken voelt bij een groep *mensen*, kan het ook zijn dat men zich bij een bepaalde *plek* betrokken voelt, bijvoorbeeld wanneer die plek een belangrijke waarde symboliseert.

De betrokkenheid die met een binding gepaard kan gaan, verwijst naar een heel scala van mogelijkheden: een bepaalde beleving, of iets concreter, een gevoel van verbondenheid of van trots. Betrokkenheid kan zich uiten in verhalen die dit gevoel uitdrukken en die herinneringen levend houden. Betrokkenheid kan ontstaan uit een met anderen gedeelde geschiedenis, bijvoorbeeld omdat men zelf, een familielid of intieme vriend, ergens lang woont of is opgegroeid. Het kan ontstaan

uit een belang of doel dat wordt nagestreefd. Of het kan voortvloeien uit een plezierige of juist hele onplezierige ervaring. En zo is deze opsomming nooit compleet.

In het dagelijks spraakgebruik wordt vaak alleen van betrokkenheid gesproken als die een min of meer structureel, langdurig en gelijkmatig karakter heeft, maar dat is niet terecht. Betrokkenheid blijkt wel degelijk incidenteel, kortdurend en hevig te kunnen zijn. Een parallel met gevoelens van nationalisme of chauvinisme kan dit verduidelijken. Deze vormen van betrokkenheid leven op wanneer, misschien min of meer bij toeval, aan bepaalde randvoorwaarden is voldaan. In 2002 en 2003 bijvoorbeeld kwam bij veel burgers in Nederland de vluchtigheid van gevoelens, sentimenten en loyaliteiten sterk naar voren in de aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen van mei 2002 en in de periode tussen die verkiezingen en de daarop volgende in januari 2003. De aanhang van politieke partijen wisselde in een relatief kort tijdsbestek grondig van samenstelling en het aantal zwevende kiezers was enorm. De betrokkenheid bij een partij en de personen en ideeën die die partij representeren kon om ogenschijnlijk triviale redenen omslaan in een grondige afkeer en betrokkenheid bij een andere partij.

In de eerder aangehaalde programmatekst van NWO werd gesteld dat binding een voorwaarde is voor betrokkenheid en dat die binding een wederzijdse relatie tussen individu en groep betreft. Dat die binding vanzelfsprekend een sociaal karakter heeft lijkt echter niet noodzakelijk. Je kunt je immers betrokken voelen bij een plek of groep mensen die je nog nooit hebt ontmoet, maar waar je wel een geschiedenis, bepaalde overtuigingen of belangen mee deelt. Dit geeft aan dat binding niet altijd het deel hebben aan een gemeenschap veronderstelt. Een stad is onder normale omstandigheden geen gemeenschap in betekenis van een hechte leefgemeenschap.¹⁶ Wel kan men een gemeenschappelijk doel voor ogen hebben, bijvoorbeeld als het gaat om politieke ideeën over waar het met de stad naar toe moet, of wanneer de ene stad met de andere stad wordt vergeleken. Op zo'n moment slaat het gemeenschappelijke gevoel van betrokkenheid toe, zoals dat ook gebeurt wanneer 'onze jongens' van Oranje tegen België of Duitsland voetballen. Waar het traditionele gemeenschapsidee wel om de hoek komt kijken, is bij betrokkenheid in de vorm van solidariteit met anderen. Ook hier hoeft men echter geen deel uit te maken van een gemeenschap om toch het gevoel van solidariteit met anderen te hebben, te uiten of in daden om te zetten. Het zijn echter wel de veranderingen in de aard van sociale verbanden die in gemeenschappen bestu-

¹⁶ Onder uitzonderlijke omstandigheden, zoals tijdens een oorlog of epidemie, kan dat wél (vgl. bijv. de stad Oran in Albert Camus' "De Pest").

deerd kunnen worden, die richtinggevend zijn voor een studie naar veranderingen in bindingen en de mentale constructen die daarmee gepaard gaan.

Betrokkenheid met lokale plekken heeft in de wetenschappelijke literatuur van de laatste 15 à 20 jaar weer meer aandacht gekregen. De gerichtheid op het lokale zou deels gepaard gaan met zich snel verbreidende postmoderne leefstijlen. Er is volgens sommigen daardoor weer meer aandacht voor wat uniek is aan bepaalde plekken; voor wat een ruimte tot een 'plaats' maakt (Augé 1995). De schaalvergroting van de ruimte die individuen kunnen bereizen heeft er in deze opvatting niet toe geleid dat leefgemeenschappen in de beleving daarvan meer op elkaar zijn gaan lijken, maar juist dat de verschillen er tussen toenemen. Net als voor producten geldt dat ook plekken een bepaalde symboolwaarde hebben. Dergelijke symbolen kunnen zo krachtig zijn dat men zich er graag mee vereenzelvigd. Identificatie met lokale, geografisch afgebakende waarden en normen is een gevolg van het feit dat men is 'losgeraakt' (*disembedded*) van geografische plekken: men praat over identiteit omdat men niet meer weet tot welke groep men zichzelf moet rekenen en men (noodgedwongen) zijn eigen identiteit moet construeren (cf. Bauman 1988). De afnemende bindende werking van instituties, die hiervoor is gesignaleerd, heeft op die manier ook gevolgen voor de ruimtelijke dimensie van binding.

3.3. Typen samenlevingen

De ideaaltypische vormen van binding die in dit hoofdstuk worden ontwikkeld en waarvan zojuist één dimensie (aspecten van binding) is geschetst, zijn gebaseerd op kenmerken van gemeenschappen en gemeenschapsvorming in bepaalde historische periodes. Deze kenmerken vormen de andere dimensie van binding en zijn in grote lijnen gebaseerd op wat wel wordt aangeduid als 'traditionele' of agrarische, 'moderne' of industriële, en 'laat-moderne' of postindustriële typen samenlevingen. Dit betekent echter niet dat ook de typen bindingen noodzakelijk in een ontwikkelingsperspectief moeten worden gezien. Hier wordt er juist van uitgegaan dat elementen uit de drie typen in de empirische werkelijkheid naast elkaar kunnen bestaan.

In deze studie wordt een Weberiaanse ideaaltypische benadering van de werkelijkheid gebruikt. Het gaat om pure typen, die zijn geconstrueerd door bepaalde kenmerken te benadrukken die niet noodzakelijkerwijs in de werkelijkheid voorkomen (Giddens 1989: 741). De ideaaltypische beschrijving van betrokkenheid zoals die in dit hoofdstuk wordt uitgewerkt is geïnspireerd op Weber's ideaaltypen van leiderschap. Daarover schrijft Aron: "*These three types of domination are 'atomic' concepts as it were. They may be used to reconstruct and understand concrete political regimes, most of which contain elements of each.*" (Aron 1972: 209). In de empirische werkelijk-

heid komen elementen uit de typen dus in combinatie voor, maar voor de analyse worden ze gescheiden. Bepaalde elementen van de werkelijkheid worden in een ideaaltype veronachtzaamd, terwijl andere juist worden benadrukt (Zijderveld 1990: 45). In de onderhavige studie gaat het om drie typen stedelijke binding. Van de drie typen bindingen komen elementen in wisselende combinaties onder leden van de nieuwe middenklasse voor. In dit hoofdstuk worden de ideaaltypische stedelijke bindingen ontwikkeld door te concentreren op de ‘contrasten’ tussen wat wel wordt aangeduid als de agrarische, industriële en postindustriële typen samenlevingen.

Sociale relaties in steden worden vaak beschouwd als typerend voor de moderne tijd. De sociale gevolgen van modernisering en industrialisering werden in de vroeg-twintigste eeuw door sociologen wel geanalyseerd door ze af te zetten tegen ‘traditionele’ manieren van leven in de agrarische samenleving van vóór de industriële revolutie. Iets soortgelijks gebeurde aan het eind van de vorige eeuw, toen nieuwe, ‘postmoderne’ ontwikkelingen werden afgezet tegen de moderne, industriële manier van leven. Dergelijke modelleringen en typeringen zijn bekritiseerd wegens hun simplificerende en romantiserende effecten. Voor het opstellen van ideaaltypen vormt dat echter geen bezwaar. Er is al op gewezen dat de ideaaltypen niet een afbeelding van de werkelijkheid zijn, maar een hulpmiddel om de empirische werkelijkheid, in dit geval bindingen, beter te kunnen begrijpen.

In het vervolg van dit hoofdstuk zullen de horizontale en de verticale dimensies van binding verder worden uitgewerkt. De dimensie van binding die is gebaseerd op historische periodes en type samenlevingen, is in drieën verdeeld en kent dus twee overgangen of ‘contrasten’. Het eerste contrast is dat tussen agrarisch en industrieel. Dat kenmerkt zich onder andere door de afkalvende noodzaak van ruimtelijke nabijheid voor bindingen en het ontstaan van nieuwe integrerende mechanismen op maatschappelijk niveau. Het tweede contrast is dat tussen industrieel en postindustrieel. Dit wordt onder andere gekenmerkt door de opkomende consumptiecultuur, waarin het individu aan betekenis wint ten opzichte van de groep. Beide contrasten worden uitgewerkt aan de hand van de drie hiervoor genoemde aspecten van binding, respectievelijk het sociale, het ruimtelijke en het mentale aspect. De beschrijvingen van de contrasten monden aan het einde van het hoofdstuk uit in samengevatte ideaaltypische beschrijvingen van stedelijke bindingen.

3.4. Van het agrarische naar het industriële ideaaltype

Sociale relaties in het contrast tussen agrarisch en industrieel

Steden worden als vanouds gezien als tegelijk de resultanten en centra van modernisering. Het ‘moderne’ is van oudsher geassocieerd met de stad, zoals het dorp dat werd met de agrarische samenleving (Fischer 1982). Klassieke *community* sociologen hielden zich vooral bezig met de vraag hoe moderne sociale relaties in de snel uitdijende Westerse steden van begin deze eeuw zich verhielden tot die van de agrarische samenleving. Hun inzichten zijn in de loop van de geschiedenis van de sociologie vaak gehanteerd als dichotomieën. Kenmerken van sociale relaties op het platteland en die in steden werden daarin tegenover elkaar geplaatst. De complexiteit van de sociale werkelijkheid werd door deze dichotomisering geweld aangedaan, maar tegelijkertijd zijn juist vanwege dat polariserende karakter belangrijke inzichten geleverd in de eigenheid van stedelijke sociale relaties. Bekend zijn vooral Durkheim’s begrippenparen van mechanische solidariteit en organische solidariteit, en Tönnies’ concepten van *Gemeinschaft* en *Gesellschaft*. Enkele decennia later verworven de ideeën van de Chicago School en vooral die van Louis Wirth grote invloed. Deze klassieke analyses worden over het algemeen verondersteld met elkaar gemeen te hebben, dat zij het verdwijnen van de gemeenschap verkondigden zoals die in agrarische samenlevingen zou hebben bestaan.

Tönnies voert de stad-dorp dichotomie het verst door. Volgens Tönnies werden de onderlinge relaties van de agrarische samenleving gekenmerkt door *Gemeinschaft* (Tönnies 1912). De sociale relaties die ontstonden in een context van gemeenschappelijke afkomst (*Vermantschaft*), het delen van de woonplaats en de geringe mobiliteit (*Nachbarschaft*) en manieren van denken die ontstonden door regelmatige ontmoetingen (*Freundschaft*), werden gekenmerkt doordat zij de betrokkenen warmte, intimiteit en bovenal sociale stabiliteit gaven. Deze *Gemeinschaft* maakte gedurende de periode van industrialisering waarin de stedelijke, moderne *Gesellschaft* ontstond, plaats voor anonieme relaties waarin individueel en doelgericht handelen centraal stonden.

Durkheim’s theorie betreft veranderingen in de aard van solidariteit, dat wil zeggen, in de aard van sociale samenhang in de samenleving. In zijn visie op de kenmerkende aard van de industriële, stedelijke samenleving maakte mechanische solidariteit plaats voor organische solidariteit (Durkheim 1933). In de eerste vorm van solidariteit vormt men op basis van overeenkomstigheid een gemeenschap. In de tweede staat onderlinge afhankelijkheid op basis van verscheidenheid centraal. Deze ‘moderne’ solidariteit berustte op de snel groeiende arbeidsverdeling die het gevolg was van de toenemende industrialisering. Juist afnemende overeenkomsten en dus toenemende verschillen vormden de basis van een nieuw type solidariteit.

De toegenomen ongelijkheid tussen mensen vormt in Durkheim's opvatting niet direct een bedreiging voor sociale samenhang, maar wordt als het ware geïntegreerd in een nauw samenwerkend (organisch) geheel.

Louis Wirth publiceerde in 1938 het beroemd geworden essay "*Urbanism as a Way of Life*". Volgens Wirth gaat het bij stedelingen vooral om formele en functionele associaties, waarbij allerlei organisaties een belangrijke rol spelen. Deze partiële en secundaire bindingen van stedelingen onderling zouden zwakker zijn dan in de agrarische samenleving en de sociale steun en betrokkenheid geringer. Milgram spreekt in dit verband zelfs van '*norms of non-involvement*'. Deze ongeschreven regels beschermen het stedelijke individu tegen psychische overbelasting (Milgram 1993). Daar staat echter tegenover dat stedelingen een zekere mate van vrijheid hebben verworven, juist omdat sociale contacten vluchtiger zijn geworden.

De discussie over de aard van de sociale relaties in steden spitst zich toe op de mate van afstandelijkheid van contacten en hoe deze te benoemen. Goffman benoemt ze als *civil inattention* (Goffman 1961). Een zekere afstand ten opzichte van anderen, fysiek, maar vooral mentaal, is nodig om niet als onbeleefd of opdringerig over te komen. En een zeker wantrouwen ten aanzien van vreemdelingen is niet alleen gepast, maar ook noodzakelijk. Er komen in de stad echter ook contacten voor van meer intieme aard. Deze *focused gatherings* betreffen *face-to-face* contacten die gericht zijn op een gedeeld aandachtspunt. De mate van anonimiteit kan in deze sociale ontmoetingen echter nog wel variëren (ibid.).

Vanwege deze verschillen in de aard van sociale relaties onderscheiden de agrarische en de industriële samenleving zich vooral van elkaar door de *duurzaamheid* van sociale betrekkingen. Primaire en inclusieve relaties garanderen een grotere duurzaamheid dan secundaire en partiele relaties. Uit het voorgaande kunnen drie conclusies worden geformuleerd over veranderingen in bindingen met de stad: (1) in de stad is de betrokkenheid die met binding gepaard gaat relatief gering, (2) bindingen hebben er een relatief formeel karakter en (3) ze zijn partieel. Tönnies betoogde dat in de agrarische samenleving de binding met de woonplaats heel groot was, vanwege de sterke, primaire en langdurige sociale relaties die ontstonden tussen mensen van wie de geografische mobiliteit relatief gering was en die van generatie op generatie een gemeenschap vormden. In ideaaltypische termen mag men op basis van Tönnies' inzichten dus een geringere betrokkenheid onder stedelingen verwachten dan onder niet-stedelingen en een toename van die betrokkenheid in een situatie die vergelijkbaar is met die van de *Gemeinschaft*, dat wil hier zeggen, wanneer men in een bepaalde plaats is geboren en getogen. In aansluiting op Durkheim's constatering dat in een samenleving waarin organische solidariteit overheerst, bindingen van mensen met sociale netwerken, instituties of plaat-

sen een partieel karakter krijgen, blijkt dat er in principe niet gesproken kan worden van *de* binding van een individu, maar dat het altijd een verzameling van partiele bindingen betreft. Daarnaast kan worden vastgesteld dat in de agrarische samenlevingen bindingen tussen mensen veelal gebaseerd waren op de mate waarin men onderling overeenkwam, zoals in de aard van economische activiteit en het langdurig delen van een plaats en een identiteit. In de industriële, stedelijke samenleving zijn bindingen daarentegen veelal formeler, ingebed in organisaties en secundair van karakter.

Daarmee is overigens niet gezegd dat informele, primaire sociale relaties in de stad niet meer zouden voorkomen (cf. Gans 1962). Robert Putnam (2000) brengt in zijn studie "*Bowling Alone*" beide vormen van sociale contacten in verband met verschillende sociale categorieën. Mensen die in formele organisaties actief zijn, typeert hij als *machers* en mensen met veel informele contacten als *schmoozers*. Beide groepen verschillen in sociale en demografische zin. *Machers* zijn over het algemeen hoog opgeleid en hebben hoge inkomens. Hun formele contacten zijn in hun jong volwassen levensfase relatief bescheiden, maar op hun hoogtepunt tijdens de middelste levensfase, zeker wanneer zij thuiswonende kinderen hebben. Daarna nemen ze, rondom de pensioengerechtigde leeftijd, weer af. Bij de informele contacten van *schmoozers* geldt juist het omgekeerde patroon. *Machers* komen meer voor onder tweepersoonshuishoudens, *schmoozers* meer onder alleenstaanden. De formalisering van sociale verbanden heeft kortom informele sociale contacten als basis voor sociale cohesie niet vervangen, maar vormt daar veeleer een aanvulling op.

Ruimte in het contrast tussen agrarisch en industrieel

De ruimtelijke dimensie van binding neemt in het merendeel van definities van *community* een vooraanstaande plaats in (Bell en Newby 1971: 24). Dit geldt zowel voor de traditionele *Gemeinschaft*, als voor de stedelijke samenleving die Wirth beschreef. In de stadssociologie bestaat een lange traditie van studies die inzicht verschaffen in de betrokkenheid van bewoners bij hun ruimtelijke omgeving. In de Europese sociale wetenschappen domineert vanaf de Tweede Wereldoorlog de *decline of community* gedachte. In de jaren waarin de verzorgingsstaten groeiden, zwakte het geloof in de betekenis van de buurt als het ruimtelijk domein voor lokale gemeenschapsvorming af, vooral in de steden. Stadsbuurten werden steeds minder gezien als arena's van gemeenschapsvorming; naties en andere institutionele verbanden des te meer (cf. Van Doorn 1955). Bindingen van buurtbewoners raakten door de opkomst van nieuwe integratiekaders over een steeds groter geografisch gebied verspreid (Burgers 1988). In de stad zouden mensen nauwelijks meer bij hun buurt betrokken zijn (Anderiesen en Reijndorp 1990). Volgens Van En-

gelsdorp Gastelaars (1996) kunnen er in Nederland geen collectief gedeelde territoriale kaders worden aangetoond. Op lokaal niveau is er op zijn best sprake van 'buurtbeseft'.

Wirth benadrukte het verband tussen de aard van sociale relaties en kenmerken van de ruimtelijke context waarbinnen deze plaatsvonden. Hij onderkende dat stedelijkheid als leefstijl (*way of life*) zich niet beperkte tot de bestuurlijke grenzen van de stad. De stad dringt in de gehele samenleving door: "... *urbanism is not confined to such localities but is manifest in varying degrees wherever the influences of the city reach*". (Wirth 1964: 66). De stad is met andere woorden een zwaartepunt van economische, financiële, bestuurlijke en culturele macht en oefent als zodanig een sterke aantrekkingskracht uit op het omringende gebied.

In dit verband is suburbanisatie – de 'moderne' ruimtelijke uitleg van de stad – van bijzondere betekenis. Eén van de vragen die in deze studie aan de orde komt luidt of buitenwijken een soort van 'stad buiten de stad' zouden kunnen vormen. Hoe ver reikt de stad? De ont koppeling van gemeenschap en plaats is door Melvin Webber krachtig omschreven als '*community without propinquity*' (Webber 1963). Naarmate de mobiliteit van mensen, kapitaal en informatie in de loop van de twintigste eeuw sterk toenam, verschoof volgens Webber de vraag naar het verband tussen steden en *community* naar een hoger niveau van schaal en abstractie. De vraag in hoeverre personen zich nog aan specifieke plaatsen binden en zich daarbij betrokken voelen werd daarmee steeds prangender. Webber's stelling luidt dat voor gemeenschapsvorming nabijheid een minder belangrijke factor is in een tijd waarin communicatie- en transportmiddelen deze nabijheid kan suggereren en afstanden worden gebagatelliseerd. Voor gemeenschapsvorming zijn gedeelde belangen belangrijker dan gedeelde woonplaats. Op een hele andere manier bevestigt Webber wat Wirth eerder stelde: namelijk dat het niet noodzakelijk is om zich in de stedelijke ruimte te begeven om 'stedelijk' te leven.

Dit verschil heeft ook ruimtelijke implicaties. Waar in traditionele samenlevingen plaats en sociaal netwerk veelal overlapt en gemeenschappen grotendeels in ruimtelijke zin konden worden gedefinieerd, zijn in de industriële samenleving waarin partiële sociale bindingen overheersen gemeenschappen veel minder plaatsgebonden.¹⁷ De industriële samenleving is als het ware 'ontgeografiseerd' geraakt: het belang van geografische afstand voor sociale samenhang is afgenomen (Jolles 1960). Daarom is het makkelijker geworden om veraf gelegen contacten te onderhouden en zijn sociale netwerken in toenemende mate ruimtelijk verspreid

¹⁷ In traditionele samenlevingen was mobiliteit op veel minder grote schaal mogelijk dan in industriële samenlevingen. Dat wil echter niet zeggen dat er niet van mobiliteit sprake was.

geraakt. De vraag die echter nog resteert is in welke mate nabijheid van anderen nog van invloed is op bindingen van mensen met elkaar en met de plek waar zij wonen.¹⁸

Betrokkenheid in het contrast tussen agrarisch en industrieel

De Europese steden zijn de bakermat van moderne sociale verbanden. Hier waren burgers daadwerkelijk vrij, los van knellende verwantschapsbanden en een dwingende centrale politieke macht. Wat betreft de kwaliteit van sociale relaties in steden resulteerde de door Durkheim beschreven economische differentiatie in een afnemende greep van traditionele instituties op het leven van mensen, waardoor naast toegenomen vrijheid ook een situatie van ‘anomie’ kon ontstaan. Bindende factoren zoals religie en het gezin namen in betekenis af, en de invloed van secundaire, formele, en vaak bureaucratische instituties nam toe, waardoor zekerheden over bepaalde waarden afbrokkelden.

Sinds Durkheim wordt modernisering gezien als een proces dat wordt gedragen door veranderingen in het relatieve belang van traditionele instituties en de vorming van moderne instituties. Als de meest invloedrijke elementen van modernisering worden individualisering en bureaucrativering gezien. Met regelmaat vergelijken sociologen het moderne bestaan met een verleden waarin de kerk, de buurt en de familie voor een belangrijk deel richting gaven aan handelen. Die boden houvast bij het maken van keuzes. De betrokkenheid van mensen bij de plaats waar zij woonden was vaak sterk, juist vanwege de bindende en regulerende werking van de traditionele instituties. Eén van de voornaamste effecten van het individualiseringsproces is dat de min of meer vanzelfsprekende, sterke greep van traditionele instituties vanaf de eerste helft van de twintigste eeuw is verzwakt. Daardoor heeft men een grotere vrijheid verworven en is keuzevrijheid toegenomen, zoals op het gebied van huishoudensvorming, werkkring, geloofsovertuiging, politieke voorkeur en dergelijke. Er kan op twee manieren naar de gevolgen hiervan voor betrokkenheid worden gekeken. De eerste is het perspectief van bureaucrativering. De tweede is het perspectief van geografische schaal.

Bureaucrativering en betrokkenheid

Een paradox van het moderniseringsproces is dat terwijl enerzijds de greep van kleinschalige, traditionele instituties op het leven van burgers is afgenomen, ander-

¹⁸ Er zijn in de jaren ‘70 wel studies verricht naar ‘buurtgebondenheid’, maar deze studies betroffen de eerste generatie stadsvernieuwingswijken, waar het behoud van de buurt voor de mensen die er toen woonden (het ‘bouwen voor de buurt’) werd bevochten, juist door dergelijke studies te verrichten (bijv. Germans en Olde 1971, Teijmant 1979, cf. COS 1996a).

zijds de afhankelijkheid van meer grootschalige, moderne instanties is toegenomen. Deze instanties, zo heeft Weber laten zien, hebben per definitie vaak een anoniem en bureaucratisch karakter. De dominantie van meer grootschalige sociale verbanden was precies één van de belangrijkste kritiekpunten van de klassieke sociologen op de aard van sociale verbanden in steden. De schaal van betrokkenheid is in de industriële samenleving groter dan in de agrarische samenleving. Gemeenschapszin in de agrarische samenleving had betrekking op een min of meer helder afgebakende groep mensen (bijvoorbeeld plaatsgenoten of kerkelijke gemeenteleden) en werd in familieverband gereproduceerd. In de moderne betekenis kan gemeenschapszin ook betrekking hebben op het – letterlijk op een afstandelijke manier – betuigen van solidariteit met anderen. Dat kan door bijvoorbeeld lid of donateur te worden van hulporganisaties, of zich aan te sluiten of actief in te zetten in allerlei vrijwillige verbanden waarin werk wordt verricht dat als een uiting van ‘maatschappelijke betrokkenheid’ over het algemeen hoog wordt gewaardeerd. Bureaucratisering omvat ook de toegenomen professionalisering in de sfeer van arbeid. Het ontstaan van grote arbeidsorganisaties kan als een typisch industrieel fenomeen worden beschouwd. In de sfeer van arbeid kunnen zich daarom ook veranderingen hebben voorgedaan in de mate waarin men betrokken is bij de stad.

Schaal en betrokkenheid

Modernisering is op te vatten als een proces waarin schaalverkleining en schaalvergroting hand in hand gaan. Deze twee processen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden (cf. Burgers 1988). Met de modernisering van de westerse samenleving zijn schaalniveaus als het ware gaan polariseren. Voor stadsbewoners is de stad daarom nog zelden het exclusieve maatschappelijke schaalniveau waarmee men zich identificeert. Volgens Burgers (1988) zette identificatie met plekken of groepen op een hoger schaalniveau in na de eerste periode van industrialisering (in de negentiende en begin twintigste eeuw). Waar bijvoorbeeld in de Westerse geschiedenis gilden plaats maakten voor individueel opererende ondernemers, een klein sociaal verband als het kerngezin de grootfamilie opvolgde en huishoudens steeds verder verdunden (allemaal processen van schaalverkleining), verschoof gedurende de negentiende en twintigste eeuw de identificatie van burgers met de stad en andere lokale plaatsen naar die met de natie (een proces van schaalvergroting). Het begin van de ‘devaluatie’ van de stad als eenheid van identificatie en betrokkenheid zou waarschijnlijk al ergens na de middeleeuwen moeten worden gedateerd. Steden raakten toen geleidelijk hun autonomie kwijt: stadsmuren verloren hun functie door uitbreidingen, de politieke en culturele status van de stad brokkelde gestaag af en de handelsfunctie die voorheen veelal exclusief stedelijk was, verspreidde

zich over de rest van het land. Dit heeft er toe geleid dat op het schaalniveau van steden er in sociaal opzicht sprake is van desintegratie, terwijl op het niveau van de natie het omgekeerde plaatsvond.

Betrokkenheid van stadsbewoners bij hun stad is dus in theorie partieel. De stad vormt slechts gedeeltelijk de basis voor iemands culturele identiteit en men zal zich slechts bij delen van die stad betrokken voelen, zowel op ruimtelijk als op sociaal en cultureel vlak. Het is niet toevallig dat het verschil tussen de vaak gechargeerde vormen van *Gemeinschaft* in de agrarische samenlevingen en de industriële vormen van betrokkenheid bij de grote stad zich vooral toespitst op dit verschil tussen een inclusieve en een partiële betrokkenheid.

3.5. Van het industriële naar het postindustriële ideaaltype

Sociale relaties in het contrast tussen industrieel en postindustrieel

De discussie over de gevolgen van het moderniseringsproces voor sociale relaties duurt nog steeds voort. De laatste decennia is er vooral veel aandacht voor de gevolgen van individualisering voor de aard van sociale relaties. Strikt genomen (vanuit demografisch perspectief) heeft individualisering betrekking op de toename van eenpersoonshuishoudens. Onder individualisering wordt echter ook de toegenomen keuzevrijheid verstaan die mensen hebben verworven. Zowel de smalle als de brede betekenis zijn van belang voor de identificatie van veranderingen in de aard van hedendaagse sociale bindingen in steden. Allerlei 'nieuwe' vormen van sociale betrekkingen, die zich onder andere onder de noemer van de postmodernisering van cultuur manifesteren, zijn het gevolg van individualiserende tendensen in de samenleving. Individualisering is gedurende de afgelopen decennia in toenemende mate en op uiteenlopende manieren in verband gebracht met de consumptiecultuur (cf. bijvoorbeeld Bauman 1990, of Jansen 1980). Vooral de toegenomen keuzevrijheid die individualisering mogelijk maakte heeft er toe geleid dat consumptie een steeds groter beslag op het sociale leven van mensen heeft gelegd.

Steden zijn gedurende de twintigste eeuw van een productiemilieu getransformeerd naar een consumptiemilieu. Dat geldt vooral voor de binnensteden, waar eerst de fabrieken en groothandels verdwenen en waar ook de dienstverlenende bedrijvigheid zich steeds meer beperkte tot hoofdkantoren en het aanbieden van bepaalde *front-office* functies. In plaats daarvan zijn steden en met name binnensteden centra van cultuur en vermaak geworden (Hannigan 1998, Zukin 1995). In steden zullen sociale betrekkingen daarom steeds meer in het licht van de consumptie van cultuur en vermaak moeten worden gezien. De kenmerkende sociale relaties in steden waarop theorievorming over postmodernisme betrekking heeft,

lijken vooral tot stand komen in de stedelijke openbare ruimte (pleinen, straten) en semi-openbare ruimte (kroegen, bibliotheken en dergelijke). In de jaren '80 en '90 zijn daarom winkelcentra, metrostations, markten en arcades object van studie geworden, vooral van sociologen en antropologen uit het 'postmoderne project' die de traditionele, 'behavioristische' sociaal-wetenschappelijke theorievorming herschrijven (Shields 1992: 2). Winkelend publiek vormt in deze opvatting meer dan een gestage stroom consumenten. Zij bestaat als het ware uit de deelnemers aan een participerend theaterstuk, waaraan elke individuele speler zijn eigen patronen toevoegt, maar dat zich afspeelt in een van tevoren, door de regisseur vastgelegd kader.

Hoe waarderen auteurs over consumptie en vermaak in de stedelijke openbare ruimte de aard van sociale relaties? Feit is dat die waardering tegenwoordig positiever uitvalt dan pakweg 20 jaar geleden. De waardering van de stedelijke openbare ruimte is in de loop van twee à drie decennia veranderd (Lofland 1989). Tot in de jaren '80 waren sociale wetenschappers nauwelijks in de openbare ruimte geïnteresseerd vanwege haar 'a-sociale' karakter. Deze gedachtengang is stevig veranderd in de sociologische klassieke traditie. Zo zou het gedrag in de openbare ruimte volgens Mead en Blumer niet reflectief van karakter zijn. Ook andere klassieke sociologen als Simmel (1924), Wirth (1938) en Milgram (1993) benadrukken dat de openbare ruimte een overdosis aan stimuli biedt, waardoor men zich afsluit van anderen: er is sprake van anonieme omgangsvormen.

Auteurs als Jacobs (1961) en vooral Goffman (1961) benadrukken echter het sociale karakter van deelname aan de stedelijke openbare ruimte. De betrekkelijk amorfe, anonieme massa van bezoekers van binnensteden wordt niet met specifieke sociale constellaties in verband gebracht. Hier vormt men '*a world of strangers*' (Lofland 1973), waarin maar heel beperkt sprake is van een zekere 'socialiteit' (Shields 1992: 107). Men heeft het ook wel over een 'contactgemeenschap', versus een moderne contractgemeenschap (deze laatste term is ontleend aan Tönnies). Shields (1992) gebruikt het begrip socialiteit om het sociale karakter van winkelcentra te beschrijven. Als morele houding zorgt socialiteit er voor dat mensen 'normaal' met elkaar kunnen omgaan, omdat in een sociaal verband waarin men kan spreken van socialiteit de verschillen tussen mensen voor een bepaalde tijd worden onderdrukt. Lofland benadrukt dat contacten in de stedelijke openbare ruimte een sociaal karakter kunnen hebben in de zin dat er sprake is van sociale interactie en dat zij daarom niet als onpersoonlijk en afstandelijk hoeven te worden beleefd (Lofland 1989). Vreemdelingen kunnen vertrouwde vreemden zijn geworden (Anderiesen en Reijndorp 1990).

Consumptie is een sociale activiteit. Het feit dat leefstijlen en daarmee gepaard gaande consumptiepatronen met de opkomst van de consumptiecultuur sterk zijn gedifferentieerd, betekent niet dat consumptie een individualistische aangelegenheid is geworden. In de publieke ruimte van de stad is het niet nodig anderen bij naam te kennen om toch een zekere saamhorigheid te voelen. Het is zelfs mogelijk een gevoel van saamhorigheid aan anderen te ontlenen, ook al gaat het om mensen met een heel andere smaak of achtergrond (Hajer en Reijndorp 2002). Juist het onderscheid ten opzichte van anderen is een belangrijk aspect van consumptie (Bourdieu 1992, Campbell 1987).

Ruimte in het contrast tussen industrieel en postindustriële

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid vatte onlangs, in een overzicht van recente geografische en sociaal-wetenschappelijke literatuur, hedendaagse veranderingen in de ruimte samen als het ontstaan van een 'nieuwe geografie' (Asbeek Brusse et al. 2002). De nieuwe geografie is volgens de auteurs van het rapport uitdrukking van het feit dat maatschappelijke processen en daarin ingebedde verhoudingen zijn gewijzigd. De nieuwe ruimtelijke constellaties zijn het gevolg van economische, sociaal-culturele en politieke veranderingen (ibid.: 140). In de 'oude' (moderne) geografie valt het centrum van de stad samen met het centrum van activiteit, terwijl in de nieuwe (postmoderne) geografie grootstedelijke netwerken bestaan uit verschillende 'centrale' plekken. Nieuwe gebruikspatronen leiden er volgens diverse auteurs toe dat traditionele centrum-periferie verhoudingen op zijn kop worden gezet. Steden zijn steeds vaker slechts bestuurlijke eenheden, waarvan bewoners, bezoekers, ondernemers en forensen in toenemende mate te vinden zijn op plekken die verspreid zijn over een groot stedelijk netwerk. Ruimtelijke patronen kenmerken zich door een grote mobiliteit en zijn sterk individueel. Centra zijn bovendien in toenemende mate functioneel gedifferentieerd. Er zijn bijvoorbeeld nieuwe centra aan de randen van steden ontstaan die zich van vervoersknooppunt hebben ontwikkeld tot een multifunctioneel knooppunt in het stedelijk netwerk. Er is steeds minder sprake van een traditioneel, dominant 'stadscentrum': een centrum kan evengoed het winkelcentrum langs een verbindingsweg tussen twee grote steden zijn.

Deze ruimtelijke verstrooiing van de stad, zoals die door Colenbrander is genoemd,¹⁹ of, anders geformuleerd, de fragmentering van de stad (Burgers 2002), is nauw met het proces van industrialisering verbonden en door suburbanisatie in

¹⁹ in navolging van Wall's studie *The Dispersed City*; zie Woodroffe, Papa en Mac Burnie (1994: 8-11).

een versnelling geraakt (Colenbrander 1999). In de loop van de twintigste eeuw heeft het geleid tot stedelijke zones, waarin kernen en subkernen met elkaar zijn versmolten tot een nieuw conceptueel geheel (ibid.: 17). De toegenomen mobiliteit tussen deze kernen en subkernen in het stedelijk netwerk heeft de betekenis van afzonderlijke plekken ingrijpend veranderd. Herhaalde en geroutiniseerde routes zijn belangrijker geworden ten opzichte van plekken: “... *a sense of familiarity is gained as residents’ mental maps selected the portions of the metropolis to which they increasingly were attracted – not the familiarity that easterners feel toward their central cities but, rather, familiarity toward their orbits and patterns of travel. Community is felt within the orbit rather than within a central city’s orbit*”. (Pagano 1993: 653).

Dit nieuwe beeld is ruimtelijk gezien te omschrijven als een spanning tussen de ‘ruimte van de plekken’ en ‘ruimte van de stromen’ (Castells 1996). Deze laatste *space of flows* is volgens Castells de dominante ruimtelijke vorm van de netwerksamenleving. De stromen zijn zich herhalende uitwisselings- en interactiepatronen tussen ruimtelijke punten, bestaande uit elektronische circuits, knooppunten en ruimtelijke organisatiepatronen. De dominantie van stromen is maar in een deel van de samenleving daadwerkelijk merkbaar. De meerderheid van de bevolking ervaart zowel routes als plekken als betekenisvol. Castells voorspelt echter dat de logica van de netwerksamenleving uiteindelijk ook betekenisgeving op lokaal niveau zal beïnvloeden (ibid.: 428).

Een voorbeeld van een mogelijk verband tussen plaats, binding en consumptie is heel praktisch en alledaags: de afgenomen hoeveelheid vrije tijd van leden van de nieuwe middenklasse noopt tot efficiënte tijdsbesteding en heeft tot gevolg dat consumptie veelvuldig dichtbij huis wordt gezocht (Van der Land 1998; cf. Van der Land en Machielse 2002). Consumptie is daarmee sterk plaatsgebonden en krijgt wat Schmidt-Relenberg een ‘habituëel karakter’ noemt, een bepaald soort gewenning waardoor men vertrouwd raakt met plekken, mensen, gewoonten en lokale bijzonderheden (Schmidt-Relenberg 1968).

Nabijheid speelt om deze en andere redenen opnieuw een belangrijke rol in de stad. Die andere redenen zijn bijvoorbeeld terug te vinden in zowel Shields’ opvatting over socialiteit als in bijvoorbeeld de ‘nieuwe stammen’ van Maffesoli (1996). Eerder in dit hoofdstuk werd volgens het gedachtegoed van Webber (‘gemeenschap zonder nabijheid’) het belang van nabijheid voor het onderhouden van sociale relaties en zelfs voor het vormen van een gemeenschap gerelativeerd. Maar het verschil tussen de nabijheid die zo typerend is voor de typische agrarische samenleving en nabijheid in de postindustriële stad is dat er in de laatste geen absolute noodzaak is voor duurzame sociale contacten. Lidmaatschap van ‘nieuwe stammen’ bijvoorbeeld is vluchtig en tijdelijk. Zowel Webber als Maffesoli leveren

daarmee overigens een belangrijke bijdrage aan de verbreding van de traditionele notie van gemeenschap. Immers, beiden rekenen af met traditionele opvattingen van gemeenschap waarin zowel nabijheid als duurzaamheid cruciaal zijn.

Betrokkenheid in het contrast tussen industrieel en postindustriële

Volgens Zijderveld (1998) is de (post)moderne cultuur er één van vrijblijvende normen en waarden. Daarom zouden er twee crises bestaan: een legitimiteitscrisis en een identiteitscrisis. De legitimiteitscrisis is een gevolg van het feit dat zowel traditionele als moderne sociale instituties steeds meer aan invloed verliezen. De mate van vrijheid om zelf beslissingen te nemen blijft toenemen en men laat zich steeds minder door tradities leiden. Vooral door 'ontzuiling' zijn instituties in ons land minder vanzelfsprekend en tevens abstracter geworden (Zijderveld 1988: 78). "Waarden en normen worden (...) afgewogen naar hun vermogen emoties te bevredigen" (ibid.: 90). De waarden en normen van de instituties van de moderne samenleving zijn als het ware 'boven-institutioneel' geworden. Naast deze legitimiteitscrisis is er volgens Zijderveld ook een identiteitscrisis ontstaan. Wanneer waarden en normen niet langer vanzelfsprekend zijn, wordt het onduidelijk wie wij precies zijn, omdat wij ons niet langer in termen van concrete instituties kunnen uitdrukken. Eerder (in paragraaf 3.2) werd in dit verband gewezen op de toenemende noodzaak bewust een eigen identiteit te ontwikkelen (cf. Bauman 1988).

Vanwege de beide crises moeten burgers volgens de overheid weer met de neus op de feiten gedrukt worden, getuige een Postbus-51 spotje uit de jaren '90 met de slogan: "De samenleving: dat ben jij!". Postmoderner kan een slogan die oproept tot maatschappelijke bewustzijn bijna niet zijn, want tegelijk met een appèl op het sociale, wordt immers de geïndividualiseerde en verpersoonlijkte status van de samenleving bevestigd. Het (consumerende) individu is de maat van de samenleving. Contemporaine vormen van betrokkenheid worden sterk beïnvloed door marktpartijen. Bedrijven en andere instanties van de consumptiecultuur beïnvloeden in toenemende mate denkbeelden van consumenten over maatschappelijke onderwerpen. Het maakt onderdeel uit van hun marketingstrategieën om niet alleen de geneugten van individualiteit en keuzevrijheid te benadrukken, maar ook om consumenten te binden die er bepaalde maatschappelijke overtuigingen op na houden.

Omdat individuen in toenemende mate met behulp van de consumptie van goederen, symbolen, tekens en leefstijlen hun identiteit en sociale positie bepalen, worden zij wel als 'calculerende hedonisten' aangeduid (Van der Loo en Van Reijen 1997: 184). Jameson (1985) benadrukt het 'hier en nu' karakter van contemporaine bindingen. In de consumptiecultuur zijn ervaringen en belevenissen in steeds

sterkere mate te koop: het zijn producten geworden, cultuur raakt gecommuniceerd. Net als van materiële producten mag van symbolische producten worden verlangd dat ze op maat en op tijd worden aangeboden. Theorievorming maakt echter ook duidelijk dat in de stad, en met name in de stedelijke openbare ruimte, sociale verbanden voorkomen die ‘persoonlijk’ en in meer of mindere mate van intieme aard kunnen zijn. Deze verbanden maken echter deel uit van een wijdverbreid ruimtelijk netwerk en zijn daarmee verbonden met nieuwe vormen en patronen van geografische mobiliteit.

Schematisch kunnen de contrasten die in dit hoofdstuk zijn behandeld als volgt worden samengevat:

	agrarisch > industrieel	industrieel > postindustriële
sociale relaties	<ul style="list-style-type: none"> • betrokkenheid vormt steeds minder de basis van sociale relaties • binding ontstaat minder op basis van overeenkomst en meer op verschil • bindingen worden partieel 	<ul style="list-style-type: none"> • sociale relaties komen tot stand in consumptiecul-tuur • stedelijke openbare ruimte is het domein van nieuwe socialiteiten • bindingen worden minder duurzaam
ruimte	<ul style="list-style-type: none"> • belang van nabijheid neemt af • bindingen worden steeds minder plaatsgebonden 	<ul style="list-style-type: none"> • hiërarchische centrum-periferie verhoudingen verdwijnen • ‘ruimte van stromen’ komt in plaats van ‘ruimte van plekken’
betrokkenheid	<ul style="list-style-type: none"> • invloed bureaucratische instanties neemt toe • schaalvergroting van lokaal naar nationaal 	<ul style="list-style-type: none"> • normen en waarden worden vrijblijvender • betrokkenheid raakt verder geïndividualiseerd en gecommuniceerd

3.6. Conclusie

In hoofdstuk twee werd het moderniseringsproces uitgewerkt als een proces van toenemende differentiatie, door te laten zien hoe de nieuwe middenklasse gedurende de twintigste eeuw uitdijde en differentieerde. In dit hoofdstuk is modernisering uitgewerkt aan de hand van een macrosociologische verhandeling over veranderingen in bindingen. Bindingen hadden in de agrarische samenleving een traditioneel karakter en ‘moderniseerden’ gedurende de industriële revolutie en de ‘tweede’ industriële revolutie vanaf de jaren ‘70 van de vorige eeuw. In deze studie

zijn de verschillen tussen traditioneel, modern en contemporain aangezet en uitvergroot. Maar daarmee is niet gezegd dat zij elkaar uitsluiten en opvolgen. In de empirische werkelijkheid gaat het veeleer om zwaartepunten in doen en denken, die met behulp van traditionele, moderne en contemporaine ideaaltypen van binding kunnen worden beschreven. Kort gezegd is het uitgangspunt van deze studie dat de drie typen naast elkaar bestaan, zij het in wisselende verhoudingen in verschillende maatschappelijke of ruimtelijke domeinen. In de ‘empirische’ hoofdstukken vijf, zes en zeven worden de drie ideaaltypen per aspect uitgewerkt. Op basis van de hiervoor beschreven inzichten kunnen drie korte modelbeschrijvingen worden opgesteld. Het zij nogmaals benadrukt dat het gaat om analytische constructies, samengesteld uit de sociale, ruimtelijke en mentale aspecten, waarvan geen ‘zuivere’ empirische equivalenten bestaan. De typen stedelijke bindingen komen in werkelijkheid niet voor en laten zich niet vertalen in exclusieve en individuele leefstijlen.

Ideaaltipe 1: binding door nabijheid

Stedelijke bindingen gebaseerd op nabijheid zijn een functie van gedeelde afkomst en worteling in een stad. De buurt vormt een belangrijk element in sociale netwerken. Men voelt zich betrokken bij de mensen die in de buurt wonen en zet zich daar ook daadwerkelijk voor in. Familiebanden en gedeelde stedelijke herkomst spelen daarnaast een voorname rol in de aard van de binding bij de stad. Men deelt daardoor een eigen cultuur van kenmerkende gedragingen, een bepaalde taal of dialect en allerlei symbolen die de sociale samenhang versterken. De geschiedenis van de stad kent men goed en men voelt zich een deel van die geschiedenis. Voorbeelden van symbolen die daarbij een rol spelen zijn gebouwen die de geschiedenis van de stad belichamen, de voetbalclub die lokale sociale kenmerken symboliseert of mythes die zijn ontstaan over lokale gewoontes en historische gebeurtenissen. Men heeft daardoor een speciale, sterk gevoelsmatige binding met de stad. Men voelt zich betrokken bij de stad, maar vooral de eigen stad en niet een andere. Er is een sterk gevoel van trots aanwezig. Men identificeert zich met belangrijke medestadsbewoners wier families misschien al generaties lang in de stad wonen. De stad als ruimtelijke context speelt een voorname rol in dit type binding omdat die bepaalde ontmoetingen en gebeurtenissen uit het verleden als het ware belichaamt. Men voelt niet of nauwelijks behoefte om andere steden of dorpen te bezoeken. Alles is immers in de eigen stad te vinden. Vanwege de persoonlijke en langdurige band met de stad krijgen bepaalde plekken in de stad specifieke betekenissen. De stad is eigenlijk niet goed te vergelijken met andere steden. Daarvoor mist men de benodigde distantie.

Ideaaltype 2: binding door participatie

Stedelijke bindingen gebaseerd op participatie hebben een sterk maatschappelijk karakter: het zijn uitingen van wat wel als 'burgerzin' wordt aangeduid. Deze burgerzin heeft een stadsoverstijgend karakter. Het gaat om vrijwillige associaties die maatschappelijke betrokkenheid organiseren. Die inzet is ingebed in formele en bureaucratische organisaties, zoals organisaties van het maatschappelijk middenveld. In dit verband is de notie van de *civil society* van belang: men onderhoudt sociale relaties om uiting te geven aan solidariteit met anderen. Het gaat bijvoorbeeld om vrijwilligerswerk in sportclubs en op scholen, maar het kan ook gaan om participatie in het politieke circuit. Men voelt zich verantwoordelijk voor het instandhouden van allerlei maatschappelijke (meer of minder gemeenschappelijke) lokale instellingen. Er wordt actief inhoud gegeven aan burgerschap. Dat vindt, voor zover dat mogelijk is, ook plaats vanuit het beroep dat men uitoefent. De kennis en vaardigheden van het beroep kunnen voor de maatschappij ten nutte worden gemaakt. De schaal waarop men werkt is echter zo ruim, dat van die beroepsmatige betrokkenheid niet in alle beroepen sprake is. Ruimte speelt een minder belangrijke rol. Activiteiten die met binding door participatie samenhangen vinden op allerlei plekken plaats. De schaal waarop men acteert is groot; nabijheid speelt nauwelijks een rol. Men voelt zich betrokken bij de stad, maar die betrokkenheid is vooral gedreven door een maatschappelijk bewustzijn. In de stad doen zich nou eenmaal problemen voor die men wil helpen op te lossen of af te zwakken. In feite zou die betrokkenheid ook problemen buiten de stad kunnen betreffen. In de stad wordt ook geparticipeerd door mensen die buiten de stad wonen. Zij maken op een functionele manier van de stad gebruik en hebben niet die betrokkenheid bij de stad die stadsbewoners wel hebben.

Ideaaltype 3: binding door consumptie

Stedelijke bindingen gebaseerd op consumptie bestaan uit een verzameling partiële en flexibele bindingen met de stad. De stad vormt een onderdeel van een veel groter netwerk waaraan men (even partieel en flexibel) deelneemt. De wereld is klein, want de mobiliteit is groot. De sfeer van de stedelijke cultuur en vermaak, kortom van de stedelijke consumptiecultuur, vormt een belangrijk decor waartegen deze bindingen zich afspelen. De stad is een arena van plezier en van belevenissen, vooral voor jonge mensen, waar ter wereld de stad zich ook bevindt. Plezier en werk zijn sterk met elkaar verweven: *work is fun, fun is work*. In elke stad zijn op bepaalde plekken en in bepaalde gelegenheden wel gelijkgezinde anderen te vinden, met op het oog (of voor het oor) overeenkomstige leefstijlen, hetzij in de

sfeer van werk of in de sfeer van *leisure*. Ook heeft iedere stad wel bijzondere plekken waarmee men zich kan identificeren. Sociale contacten die ten grondslag liggen aan deze vorm van stedelijke binding kenmerken zich door hun vluchtigheid, expressie en doelgerichtheid. Men kan zich betrokken voelen, maar omdat het om partiële betrokkenheid gaat, zijn het hele concrete, aanwijsbare plekken, mensen, beelden of dingen waarmee men een bepaalde betrokkenheid heeft. Plaatsen krijgen in deze bindingen in zekere mate het karakter van een optie, ofschoon dit niet impliceert dat daarmee geen enkele binding zou kunnen ontstaan met de plaats. Contemporaine bindingen zijn in feite een functie van het 'in de stad aanwezig zijn', en zij hoeven dus niet per se betrekking te hebben op langdurig verblijf, c.q. het wonen in de stad.

De drie ideaaltypen van stedelijke bindingen die hierboven zijn weergegeven vormen het theoretisch perspectief op binding in deze studie. Zij fungeren daarmee als de meetlat waartegen de resultaten uit het empirisch onderzoek worden afgezet. In de betreffende hoofdstukken komen de ideaaltypen telkens bij de inleiding en de conclusie van de verschillende paragrafen aan de orde. Het eerste ideaaltype - binding door nabijheid - vormt de basis van hoofdstuk vijf en is gebaseerd op traditionele bindingen. Het tweede - binding door participatie - ligt ten grondslag aan hoofdstuk zes en is gebaseerd op moderne bindingen. Het derde ideaaltype ten slotte - binding door consumptie - is gebaseerd op contemporaine bindingen en vormt de basis van hoofdstuk zeven. Hieraan voorafgaand wordt in hoofdstuk vier de aanpak van het empirisch onderzoek beschreven.

4. De Bindingsurvey

4.1. Inleiding

De nieuwe middenklasse is, zoals in hoofdstuk twee bleek, ontstaan langs drie sporen: (1) het technocratische spoor waarin allerlei nieuwe beroepen in het management en de organisatie van kennis rondom industriële productieprocessen ontstonden, (2) het spoor van de staatsvorming en de bureaucratieën die daarbij ontstonden en (3) het spoor van de opkomst van de diensteneconomie en de symbolische consumptie. Om voor dit onderzoek de nieuwe middenklasse te operationaliseren zijn aan de hand van deze sporen beoefenaars van relevante beroepen gekozen. Onder deze mensen is een survey gehouden. Dit hoofdstuk behandelt de opzet van die survey.

Opbouw van dit hoofdstuk

Eerst worden in paragraaf 4.2 de keuze voor de survey als onderzoeksmethode en de samenstelling van de onderzoeksgroep verantwoord. Daarna komt in paragraaf 4.3 de opzet van de vragenlijst aan de orde. In dit hoofdstuk worden naast de opzet ook de eerste, algemene uitkomsten van de survey behandeld. Ter introductie op de deelanalyses in de drie volgende hoofdstukken wordt in paragraaf 4.4 de onderzoeksgroep kort getypeerd aan de hand van een aantal achtergrondvariabelen. Tevens wordt de validiteit van de gekozen driedeling in binding onderzocht door de grote hoeveelheid variabelen die betrekking hebben op binding te reduceren met behulp van een componentenanalyse. Dit gebeurt in paragraaf 4.5, waar tevens de structuur van de empirische analyse wordt uitgelegd.

4.2. Methodologische verantwoording

Hoewel een meer kwalitatieve aanpak vanwege het onderwerp en het exploratieve karakter van deze studie zeker mogelijk zou zijn geweest, is gekozen voor een hoofdzakelijk kwantitatieve aanpak, aangevuld met een kleiner kwalitatief deel. Gezien de complexiteit van het thema binding, de diversiteit binnen de nieuwe middenklasse en het summiere eerdere empirische onderzoek naar stedelijke bindingen van de nieuwe middenklasse, is er voor gekozen om in eerste instantie aan de breedte van het onderwerp voorrang te geven boven de diepte. Een explorerende survey aangevuld met een serie diepte-interviews is daarvoor een geschikte methode. Aan de hand van een gestructureerde survey (in het vervolg als Bindingsurvey aangeduid) zijn gegevens verzameld over een reeks variabelen die met

binding en betrokkenheid te maken hebben. Deze gegevens vormen de basis van het onderzoek. Op grond van de uitkomsten van de survey is vervolgens een selectie gemaakt voor een vervolgfase, bestaande uit 15 halfgestructureerde diepte-interviews. Deze in 1996 en 1997 gehouden interviews zijn gebruikt om een beter begrip te krijgen van individuele patronen van binding en de verschillende aspecten daarbinnen. Fragmenten uit deze interviews zijn met kaders aangegeven en komen her en der verspreid over de hoofdstukken terug (zie Bijlage 5 voor een overzicht van deze respondenten).

In 1996 is een telefonische enquête gehouden onder 279 respondenten. Van deze respondenten had 95 procent een wetenschappelijke of hogere beroepsopleiding afgerond. Zij waren werkzaam in een dienstverlenend beroep en de organisatie waarvoor zij werkten was in of vlakbij Rotterdam gevestigd. Het doel van deze Bindingssurvey was gegevens te verzamelen over hun binding met Rotterdam. De respondenten zijn geselecteerd op basis van de sector waarin zij werkzaam zijn en de beroepen die zij uitoefenen. Daarbij dienden drie clusters van beroepen als ingang om respondenten te werven. Deze clusters zijn rechtstreeks afgeleid van de drie eerder beschreven sporen waarlangs de nieuwe middenklasse is ontstaan. Van het technocratische spoor is het cluster van beroepen in de producentendienstverlening afgeleid, omdat deze beroepen een ondersteunende rol spelen ten aanzien van productieprocessen. Het spoor van de staatsvorming vormt de achtergrond waartegen beroepen in de publieke sector zijn geselecteerd. Het spoor van de diensteneconomie en de symbolische consumptie ten slotte vormt de basis voor 'cultureel intermediaire' en symbolisch analytische beroepen in de zakelijke dienstverlening en de culturele sector. Deze clusters sluiten elkaar overigens niet onderling uit, maar zijn bij elkaar voldoende richtinggevend voor het trekken van een steekproef die representatief is voor de nieuwe middenklasse (zie ook hoofdstuk drie).

Binnen het cluster van producentendiensten zijn twee deelclusters geselecteerd: banken en maritiem-logistieke dienstverlening en onderzoek. Voor wat betreft de publieke sector zijn gemeenteambtenaren geselecteerd, werkzaam op het Stadhuis in Rotterdam. Voor de zakelijke en culturele sector is geworven in musea en kunstgaleries, de zakelijke dienstverlening (accountantskantoren, architectuur, reclame, de juridische sector en ingenieursbedrijven), de media (lokale omroep, lokale kranten en landelijke kranten) en de universiteit (de afdelingen Bestuurskunde, Milieukunde, Sociologie en Politieke Wetenschappen van de Faculteit der Sociale Wetenschappen, alsmede medewerkers van de Faculteit der Historische en Kunstwetenschappen). De selectie van feitelijke respondenten gebeurde in samenwerking met medewerkers van de betreffende personeelsafdelingen.

De keuze voor bedrijven die voor het onderzoek zijn benaderd vond plaats door per sector een aselechte steekproef uit de Gouden Gids te trekken, de bancaire sector uitgezonderd. (De medewerking van banken bleek dermate gecompliceerd dat gebruik is gemaakt van eerder opgedane contacten met de betreffende bank.) Elk geselecteerd bedrijf ontving een brief waarin medewerking aan het onderzoek werd gevraagd, gevolgd door een telefonisch gesprek enkele dagen later. Van de 100 aangeschreven bedrijven hebben er 41 meegewerkt. Bij de selectie van respondenten is niet geprobeerd een bepaalde verdeling na te streven van welke variabele dan ook, behalve van economische sector en opleiding. In incidentele gevallen is van de opleidingsvoorwaarde (HBO of wetenschappelijke opleiding) afgeweken, bijvoorbeeld als het een hooggeplaatste leidinggevende betrof. Hieronder is aangegeven hoeveel respondenten er per cluster zijn geworven.

cluster	deelcluster	benaming in deze studie
producentendiensten (N=85)	maritiem-logistieke bedrijven en (petrochemisch) onderzoek: 42 respondenten	‘maritieme dienstverlening’
	bank: 43 respondenten	‘bank’
publieke sector (N=59)	stadhuis: 59 respondenten	‘gemeente’
	accountantskantoren: 11 respondenten (4 van kleine bureaus, 7 van internationale ondernemingen) advocatuur: 10 respondenten architectenbureaus: 13 respondenten ingenieursbureaus: 3 respondenten reclamebureaus: 8 respondenten (totaal 45 respondenten)	‘zakelijke dienstverlening’
zakelijke en culturele sector (N=135)	galeries: 3 respondenten musea: 15 respondenten	‘musea en galeries’
	lokale en landelijke kranten: 33 respondenten. lokale radio-omroep en Rotterdamse afdeling van landelijk persbureau: 13 respondenten (totaal 46 respondenten)	‘media’
	Erasmus Universiteit: 26 respondenten (totaal 26 respondenten).	‘universiteit’

In totaal zijn hiermee 279 respondenten geworven die allen hebben meegedaan aan de telefonische enquête. Tijdens de afname van de surveys bleek dat men graag over zijn of haar binding met Rotterdam wilde vertellen. De enquête nam gemiddeld 30 tot 40 minuten in beslag, maar duurde in sommige gevallen ook langer dan een uur.

In Bijlage 1 is een lijst van alle beroepen opgenomen die door de respondenten worden beoefend.

4.3. De vragenlijst

De vragen uit de Bindingssurvey zijn afgeleid van de drie eerder geformuleerde ideaaltypen van binding, waarbij – gezien de probleemstelling – de wederzijdse relatie tussen binding en mobiliteit is benadrukt. Bij het opstellen van de vragen is tevens gebruik gemaakt van vragenlijsten uit ander onderzoek, waaronder verschillende onderzoeken van het Sociaal en Cultureel Planbureau. De belangrijkste determinant was echter het feit dat het een explorerend onderzoek betreft, waardoor een hoge diversiteit aan onderwerpen in de survey is opgenomen. Om de omvang van de vragenlijst niet te groot te laten worden, is de vraagstelling voor sommige onderwerpen eenvoudig en doet het de complexiteit van dat specifieke onderwerp soms onvoldoende recht. In staat te zijn de relatie tussen deelonderwerpen te kunnen beschrijven had echter hogere prioriteit dan het uitdiepen van deelaspecten.

De probleemstelling van het onderzoek betrof, zoals bleek uit hoofdstuk één, de vraag in welke mate en op welke wijze de nieuwe middenklasse aan Rotterdam is gebonden. In hoofdstuk drie werd om deze vraag te kunnen beantwoorden een driedelig ideaaltype van binding opgesteld. Geïnspireerd door deze typeringen en een brede opvatting over binding is in de survey een breed scala aan vragen opgenomen, zoals over wonen, werken, recreëren en participatie in maatschappelijke organisaties. Mobiliteit speelt ten aanzien van binding een grote rol, dus ook daarover zijn vragen opgenomen. Ten aanzien van persoonlijke achtergrondgegevens is gevraagd naar leeftijd, sekse, geboorteplaats, of men een partner heeft, of men daarmee in één huishouden woont, of de partner betaald werk verricht, of er kinderen in het huishouden wonen, het soort opleiding dat men heeft afgerond, de huidige en vorige functie en de hoogte van het inkomen. Met betrekking tot de woonsituatie zijn vragen opgenomen over woonplaats, (en als men in Rotterdam woont ook naar de buurt), of men denkt te gaan verhuizen, en waarom men op een bepaalde plek is gaan wonen. Ook zijn vragen opgenomen over de werksituatie, zoals de ruimtelijke schaal waarop activiteiten voor werk plaatsvinden, de tevredenheid met Rotterdam als stad om in te werken en of men verwacht in Rotterdam te blijven werken. Om mobiliteit in beeld te krijgen is gevraagd hoe lang men op het huidige adres woont, waar men precies woont, wat het werkadres is, de periode dat men de huidige functie uitoefent, waar men voor het werk heen reist, met welke locaties men via telecommunicatie contact heeft en waar men uitgaat als men niet in Rotterdam uitgaat.

Functies als wonen en werken zijn natuurlijk niet exclusief aan één of ander ideaaltype van binding toe te schrijven, maar dat geldt wel voor meer vragen die zijn opgenomen. Zo zijn naar aanleiding van de ideaaltypische binding door nabij-

heid vragen opgenomen met betrekking tot de buurt waarin men woont, bijvoorbeeld in welke mate men tevreden is met de buurt en in welke mate men zich betrokken voelt bij de buurt, maar ook of men bijvoorbeeld trots is op de stad. Het ideaaltype van de binding door participatie leidde er toe vragen te stellen over de kennis van sociale problemen in de stad, kennis van en betrokkenheid bij lokale politiek, of men van lokale media kennis neemt en de deelname aan vrijwilligerswerk en het doen van donaties. Wat betreft het ‘consumptieve’ ideaaltype van binding zijn ten slotte vragen toegevoegd over de deelname aan diverse aspecten van cultuur en vermaak in de stad. In Bijlage 4 zijn de vragen uit de vragenlijst weergegeven.

4.4. Korte beschrijving van de groep respondenten

In de hoofdstukken hierna worden ten behoeve van de analyse regelmatig deelgroepen geformuleerd, bijvoorbeeld van respondenten uit bepaalde economische sectoren, van respondenten die vrijwilligerswerk doen of die vaak uitgaan et cetera. Ter inleiding op die deelanalyses is het goed enig zicht te hebben op de totale groep van respondenten (zie Tabel 4.1). Die wordt hier daarom kort beschreven.

Gehele onderzoeksgroep

Alle respondenten werken in (of vlakbij) Rotterdam. Tachtig procent van de respondenten is man, 20 procent is vrouw. De gemiddelde leeftijd is 39 jaar. Mannen zijn gemiddeld 40 jaar oud, vrouwen 35 jaar. De grootste leeftijdscategorie is die van 35 tot 40-jarigen, deze beslaat 20 procent van het totaal. De helft van de populatie is 38 jaar oud of jonger. De respondenten met één of meer kinderen woonachtig in het huishouden zijn gemiddeld 42 jaar oud en vormen 47 procent van de populatie. De verdeling van huishoudensvormen is als volgt: 58 procent betreft respondenten uit huishoudens met twee (betaald) werkende partners (‘tweeverdieners’), 17 procent betreft respondenten uit huishoudens met één (betaald) werkende partner (‘éénverdieners’) en 25 procent betreft een-persoonshuishoudens. De verhouding tussen mannen en vrouwen van de verschillende huishoudensvormen is respectievelijk 80-20 (tweeverdieners), 100-0 (éénverdieners) en 65-35 (eenpersoonshuishoudens). Onder de eenpersoons-huishoudens bevinden zich dus relatief meer vrouwen dan onder de respondenten uit huishoudens van éénverdieners en tweeverdieners. Van de vrouwelijke respondenten woont 42 procent alleen, van de mannen 20 procent. Het aandeel respondenten dat in een koopwoning woont, bedraagt 66 procent. Het gemiddelde netto inkomen per maand is (anno 1996) fl 4.337,- (€ 1.968,-).

Tabel 4.1 Enkele kenmerken van de respondenten uit de Bindingsurvey

	gehele groep (N=279)	woonachtig in Rotterdam (N=125)
<u>seks</u>		
man	80	70
vrouw	<u>20</u>	<u>30</u>
	100	100
<u>leeftijd</u>		
24-33 jaar	33	43
34-43 jaar	36	34
44-63 jaar	<u>31</u>	<u>22</u>
	100	100
<u>huishoudensvorm</u>		
alleenstaanden	25	30
éénverdieners	17	13
tweeverdieners	<u>58</u>	<u>57</u>
	100	100
<u>inwonende kinderen</u>		
inwonende kinderen	47	38
geen inwonende kinderen	<u>53</u>	<u>62</u>
	100	100
<u>woning</u>		
woont in een koopwoning	66	55
woont in een huurwoning	<u>34</u>	<u>45</u>
	100	100
<u>gemiddeld netto maandelijks inkomen</u>		
(in fl en tussen haakjes in €)	4.337,- (1.968,-)	3.783,- (1.717,-)

Deel van de steekproef woonachtig in Rotterdam

Niet alle respondenten wonen in Rotterdam. Vijfenvijftig procent woont buiten Rotterdam: 13 procent in een randgemeente, 11 procent in één van de drie andere grote steden en 31 procent elders in het land. De gemiddelde leeftijd van degenen

die in Rotterdam wonen is 37 jaar (mannen 38 jaar, vrouwen 33 jaar). Hier is de helft van de respondenten 34 jaar of jonger. Men heeft in 38 procent van de gevallen kinderen thuis wonen. Deze respondenten zijn gemiddeld 42 jaar oud. De verdeling van de huishoudensvormen is: tweeverdieners 57 procent, éénverdieners 13 procent en eenpersoonshuishoudens 30 procent. De genderverhouding wijkt met 70 procent mannen en 30 procent vrouwen af van de gehele populatie. Twaalf procent van de hele populatie woont in het centrum van Rotterdam, 33 procent elders in Rotterdam. Van de respondenten woonachtig in Rotterdam woont 55 procent in een koopwoning. Het gemiddelde netto maandelijks inkomen is met fl 3.783,- (€ 1.717,-) 13 procent minder dan van de gehele populatie.

Het Centrum voor Onderzoek en Statistiek brengt ieder jaar een Statistisch Jaarboek uit. Met behulp van de gegevens uit dat rapport is de groep respondenten van de Bindingsurvey die in Rotterdam wonen (N=125) op een aantal punten te vergelijken met de gehele bevolking van Rotterdam (zie Tabel 4.2).

Tabel 4.2 Enkele achtergrondgegevens van de steekproef vergeleken met Rotterdam als geheel, in procenten

	nieuwe middenklasse woonachtig in Rotterdam (N=125)	bevolking van Rotterdam, 1995 (N=598.275)
<u>sekse</u>		
vrouw (N=37)	30	49
man (N=88)	<u>70</u>	<u>51</u>
	100	100
<u>leeftijd</u>		
0-24 jaar (N=1)	1	31
25-29 jaar (N=25)	20	10
30-34 jaar (N=35)	28	9
35-39 jaar (N=23)	18	8
40-44 jaar (N=18)	14	6
45-49 jaar (N=11)	9	6
50-54 jaar (N=5)	4	5
55-59 jaar (N=7)	6	5
60 jaar e.o. (N=0)	<u>0</u>	<u>21</u>
	100	100
<u>huishoudensvorm</u>		
éénpersoonshuishouden met of zonder kinderen (N=38)	30	50
meerpersoonshuishouden met of zonder kinderen (N=87)	<u>70</u>	<u>50</u>
	100	100
<u>opleiding</u>		
basisonderwijs (N=0)	0	16
mavo/lbo (N=2)	1	23
havo/vwo/mbo (N=12)	4	34
hbo/wo (N=265)	<u>95</u>	<u>27</u>
	100	100

<u>inkomen per jaar (1996)</u>	(netto inkomen)	(gemiddeld besteedbaar inkomen)
éénpersoonshuishouden met of zonder kinderen (N=38)	39.312	27.400
meerpersoonshuishouden met of zonder kinderen (N=87)	n.b. ²⁰	51.478

bron: COS (2000)

Uit Tabel 4.2 blijkt dat er relatief veel mannen deelnemen aan de survey. De respondenten zijn bovendien sterk oververtegenwoordigd in de middelbare leeftijdsgroepen, maar er zijn juist weer minder eenpersoonshuishoudens bij betrokken. Alle respondenten van de Bindingssurvey zijn, op 14 na (5 procent), hoog opgeleid.

Samenstelling van de economische sectoren

Omdat er bij de selectie van respondenten geen uniforme verdeling van leeftijd, inkomen of andere achtergrondvariabelen is nagestreefd, zijn de verschillen in die achtergrondvariabelen tussen respondenten uit verschillende economische sectoren soms erg groot. Waar nodig wordt daarmee in de analyse rekening gehouden. In Tabel 4.3 en Tabel 4.4 is een aantal kenmerken samengevat.

²⁰ Er is in het Bindingssurvey niet gevraagd naar de hoogte van het inkomen van de partner.

Tabel 4.3 Verdeling van huishoudensvormen, gemiddeld inkomen en gemiddelde leeftijd per sector

een- persoons- huis- houdens (N=69)	eenver- dieners (N=47)	tweever- dieners (N=163)	totaal (N=279)	sector	gem. inkomen per maand (in fl en tussen haakjes in €)	gem. leeftijd
15	36	50	100	maritiem	5.438,- (2.468,-)	41 jaar
15	12	73	100	gemeente	4.466,- (2.027,-)	42 jaar
32	12	58	100	universiteit	4.923,- ²¹ (2.234,-)	41 jaar
35	9	57	100	media	3.772,- (1.712,-)	36 jaar
50	11	39	100	musea en gale- ries	2.941,- (1.335,-)	39 jaar
32	11	58	100	zakelijke dienstverlening	3.393,- (1.540,-)	34 jaar
17	26	58	100	bank	4.962,- (2.252,-)	39 jaar
25	17	58	100	totaal	4.337,- (1.968,-)	39 jaar

Met name in de culturele sector (musea en galleries) wonen veel respondenten alleen, in tegenstelling tot de maritieme en de gemeentelijke ambtelijke sector. Bij de laatste twee speelt hun hogere leeftijd waarschijnlijk een belangrijke rol, bij de eerste is het percentage echter hoog ondanks hun hogere leeftijd. Bij de zakelijke dienstverleners en de media lijkt leeftijd wél een goede verklaring voor het hogere percentage eenpersoonshuishoudens. In de culturele sector zijn ook de inkomens een stuk lager dan gezien de leeftijd mag worden verwacht, in de maritieme sector liggen deze een stuk hoger.

²¹ De standaarddeviatie van de inkomens van respondenten afkomstig uit de universitaire sector is zeer hoog: 2509. Dit komt omdat zowel hoogleraren als AIO's aan het survey hebben meegedaan.

Tabel 4.4 Gender per sector, in procenten

	man (N=222)	vrouw (N=57)	totaal (N=279)
maritieme dienstverlening	93	7	100
gemeente	73	27	100
universiteit	85	15	100
media	70	30	100
musea en galeries	56	44	100
zakelijke dienstverlening	87	13	100
bank	86	14	100
totaal	80	20	100

Ook verschilt de getalsmatige verhouding tussen mannen en vrouwen per in het onderzoek betrokken economische sector. Bij de media en in de culturele sector is het percentage vrouwen relatief hoog. In de maritieme sector is het aandeel vrouwelijke respondenten relatief laag.

4.5. Structuur van de empirische analyse

In de hierna volgende drie hoofdstukken wordt elk van de drie ideaaltypen uit hoofdstuk drie met behulp van de survey langs de lat van de empirie gelegd. Voordat echter per type binding de analyses worden uitgevoerd, is eerst gekeken in welke mate de driedeling correspondeert met de hierboven beschreven groep van respondenten. Er is voor gekozen om voorafgaand aan verdere analyse eerst een componentenanalyse uit te voeren. In Bijlage 2 is een verslag opgenomen van de uitgevoerde componentenanalyse. Hier wordt volstaan met een korte toelichting. Met behulp van een componentenanalyse kan een set van variabelen als het ware worden samengevat op onderliggende dimensies. De componenten (ook wel factoren of latente variabelen genoemd) zijn in feite lineaire combinaties, samengesteld uit variabelen, aan de hand waarvan de oorspronkelijke variabelen kunnen worden voorspeld. Met andere woorden, afzonderlijke variabelen komen samen in een component en vormen daar een 'construct' (Bernstein, Garbin en Teng 1988). Wat een gevonden construct precies betekent, kan worden afgeleid uit de ladingen van de afzonderlijke samenstellende variabelen op de component (de correlatie tussen variabele en component) of uit de bijdrage van een variabele aan de definitie van een component (het componentgewicht).

Uit de componentenanalyse bleek dat er drie componenten te onderscheiden zijn die in hoge mate overeenkomen met de theoretisch ontwikkelde ideaaltypen.

Hieronder zijn de drie componenten weergegeven met de belangrijkste constituerende ('voorspellende') variabelen:

Component 1

- het aantal malen dat men privé Rotterdamse restaurants bezoekt
- het aantal malen dat men op een terras zit
- het aantal malen dat men in Rotterdam uitgaat

Component 2

- het aantal namen van het college van B&W dat iemand kan noemen
- of men doneert aan Rotterdamse organisaties of instellingen
- of men vindt dat men de problemen van de stad Rotterdam goed kent
- het aantal Rotterdamse tijdschriften of kranten waarop men is geabonneerd
- of men voor een Rotterdamse vrijwilligersorganisatie werkt

Component 3

- of men regelmatig contact heeft met in Rotterdam wonende familieleden
- of men Rotterdammer van geboorte is.

Het is niet moeilijk om de overeenkomsten tussen de componenten en de ideaaltypen te zien. Component 1 vertoont gelijkenis met het type binding door consumptie. Component 2 vertoont gelijkenis met het type binding door participatie. Component 3, ten slotte, vertoont gelijkenis met het type binding door nabijheid. Hieruit kan worden geconcludeerd dat er voor de gehele onderzoekspopulatie een goede *'fit'* bestaat tussen het theoretische model en de componenten die uit de analyse zijn ontstaan.

De drie eerder geformuleerde en uitgewerkte (sociale, ruimtelijke en mentale) aspecten van de drie ideaaltypen van binding combineren samen tot een negental paragrafen die het hart vormen van het empirisch onderzoek in deze studie. Deze zijn hieronder cursief weergegeven. Schematisch is de opbouw van het empirische deel van deze rapportage als volgt:

	inleiding	aspecten van binding	ruimte	betrokkenheid	conclusie
		sociale relaties			
hoofdstuk 5 binding door nabijheid	§5.1	§5.2 <i>binding met de totale stad</i>	§5.3 <i>buurtbinding</i>	§5.4 <i>verinnerlijkte binding</i>	§5.5
hoofdstuk 6 binding door participatie	§6.1	§6.2 <i>burgerlijke binding</i>	§6.3 <i>binding vanuit de uitgelegde stad</i>	§6.4 <i>binding met de werkstad</i>	§6.5
hoofdstuk 7 binding door consumptie	§7.1	§7.2 <i>binding met de uitstad</i>	§7.3 <i>binding en de polycentrische stad</i>	§7.4 <i>binding met de toegeëigende stad</i>	§7.5

De drie typen binding worden dus afzonderlijk per hoofdstuk uitgewerkt, door telkens in een afzonderlijke paragraaf een bepaald aspect van binding te behandelen. Na deze drie paragrafen wordt elk hoofdstuk afgesloten met een vergelijking tussen het ideaaltype en de empirische resultaten die in de paragrafen zijn beschreven.

5. Binding door nabijheid

“Waarom zitten er zo weinig geboren Rotterdammers in Rotterdam? Woningnood, sjeergebrek? (...) Wat is het dat ontbreekt? Wat is het dat opbreekt?” Albert Donk, “Wat ik heb met Rotterdam”, 1990

5.1. Inleiding

Wie men is, wordt door afkomst beïnvloed, maar er slechts ten dele door bepaald. Dat geldt ook voor wie men zegt te zijn. De mate waarin men zich associeert met een lokale identiteit is een keuze: er kan bijvoorbeeld voor worden gekozen om zich juist géén Fries, Jordanees of Rotterdammer te noemen, ook al is men er geboren. Men kan afkomst ook juist benadrukken en het opvoeren als een definiërend element van leefstijl. Men kan er voor kiezen om intensief contact te onderhouden met de eigen Rotterdamse familie en Rotterdams te praten. Bepalend voor een traditionele éérentwintigste-eeuwse binding is dus niet zozeer het feit dat men ergens is geboren, maar de keuze om zich met de plaats van afkomst te vereenzelvigen.

Dit hoofdstuk gaat over de vraag wat deze op nabijheid gebaseerde binding met de stad precies is en hoe die zich op sociaal, ruimtelijk en mentaal vlak manifesteert. In hoofdstuk drie is dit type binding op een theoretische manier beschreven door er een ideaaltype van op te stellen. Het ging om een binding die typerend genoemd kan worden voor agrarische, pre-industriële samenlevingen, maar die in de vorm van een ideaaltype óók als richtsnoer kan dienen voor het beschrijven van langdurige, meer of minder plaatsgebonden bindingen van vandaag de dag. In het ideaaltype van de agrarische samenleving woont en werkt men gedurende lange tijd op dezelfde plek, waardoor er een sterke binding met die plek ontstaat. De factor plaats is essentieel, want de binding bestaat uit sociale relaties, ruimtelijke patronen en betrokkenheid die voortvloeien uit het feit dat men is geworteld in een bepaalde plaats. In de hedendaagse stad wordt ruimtelijke nabijheid steeds minder gezien als de grondslag voor sociale structuren. Maar daarmee is niet gezegd dat binding op grond van nabijheid niet zou bestaan of dat ze niet zou kunnen leiden tot versterking van de sociale samenhang in de stedelijke samenleving. Verwacht mag worden dat binding door nabijheid gepaard gaat met een hoge mate van betrokkenheid bij wat zich in de plaats waar men woont afspeelt.

Opbouw van dit hoofdstuk

De sociale, ruimtelijke en mentale aspecten van binding worden gebruikt om de domeinen te benoemen waarin binding door nabijheid zich manifesteert. Die domeinen zijn respectievelijk de totale stad, de buurt en de stad, en de verinnerlijkte stad. Schematisch is de opbouw van dit hoofdstuk daarmee als volgt:

5.1 inleiding	5.2 binding met de totale stad	5.3 buurtbinding	5.4 verinnerlijkte binding	5.5 conclusie
------------------	--------------------------------------	---------------------	----------------------------------	------------------

Paragraaf 5.2 gaat in op de sociale component van binding. In het ideaaltype van binding door nabijheid blijft men wonen waar men ter wereld komt. Lokale sociale bindingen kunnen mensen weerhouden te verhuizen, ook al zijn er goede redenen om dat wel te doen. Wat de ‘totale stad’ wordt genoemd verwijst naar de situatie waarin alles wat men voor sociale reproductie nodig heeft in de nabijheid te vinden is. Men woont in de stad, gaat er uit, werkt er, bezoekt er vrienden en participeert in plaatselijke verenigingen. Men weet welke problemen er in de stad spelen. Als referentiegroep voor de sociale binding door nabijheid dient in deze paragraaf de groep geboren en getogen Rotterdammers. In paragraaf 5.3 gaat het om de ruimtelijke component van binding door nabijheid. De schaal verkleint zich van (woon)stad tot (woon)buurt. Het gaat om de relatie van de nieuwe middenklasse met hun nabije woonomgeving. Wonen wordt ideaaltypisch beschouwd als bindingsfactor nummer één, omdat het diverse soorten bindingen mogelijk maakt en omdat het vaak gaat om lange periodes. Buurtrelaties kunnen worden gezien als uitingen van een binding door nabijheid, omdat ze zijn gebaseerd op een relatief permanente woonsituatie. In sommige gevallen is die buurtbinding heel traditioneel, in die zin dat ook familieverwantschap een rol speelt. Zo ontdekte Øyen (1964, in COS 1996a) dat buurtbinding in een aantal hoogbouwwijken in Oslo samenhangt met een hechte familieband. Het verschil tussen deze groep bewoners uit Oslo en de Rotterdamse nieuwe middenklasse is dat de nieuwe middenklasse economisch gezien mogelijkheden heeft om uit de buurt te verhuizen. Haar buurtbinding krijgt gestalte in een situatie van relatief grote keuzevrijheid. Als de buurtbinding van de nieuwe middenklasse net zo sterk is als die welke in het ideaaltype van binding door nabijheid is geformuleerd, dan heeft men er voor gekozen de eigen buurt te kennen, te weten wat er speelt, zich iets aan te trekken van wat er gebeurt en als het even kan actief betrokken te zijn. Paragraaf 5.4 ten slotte gaat over de mentale component van binding door nabijheid. De vraag is in welke mate

en op welke manier men zich identificeert met de stad en op welke manier men zich betrokken voelt. In het ideaaltype van binding door nabijheid is er sprake van een sterke gevoelsmatige binding met de stad. De eigen stad is immers ideaaltypepisch een betere stad dan andere steden. De stad is verinnerlijkt: men voelt een diepgaande betrokkenheid. In Paragraaf 5.5 ten slotte wordt het hoofdstuk samengevat en worden conclusies getrokken.

5.2. Binding met de totale stad

In het ideaaltype dat is opgesteld met betrekking tot de binding door nabijheid is voor geografische mobiliteit in principe geen plaats en dat heeft belangrijke consequenties voor de sociale inbedding in het lokale. Kenmerkend is dat men op een bepaalde plek blijft wonen. Men wordt ergens geboren en gaat daar naar school. Men vindt er werk, een partner en vrienden, men bouwt er kortom een bestaan op. Men is er thuis en men voelt zich thuis. In extremo ontbreekt een ander referentiekader: men weet niet beter dan dat dit de plaats is waar bindingen ontstaan en verduurzamen. De binding is daarmee compleet, onvoorwaardelijk en onontkoombaar. ‘Echte Rotterdammers’ zijn niet alleen geboren in de stad, maar wonen er ook. Zij hebben een complete binding: hun leven draait feitelijk om de stad. Dat begint met er te blijven wonen.

Woonduur kan dus worden gezien als een belangrijke indicator van binding door nabijheid. In een onderzoek van het COS (1997) naar regionale migratie wordt onderscheid gemaakt tussen ‘passanten’ en ‘niet-passanten’. Een groot deel van de mensen die de stad de rug toekeren blijkt te bestaan uit passanten: mensen die zich eerder vanuit andere Nederlandse provincies in Rotterdam hadden gevestigd en er dus maar tijdelijk woonden (ibid.: 55). Het gaat bijvoorbeeld om ‘nieuwe stedelingen’, zoals afgestudeerden die, als zij een gezin gaan vormen, op zoek gaan naar een geschikte woonplek buiten de stad. Meer dan de helft van de vertrekkers bestaat uit deze passanten, maar er blijft nog steeds een groot deel over dat in Rotterdam zelf is opgegroeid. Deze groep, de niet-passanten uit het COS onderzoek, is hier interessant. Het blijkt dat zij niet erg positief tegen de stad aankijken. Blijkbaar is er voor veel mensen uit Rotterdam geen verbetering van de leefsituatie in Rotterdam zelf mogelijk. Men verbetert die door uit Rotterdam te vertrekken. Vooral het mankerende woningaanbod is daaraan debet. Vaker dan diegenen die niet in Rotterdam zijn opgegroeid, vormt de woning of de woonomgeving aanleiding om te verhuizen (ibid.: 48).

De woonsituatie van geboren Rotterdammers

Geboren en getogen in Delfshaven

Eén van de respondenten woont al zijn leven lang in dezelfde buurt:

“Ik woon hier nu sinds een jaar of elf, twaalf.”

“Bent u in Rotterdam geboren?”

“Ja, ik ben hier een paar honderd meter vandaan geboren. En ik heb hier in mijn studententijd ook altijd op kamers gezeten.”

“In dezelfde buurt?”

“Ja.”

“Dus u bent eigenlijk ononderbroken ...”

“Ik ben 45 jaar en al die tijd ononderbroken in hetzelfde gebied gebleven.”

“Hoe was het om hier op te groeien?”

“Ik kijk daar met warme gevoelens op terug. In de vijftiger jaren was het een normale arbeiderswijk zeg maar, voor die tijd. En ik had het als kind hier erg naar mijn zin. In de oorlog is het nodige gebombardeerd en een deel van deze wijk was ook plat en dat noemden we ‘het puin’. En dat was als kind natuurlijk heerlijk om op te spelen. Dat was voor ons deaal. Je ging hier ook op school. De wijk zat vol met jonge kinderen en ook met ouderwetse grote scholen. En dat bloeide na de oorlog - ik ben van net na de geboortegolf - maar dat groeide en bloeide hier volop.” (23)

De familieband met de buurt gaat zelfs nog verder terug. Opa, van vaderskant, kwam in 1910 uit Ouderkerk aan den IJssel naar Rotterdam om te gaan werken bij scheepswerf Wilton-Feijenoord. Hij woonde in de Spuistraat met zijn kinderen die ook hun kinderen, tot hun trouwen, in Delfshaven doorbrachten. Alleen in de oorlog trokken veel jongemannen, vanwege het gevaar dat je voor de Duitsers tewerk werd gesteld, voor een tijdje naar het buitenland.

Wonen leidt door het dagelijkse karakter ervan tot een bepaalde vertrouwdheid met de omgeving. Wonen in Rotterdam kan daarom worden gezien als een primaire, habituele binding met de stad. Dat geldt vooral als men de keuze heeft om te vertrekken en, zoals in hoofdstuk één bleek, woningen en woonmilieus buiten Rotterdam veel beter aan de woonwensen van hogere inkomensgroepen voldoen. De binding van geboren, getogen én gebleven ‘nieuwe middenklasse’ Rotterdammers is daarom interessant om te bestuderen, omdat zij de mogelijkheid hadden

om te vertrekken, maar dat niet hebben gedaan. Waarom kozen zij – toen zij eenmaal zelfstandig konden beslissen - voor Rotterdam als stad om in te wonen? Ook zal worden gekeken naar de redenen waarom men wél vertrekt uit de geboortestad. Van de respondenten zijn er 57 geboren in Rotterdam. Van hen wonen er 36 in Rotterdam en 21 daarbuiten. Zij wonen daarmee verhoudingsgewijs vaker in Rotterdam dan de rest van de respondenten die niet in Rotterdam zijn geboren (zie Tabel 5.1).

Tabel 5.1 Woon- en geboorteplaatsen van de nieuwe middenklasse, in absolute aantallen (en tussen haakjes in procenten)

	in Rotterdam geboren	niet in Rotterdam geboren
in Rotterdam woonachtig	36 (63)	89 (40)
niet in Rotterdam woonachtig	21 (37)	133 (60)
totaal	57 (100)	222 (100)

De geboren Rotterdammers wonen op een vergelijkbare manier als de hele groep respondenten verspreid over verschillende buurten in Rotterdam, zij het iets meer in de deelgemeente Prins Alexander. Tien mensen van de groep van 26 wonen in die deelgemeente (38 procent), terwijl van alle 125 in Rotterdam woonachtige respondenten er dat 16 zijn (13 procent). De deelgemeente Prins Alexander ligt ten noordoosten van het centrum van Rotterdam. In 1965 werd begonnen met de bouw van de wijk Lage Land en in de jaren '80 werden de andere wijken gebouwd. De deelgemeente geldt als één van de eerste grote uitbreidingswijken van Rotterdam. Het gaat om relatief hoog gewaardeerde wijken, waar het betrekkelijk rustig wonen is in de nabijheid van het centrum (nog geen tien minuten reizen met de metro). Er wonen relatief veel gezinnen met kinderen. Dat geldt ook voor de nieuwe middenklasse (54 procent van de respondenten uit Prins Alexander heeft inwonende kinderen versus 38 procent van de resterende respondenten). Wat huishoudensvorm betreft zijn er verder geen belangrijke verschillen.

Geboren Rotterdammers die niet meer in Rotterdam wonen (de 'vertrekkers'), waarderen het woonklimaat aanzienlijk lager dan diegenen die er nog wel wonen (de 'blijvers'). Dat zou in theorie te wijten kunnen zijn aan het feit dat men nu eenmaal in het algemeen negatiever over de stad denkt wanneer men is vertrokken. Dat is echter niet het geval: het is vooral het wonen dat men niet waardeert. Uit de Bindingssurvey blijkt namelijk dat op andere aspecten dan het wonen er nauwelijks

verschil bestaat tussen vertrekkers en blijvers (zie Tabel 5.2). De gelijke waardering van andere aspecten van Rotterdam geeft de ongelijke waardering van het Rotterdamse woon- en leefklimaat daarmee extra betekenis.

Tabel 5.2 Waardering van voorzieningen door de in Rotterdam geboren nieuwe middenklasse, naar woonplaats (gemiddelde rapportcijfers)

tevredenheid met ...	woont niet in Rotter- dam	woont wel in Rotter- dam	significant verschil?
B&W en gemeenteraad	6,4	6,4	nee
openbare diensten en voorzieningen	7,1	7,1	nee
restaurants	7,1	7,4	nee
kunst en cultuur	7,3	7,3	nee
winkels	6,8	6,9	nee
uitgaansleven	6,8	7,0	nee
woonklimaat	6,1	7,3	ja**
openbare ruimte	6,3	6,2	nee
leefklimaat	6,5	7,1	ja*

De rapportcijfers zijn vergeleken met behulp van een t-test, tweezijdig, *pooled variance*. Significantieniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$.

In de Bindingsurvey is ook gevraagd naar de redenen waarom men al dan niet in Rotterdam woont. De redenen waarom men nu *niet* in Rotterdam woont zijn grofweg in drieën te groeperen. De eerste groep redenen heeft te maken met het stedelijke karakter van de woonomgeving. De genoemde ‘stedelijke’ argumenten betroffen bijvoorbeeld de beleving dat de stad te druk is, zeker voor een gezin met kinderen, of het feit dat men zich eenvoudigweg geen stadsmens voelt. De tweede groep redenen heeft te maken met het aanbod van woningen. Daarbij werd vaak verwezen naar het geringe aanbod van betaalbare woningen met tuin en woningen van een geschikte grootte. Bij de derde groep gaat het om sociale aspecten. Er werd bijvoorbeeld gewezen op het feit dat men elders sociale contacten had opgebouwd of dat het vooral de partner was die de keuze bepaalde om niet in Rotterdam te wonen (ook al is men er geboren en werkt men er zelf). De drie redenen werden ongeveer even vaak genoemd.

Ook aan de groep geboren Rotterdammers die nog wél in Rotterdam woont, is gevraagd waarom men daar woont. Dezelfde drie groepen antwoorden komen naar voren, maar hebben nu vaker te maken met werk. De woning werd slechts incidenteel genoemd en bovendien vaak in combinatie met andere redenen. Heel vaak werden redenen genoemd die met de stad zelf te maken hebben, zoals: “ik voel mij een stadsmens”, “ik ben toch Rotterdammer”, “ik heb hier alles: vrienden, uitgaansgelegenheden, noem maar op”, of “ik ken de stad op mijn duimpje”. Respondenten die in het centrum woonden, noemden steevast de nabijheid van voorzieningen en uitgaansgelegenheden als belangrijkste reden. Uit Tabel 5.2 bleek een grote waardering voor het grootstedelijke karakter van de stad. Sociale overwegingen, bijvoorbeeld dat men familie in de stad heeft wonen waarmee men frequent contact onderhoudt, werden ook genoemd, hoewel minder vaak en minder nadrukkelijk.

De voornaamste reden dat de geboren Rotterdamse nieuwe middenklasse in de stad blijft wonen heeft te maken met het vinden van een geschikte baan. De groep van respondenten waar het om gaat (die in Rotterdam woont, werkt en er geboren is) is gemiddeld 38 jaar oud en heeft drie banen achter de rug voorafgaand aan de huidige functie. Opvallend is dat ook na al die tijd de meest genoemde reden om in Rotterdam te wonen nog steeds het werk betreft. Werk blijkt sterk aan de stad te binden (“ik houd er van om te wonen waar ik werk”). Het is dus ook niet vreemd dat uit de Bindingsurvey naar voren komt dat geboren Rotterdammers veel tijd besteden aan werk in Rotterdam. De vraag betrof het aantal uren dat men uit hoofde van de functie per week niet op de werkplek maar in de stad zelf actief is. De geboren en getogen Rotterdammers bleken per week vijf uur meer in de stad zelf te werken dan de rest. De aard van de sectoren waarin men werkt en het soort van beroepen dat men uitoefent, zou hiervoor een aannemelijke verklaring kunnen bieden. De verdeling van beroepen van deze groep respondenten lijkt veel op die van de gehele populatie, maar de gemeentelijke overheid, musea en de zakelijke dienstverlening zijn licht oververtegenwoordigd. Op het belang van werk voor een stedelijke binding wordt in het volgende hoofdstuk meer uitgebreid ingegaan.

De stedelijke binding van de ‘gewortelde’ Rotterdamse nieuwe middenklasse omvat naast afkomst, wonen en werken ook andere elementen. De groep van geboren Rotterdammers blijkt bijvoorbeeld relatief meer vrienden en kennissen in het Rotterdamse te hebben. Gemiddeld woont 64 procent van hun vrienden en kennissen in Rotterdam versus 48 procent voor wat betreft de rest van de respon-

dentent.²² En ook wat betreft uitgaan is men sterk op Rotterdam georiënteerd. Uit de resultaten van de Bindingssurvey is onder andere de mate van mobiliteit voor wat betreft het uitgaan af te leiden. Vergeleken met de niet in Rotterdam geboren respondenten blijken geboren Rotterdammers vaker cafés, terrassen, discotheken, restaurants, hotels, winkels, musea en galeries in *Rotterdam* te bezoeken dan dergelijke gelegenheden elders. Van deze geboren Rotterdammers woont echter een flink aantal buiten Rotterdam en zij blijken met name het verschil te maken. Blijft de analyse namelijk beperkt tot mensen die in Rotterdam wonen, dan maakt de Rotterdamse afkomst geen verschil voor het uitgaansgedrag. De conclusie luidt dan ook dat afkomst wel van invloed is op uitgaansgedrag, maar dat het daarbij om de bezoekers van buiten Rotterdam gaat, die graag in hun geboortestad uitgaan.

Een laatste element, dat verderop in dit hoofdstuk nog uitgebreid aan bod komt, is het gevoel van betrokkenheid van geboren en getogen Rotterdammers. Hun betrokkenheid bij Rotterdam is groot en groter dan de andere in Rotterdam woonachtige respondenten. Dat geldt eveneens voor de mate waarin men aangeeft zich Rotterdammer te voelen. Onnodig is het bijna om te vermelden dat men bovendien vaker aanhanger van Feyenoord is (65 procent versus 45 procent) dan van Ajax (12 procent versus 29 procent).

Samengevat blijkt dat langdurige en op afkomst gebaseerde stedelijke bindingen in dit postindustriële tijdvak weliswaar niet vanzelfsprekend zijn, maar blijkbaar toch ook onder de nieuwe middenklasse voorkomen. De stad vormt voor een deel van de nieuwe middenklasse in die zin een totale stad. De binding die zij met de stad onderhoudt komt in verregaande mate overeen met het daarover opgestelde ideaaltype. De mensen die het betreft wonen relatief vaak in de nog betrekkelijk jonge woningvoorraad van de stad. Overdag brengen zij voor hun werk relatief veel tijd door in de stad zelf. Zij hebben meer Rotterdamse vrienden en kennissen dan de overige respondenten. Men geeft bovendien vaker aan zich betrokken te voelen bij de stad en noemt zichzelf ook vaker Rotterdammer. Voor deze door nabijheid gebonden nieuwe middenklasse zou nog wel eens kunnen gelden dat afkomst meer bepalend is voor haar handelen en betrokkenheid bij de stad dan deel uit te maken van de nieuwe middenklasse.

Rotterdam is echter voor een groot deel van de daar geboren nieuwe middenklasse niet de stad om in te blijven wonen. De Rotterdamse woningvoorraad heeft de nieuwe middenklasse te weinig te bieden om vertrek tegen te gaan of om haar

²² Het gaat alleen om respondenten die in Rotterdam wonen en werken. Het verschil is significant; $\alpha=.001$.

aan te trekken. De binding die via het wonen kan ontstaan of wordt versterkt is daarom ook minder groot dan wellicht mogelijk is. Dat wil niet zeggen dat uitsluitend door het wonen een binding kan worden onderhouden. Veel geboren Rotterdammers werken er nog of gaan er uit. Het is echter waarschijnlijk dat als in de sfeer van beleid aan de belangrijke basisvoorwaarde van een goed woonklimaat wordt voldaan, ook potentieel mobiele burgers aan de stad kunnen worden gebonden, zeker als ook aan aanvullende - voor de nieuwe middenklasse belangrijke - randvoorwaarden (zoals de aanwezigheid van bepaalde luxe voorzieningen of inspraak in parkeervoorzieningen) is voldaan.

5.3. Buurtbinding

De vraag die afwisselend positief en (vaker) negatief wordt beantwoord, is of de buurt als sociaal-ruimtelijke eenheid in het dagelijks handelen en de beleving van bewoners nog wel bestaat. Buren mogen immers geografisch nabij zijn, vaak staan zij sociaal gezien veraf en wonen ‘nabije’ vrienden buiten de buurt, elders in of buiten de stad. Technologische veranderingen hebben de noodzaak voor fysieke nabijheid weggenomen. Hortulanus (1995) beschrijft in zijn dissertatie drie benaderingen van de buurt. Eén van die benaderingen zal in deze paragraaf als perspectief op de buurt worden gehanteerd. Het gaat om de zogenoemde *community*-benadering. De buurt wordt in deze benadering geanalyseerd als een sociale leefeenheid, namelijk als “(...) een gemeenschap van mensen, die in meer of mindere mate relaties met elkaar onderhouden, die onder bepaalde omstandigheden voor hun leefgebied opkomen en die een bepaalde binding met hun buurt hebben.” (Hortulanus 1995: 216). Deze benadering ligt, zoals duidelijk zal zijn, in het verleden van het ideaaltype van binding door nabijheid.

In deze paragraaf zal zowel naar het gevoel van betrokkenheid van bewoners bij hun buurt worden gekeken als naar hun actieve inzet voor de buurt. Beide zullen zowel worden gerelateerd aan individuele kenmerken van bewoners als aan kenmerken van de buurt waarin men woont. Uit de analyses zal blijken dat de actieve inzet voor de buurt achterblijft bij het gevoel van betrokkenheid dat men heeft. Bovendien zal duidelijk gemaakt worden dat deze inzet vooral gericht is op behoud van het plezierige karakter van de buurt en weinig van doen heeft met het aanpakken van problemen.

Buurten van de nieuwe middenklasse

Om de buurtbinding van de Rotterdamse nieuwe middenklasse te analyseren richt de aandacht zich eerst op de geografische factor: in welke buurten woont de nieuwe middenklasse van Rotterdam en wat zijn kenmerken van deze buurten? Hier-

toe wordt gebruik gemaakt van gegevens die door de gemeente Rotterdam zelf zijn verzameld en van gegevens die afkomstig zijn uit de Bindingsurvey.

De respondenten wonen vooral in de buurten Stadsdriehoek, het Oude Westen, Bergpolder, Blijdorp, Schiebroek, Terbregge, Kralingen-Oost, 's-Gravenland en Prinsenland (zie Tabel 5.3). In elk van deze buurten woont meer dan vijf procent van de hele groep (zie Bijlage 3 voor een compleet overzicht). In Tabel 5.3 is een vergelijking gemaakt tussen de cijfers van de Bindingsurvey en gegevens voor alle inwoners van de stad Rotterdam.²³

Tabel 5.3 Buurten met meer dan vijf procent respondenten; vergelijking tussen de nieuwe middenklasse en de gehele Rotterdamse bevolking, in volgorde van populariteit

		percentage responden- ten van Bindingsurvey dat in de buurt woont (N=125)	percentage van hele bevolking dat in de buurt woont*
Terbregge	(N=6)	5	0
Kralingen-Oost	(N=10)	8	1
Bergpolder	(N=6)	5	1
's-Gravenland	(N=6)	5	1
Stadsdriehoek	(N=10)	8	2
Blijdorp	(N=7)	6	2
Oude Westen	(N=6)	5	2
Prinsenland	(N=6)	5	2
Schiebroek	(N=6)	5	3

* bron: COS (1999)

Op een vergelijkbare manier is de populariteit van Rotterdamse deelgemeenten onder de nieuwe middenklasse samengevat in Tabel 5.4.

²³ Ondanks de lage aantallen respondenten per afzonderlijke wijk is er voor gekozen om in percentages te noteren, zodat een indruk kon ontstaan van de relatieve populariteit van wijken voor de nieuwe middenklasse.

Tabel 5.4 Deelgemeenten met meer dan tien procent respondenten; vergelijking tussen de nieuwe middenklasse en de gehele Rotterdamse bevolking, in volgorde van populariteit

		percentage van Bindingsurvey (N=125)	percentage van hele bevolking*
Kralingen-Crooswijk	(N=23)	18	9
Noord	(N=22)	18	9
Stadscentrum	(N=19)	14	5
Hillegersberg-Schiebroek	(N=18)	14	7
Prins Alexander	(N=18)	14	14

Op basis van de woonadressen van de respondenten kan worden vastgesteld dat de Rotterdamse nieuwe middenklasse grofweg in drie soorten milieus woont, namelijk in luxe appartementen in het centrumstedelijk milieu, delen van de centrum-randmilieus (Kralingen en de “gouden randen” van Noord en Delfshaven) en de duurdere buurten in de vroege stedelijke uitbreidingsgebieden (zoals Prinsenland en Hillegersberg).

In de Bindingsurvey is een aantal vragen opgenomen met betrekking tot de woning en de buurt waarmee de relatie tussen de nieuwe middenklasse en de buurt kan worden verkend. De ‘buurtvragen’ in de Bindingsurvey betreffen:

- het gevoel van betrokkenheid bij de buurt
- de tevredenheid met de buurt
- participatie in een buurtcomité
- concrete inspanningen in verband met een probleem in de buurt
- of men de woning in bezit heeft of huurt
- de woonduur op het huidige adres.

De resultaten laten zien dat iets meer dan de helft van alle respondenten (53 procent) aangeeft zich betrokken of zeer betrokken te voelen bij de buurt waarin men woont (zij scoren vier en vijf op een vijfpuntsschaal). Bijna een kwart voelt zich niet of nauwelijks betrokken (scores één en twee). Het overige kwart neemt een middenpositie in (score drie). Voor de groep respondenten woonachtig in Rotterdam geldt een vergelijkbare verdeling: iets minder dan de helft (46 procent) zegt zich betrokken tot zeer betrokken te voelen, bijna 30 procent voelt zich niet of nauwelijks betrokken en bijna een kwart neemt een middenpositie in. Met enige terughoudendheid mag worden gesteld dat grofweg de helft van de respondenten zich niet erg betrokken voelt bij de buurt. Met wat meer zekerheid kan worden

aangenomen dat weer de helft daarvan echt helemaal niets op heeft met de buurt. Deze mensen zouden zich waarschijnlijk ook niet inzetten voor de buurt als er problemen mochten ontstaan.

De afhankelijke variabele 'gevoel van betrokkenheid' correleert sterk met drie onafhankelijke variabelen, namelijk leeftijd, huishoudensvorm en geografische ligging. Ten eerste blijkt leeftijd een goede voorspeller van betrokkenheid te zijn. Diegenen die zich sterk betrokken voelen, zijn over het algemeen ouder dan diegenen voor wie dat niet of nauwelijks het geval is (41 jaar versus 36 jaar). Ook hebben zij vaker inwonende kinderen (58 procent van de huishoudens met inwonende kinderen voelt zich sterk betrokken, versus 36 procent van de kinderloze huishoudens). Ten tweede is er ook sprake van een 'huishoudenseffect'. Het blijkt dat meerpersoonshuishoudens waarin slechts één van beide partners betaalde werkzaamheden verricht (en waarvan verwacht mag worden dat de andere partner veel thuis is) sterker bij de buurt betrokken zijn dan eenpersoonshuishoudens of huishoudens waarin beide partners betaald werk verrichten. De percentages van mensen die sterk betrokken zijn bedragen respectievelijk 71, 41 en 52 procent. Feitelijk tijd in de buurt doorbrengen – ook al gaat het daarbij vooral om de partner van de respondent! - lijkt de betrokkenheid dus positief te beïnvloeden. Ten derde voelen zowel respondenten uit Rotterdamse buurten als uit de Rotterdamse buitenwijken zich minder betrokken bij hun buurt dan respondenten uit buurten in de rest van het land. In de Rotterdamse binnenstad voelde 38 procent zich sterk betrokken, in de rest van Rotterdam 49 procent en in de buitenwijken 32 procent, terwijl van de respondenten uit de rest van Nederland 65 procent zich sterk betrokken voelde. De cijfers bevestigen het beeld dat in hoofdstuk drie werd geschetst van een relatief lage betrokkenheid bij de buurt in het stedelijk gebied (cf. Anderiesen en Reijndorp 1990).

De mate van betrokkenheid bij de buurt kan aan de hand van een scala aan achtergronden en oorzaken worden beschreven. Grofweg kunnen twee clusters van variabelen worden onderscheiden. Het ene cluster heeft vooral met individuele kenmerken van respondenten zelf te maken, het andere cluster vooral met kenmerken van de buurt. Uit een analyse van de onderlinge correlaties tussen een groot aantal variabelen uit de survey blijkt dat van het cluster van individuele variabelen vooral sociaal-demografische kenmerken, zoals leeftijd, huishoudensvorm, het hebben van thuiswonende kinderen en de tijdsperiode die men in de buurt heeft doorgebracht belangrijk zijn. In de analyse van de Bindingsurvey is de mate van betrokkenheid van de respondenten met deze sociaal-demografische kenmerken in verband gebracht. Daarnaast zijn ook sociaal-economische kenmerken,

kenmerken van de buurt waarin men woont en de mate van tevredenheid met hun buurt in de analyse betrokken.

Individuele kenmerken van buurtbetrokkenheid

De Nederlandse samenleving is in de loop van de twintigste eeuw steeds minder ongelijk geworden. Klassenverschillen zijn niet verdwenen, maar wel minder belangrijk geworden in de sociale stratificatie. Volgens Van Engelsdorp Gastelaars (1987) zijn in het vraagstuk van betrokkenheid leefstijlkenmerken en sociaal-demografische kenmerken belangrijker geworden ten opzichte van factoren die te maken hebben met sociaal-economische status. Dit zou betekenen dat de verdeling van sociaal-economische verschillen in een buurt een steeds kleinere belemmering vormt om zich betrokken te voelen. Betrokkenheid ontstaat in deze rede-nering bijvoorbeeld eerder doordat een gezin in de straat komt wonen dat vanwege de leeftijdsverdeling van de kinderen goed aansluit bij andere gezinnen in de buurt, dan door het feit dat iedereen in de straat ongeveer hetzelfde inkomen verdient. Men mag dan ook veronderstellen dat binnen de nieuwe middenklasse de mate van buurtbetrokkenheid vooral verschilt tussen sociaal-demografisch gedefinieerde groepen. Categorieën als bijvoorbeeld jonge startende alleenstaanden, traditionele gezinshuishoudens (waarin de ene partner zorgtaken vervult en de ander betaalde arbeid verricht) en kinderloze huishoudens van werkende dertigers en veertigers sorteren zich volgens Vijgen en Van Engelsdorp Gastelaars (1991) ruimtelijk uit. Parallel aan deze ruimtelijke uitsortering ontstaan mogelijk verschillende vormen van buurtbetrokkenheid.

Ten behoeve van de analyse zijn drie groepen samengesteld waarvan de respondenten van elkaar verschillen in de mate waarin men zich betrokken zegt te voelen bij de buurt. Aan de hand van deze drie categorieën wordt bepaald of bepaalde leeftijdsgroepen, huishoudensvormen en bewoners met een korte of langere woonduur van elkaar verschillen in de mate van gevoelsmatige betrokkenheid. Het volgende beeld ontstaat:

Tabel 5.5 Sociaal-demografische kenmerken van buurtbetrokkenheid, in procenten

	voelt zich niet of nauwelijks betrokken (24%; N=58)	voelt zich neutraal be- trokken (23%; N=55)	voelt zich (zeer) betrok- ken (53%; N=128)	totaal (N=241)
<u>seks</u>				
man	22	22	56	100 (N=188)
vrouw	32	25	43	100 (N=53)
<u>leeftijd</u>				
24-33 jaar	39**	28	33**	100 (N=79)
34-43 jaar	23	22	56	100 (N=88)
44-63 jaar	9**	19	72**	100 (N=74)
<u>huishoudensvorm</u>				
alleenstaanden	32	27	41*	100 (N=56)
éénverdieners	10*	19	71**	100 (N=42)
tweeverdieners	25	22	52	100 (N=143)
<u>kinderen</u>				
inwonende kinderen	14**	22	64	100 (N=115)
geen inwonende kinderen	33**	24	43	100 (N=126)
<u>woonduur huidige adres</u>				
tot 3 jaar	31*	27	43**	100 (N=94)
3 tot 6 jaar	25	18	57	100 (N=61)
6 jaar of langer	16*	22	62*	100 (N=86)
totaal	24	23	53	100 (N=241)

Aan de hand van een t-test zijn de onderlinge scores vergeleken binnen de groepen samengesteld uit de onafhankelijke variabelen in de linkerkolom; significantieniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$.

Wat betreft sociaal-demografische verschillen valt het eerder gesuggereerde verband tussen leeftijd en betrokkenheid direct op. De jongste groep respondenten voelt zich minder betrokken, de oudste meer. De gemiddelde leeftijd van diegenen die zich betrokken tot zeer betrokken voelen is gemiddeld vijf jaar hoger dan de rest. Ook heeft men vaker thuiswonende kinderen. Een mogelijke verklaring heeft te maken met de schaalniveaus waarop men betrekkingen met anderen aangaat. Verondersteld mag worden dat jonge mensen in hun leefstijl zijn gericht op een gebied dat groter is dan de buurt zelf, bijvoorbeeld omdat vrienden en kennissen buiten de buurt wonen en zij zelf nog geen kinderen hebben, waardoor zij minder snel in contact komen met buurtbewoners. Een andere voor de hand liggende verklaring voor het verband tussen leeftijd en betrokkenheid is dat jonge mensen over het algemeen simpelweg ergens minder lang wonen en tijd nog niet 'bindend' heeft gewerkt. Leeftijd hangt immers samen met de tijdsperiode die op een plek is doorgebracht. Het gevoel van betrokkenheid bij een buurt neemt over het algemeen toe naarmate men er langer woont.²⁴ Jongeren zullen zich dus relatief vaker weinig betrokken voelen.

Vervolgens is gekeken naar sociaal-economische factoren die een rol kunnen spelen bij buurtbetrokkenheid. Als variabelen zijn de economische sector waarin men werkt geselecteerd (Tabel 5.6), alsmede inkomen en het bezit van een eigen woning (Tabel 5.7).

²⁴ De correlatie-coëfficiënt tussen woontijd op het huidige adres en gevoel van betrokkenheid bij de buurt waarin men woont bedraagt .1890, en is significant op $\alpha \leq .01$.

Tabel 5.6 Buurtbetrokkenheid per economische sector, in procenten

	voelt zich niet of nauwelijks betrokken (N=58)	voelt zich neutraal betrokken (N=55)	voelt zich (zeer) be- trokken (N=128)	totaal (N=241)
maritieme dienstverlening	22	11	68	100 (N=37)
gemeente	21	23	57	100 (N=53)
universiteit	21	38	42	100 (N=24)
media	17	30	52	100 (N=46)
musca/galleries	42	8	50	100 (N=12)
zakelijke dienstverlening	38	31	31*	100 (N=26)
bank	26	16	58	100 (N=43)

significantieniveau: *: $\alpha \leq .05$

De enige groep waarin zich een significante afwijking van het gemiddelde voordoet is de sector van de zakelijke dienstverlening (zie Tabel 5.6). Terwijl over het geheel genomen gemiddeld 53 procent beweert zich betrokken of zeer betrokken te voelen bij de buurt, gaat het in deze sector slechts om 31 procent die zich in dezelfde mate betrokken voelt. De respondenten uit de zakelijke dienstverlening wijken zowel qua leeftijd en inkomen echter sterk af van het gemiddelde, zodat een geringere betrokkenheid min of meer voor de hand ligt.

Tabel 5.7 Buurtbetrokkenheid naar inkomen en bezit van de woning, in procenten

	voelt zich niet of nau- welijks be- trokken (N=58)	voelt zich neutraal be- trokken (N=55)	voelt zich (zeer) be- trokken (N=128)	totaal (N=241)
<u>netto maandelijks inkomen</u> (in fl en tussen haakjes in €)				
1.500-3.000 (681-1.361)	38**	27	36**	100 (N=56)
3.500-4.500 (1.588-2.042)	20	22	57	100 (N=94)
5.000-11.000 (2.269-4.992)	20	22	59	100 (N=82)
<u>status woning</u>				
eigen woning	17**	19	64**	100 (N=161)
huurwoning	39**	30	31**	100 (N=80)

significantieniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

Uit Tabel 5.7 blijkt dat binnen de groep waarin de laagste inkomens worden verdiend, zich significant meer mensen bevinden die zich niet of nauwelijks betrokken voelen dan in de andere twee inkomensgroepen. Ook vergroot het bezit van een eigen woning de kans dat men zich betrokken voelt bij de buurt.

De interpretatie van de mogelijke verbanden tussen inkomen en woningbezit enerzijds en gevoel van betrokkenheid anderzijds is een heikele zaak. Dat komt door de complexe onderlinge verbanden tussen sociaal-demografische en sociaal-economische variabelen. In deze analyse is echter vrij eenvoudig duidelijk te maken dat inkomen mogelijk net zo'n belangrijke verklarende factor vormt als leeftijd. Met de variabele leeftijd constant gehouden, is binnen de drie eerder onderscheiden leeftijdsgroepen gekeken of de betrokkenheid van mensen met een hoger inkomen hoger is dan mensen met een laag inkomen. Uit de analyse blijkt dat voor de laagste leeftijdsgroep inderdaad het geval te zijn (zie Tabel 5.8). Inkomen kan dus wel degelijk een verklarende factor vormen voor de mate van betrokkenheid bij de buurt.

Tabel 5.8 Verband tussen inkomen en betrokkenheid bij de buurt, per leeftijdsgroep

leeftijdsgroep	gemiddeld netto inkomen (in fl en tussen haakjes in €)	N	significantie bij t-test; 1-zijdig
<u>24-33 jaar</u>			
betrokkenheid hoog	3.520,-* (1.597,-)	25	.025
betrokkenheid laag of neutraal	3.142,-* (1.426,-)	53	
<u>34-43 jaar</u>			
betrokkenheid hoog	4.489,- (2.037,-)	46	.44
betrokkenheid laag of neutraal	4.445,- (2.017,-)	38	
<u>44-64 jaar</u>			
betrokkenheid hoog	5.627,- (2.553,-)	51	.37
betrokkenheid laag of neutraal	5.452,- (2.474,-)	21	

Uit Tabel 5.8 blijkt dat in de laagste leeftijdscategorie de betrokken respondenten significant meer inkomen verdienen dan leeftijdsgenoten die aangeven zich minder betrokken te voelen. In de andere twee leeftijdsgroepen is het verschil minder groot. Een deel van de verklaring betreft het feit dat binnen de leeftijdscategorie de mensen met een eigen huis significant vaker aangeven zich (zeer) betrokken te voelen bij de buurt.²⁵ Over het verband tussen inkomen en betrokkenheid wordt verderop in deze paragraaf meer aandacht besteed. De voorlopige conclusie is dat het gevoel van betrokkenheid onder de leden van de nieuwe middenklasse positief samenhangt met leeftijd, woontuur, eigen woningbezit, huishoudensvorm en inkomen.

Kenmerken van buurten

De factoren waarmee de mate van buurtbetrokkenheid kan worden geïnterpreteerd kunnen verder worden verhelderd door te kijken naar kenmerken van de

²⁵ 48 procent van de mensen met een eigen huis voelt zich (zeer) betrokken, versus 23 procent van de mensen die een woning huren. Significantie: $\alpha=.04$.

buurt en in het bijzonder wat mensen aantrekkelijk vinden aan hun woning en woonomgeving. In het onderstaande citaat schetst een bewoner zijn visie op het verband tussen de mate van betrokkenheid bij de buurt en het soort van buurt dat het betreft:

Het soort van buurt en de mate van betrokkenheid

- "Heb je regelmatig contact met je buurtbewoners?"

- "Ja. Dan moet ik wel zeggen dat het voor deze wijk [de wijk Delfshaven] voor mijn gevoel wel met de vorm te maken heeft. Het is een soort schiereiland hier. En omdat ik hier ook nog werk ken ik sowieso al heel veel mensen van gezicht en die kennen mij ook zeg maar van gezicht. En dan heb je iets gemeenschappelijks als je elkaar dan ergens tegenkomt. Dan praat je wat makkelijker. Dus er is vanzelf eigenlijk, alleen al door geografische omstandigheden, een soort sociale samenhang. Die is elders ook wel geweest, maar met het stadsvernieuwingen gebeuren eigenlijk nogal verstoord geraakt. Vroeger bij de bewonersorganisatie hebben we er hard voor gestreden om het stadsvernieuwingen gebeuren binnen te halen en toen was het credo 'bouwen voor de buurt'. Dus je gaat woningen opknappen voor mensen die daar nu ook wonen. Die worden tijdelijk uitgeplaatst en komen later daar weer terug. Nou, dat hele proces is gigantisch mislukt. De mensen die eruit gingen zijn juist naar de nieuwbouwwijken gegaan, want die konden niks kiezen. Dus die puinhopen uitvluchten en wegwezen en die gerenoveerde en nieuwe woningen werden weer gevuld met mensen van allerlei pluimage en eerdad dat nou weer wat samenhang heeft (...) Zeker in deze tijden waarin iedereen werkt en mensen elkaar al wat minder ontmoeten omdat iedereen zijn eigen gang gaat en achter de tv zit, kost dat veel meer tijd eer daar weer wat samenhang in ontstaat, heb ik het gevoel." (2)

In theorie lijken zowel een problematische als een onproblematische buurt een bepaald gevoel van betrokkenheid bij mensen te kunnen opwekken. In een onproblematische buurt is de directe noodzaak voor betrokkenheid niet zo groot, tenzij zich plotseling een ontwikkeling voordoet die het leefklimaat in de buurt mogelijk zou kunnen aantasten, zoals de aanleg van een weg of de vestiging van een dagopvangcentrum voor dakloze drugsverslaafden. Anderzijds is het ook goed voor te stellen dat men in een harmonieus sociaal klimaat elkaar sneller aanspreekt en er zo een zekere betrokkenheid ontstaat. In een problematische buurt wordt veeleer een beroep gedaan op betrokkenheid van buurtbewoners om daadwerkelijk iets voor de buurt te doen. Tenzij dergelijke inspanningen op de lange duur niets uithalen zou het de betrokkenheid bij de buurt kunnen vergroten. Het verband tussen

het problematische of onproblematische karakter van een buurt en het gevoel van betrokkenheid dat bewoners aan de dag leggen is dus niet erg helder.

Uit de analyse van de betrokkenheid van de respondenten komt het volgende beeld naar voren voor wat betreft het verband met kenmerken van de buurt. Binnen Rotterdam springt er één wijk in positieve zin uit, namelijk de deelgemeente Hillegersberg/Schiebroek. Het gaat weliswaar in absolute termen maar om kleine aantallen, maar hier voelen 12 van de 16 mensen zich betrokken tot zeer betrokken, terwijl dat in Kralingen Crooswijk 9 van de 21 en in Prins Alexander 8 van de 14 mensen betreft.²⁶ Hillegersberg/Schiebroek is de meest welvarende deelgemeente van Rotterdam. Het gemiddelde huishoudensinkomen ligt er ruim 20 procent boven het Rotterdams gemiddelde. Ruim twee keer zoveel huishoudens vallen in er in de hoogste inkomensgroep. Het percentage koopwoningen ligt er met 43 procent veel hoger dan het Rotterdams gemiddelde van 19 procent (COS 1998: 59). Buurtbetrokkenheid kan zoals gezegd zowel met positieve of negatieve argumenten gemotiveerd worden. Men kan zich bijvoorbeeld bij de buurt betrokken voelen omdat men tevreden is met de buurtbewoners, de voorzieningen en de gebouwde omgeving en omdat men graag wil dat dit zo blijft, of men voelt zich juist betrokken vanuit een gevoel van ontevredenheid: het kan beter, mooier, gezelliger dan nu het geval is. In Hillegersberg/Schiebroek lijkt het vooral om het eerste te gaan: bewoners zijn er uitermate tevreden met hun woonsituatie, zo blijkt uit de Bindingsurvey.

Die tevredenheid is overigens iets dat de nieuwe middenklasse in haar geheel kenmerkt. 85 procent geeft aan tevreden of zeer tevreden (scores vier en vijf op een vijfpuntsschaal) te zijn met de buurt waarin men woont. Beperkt tot Rotterdam gaat het nog altijd om 79 procent. De percentages van alle respondenten zijn samengevat in Tabel 5.9 en voor wat betreft Rotterdam vergeleken met de gehele bevolking van de stad.

²⁶ Het verschil is niet statistisch significant.

Tabel 5.9 Bewoners die tevreden tot zeer tevreden zijn met de buurt, per woonplek, in procenten

	nieuwe middenklasse	gehele bevolking*
centrum van Rotterdam	76 (N=22)	69 (heel Rotterdam)
rest van Rotterdam	80 (N=60)	
randgemeente	82 (N=23)	-
Amsterdam, Den Haag of Utrecht	81 (N=78)	-
elders	95 (N=22)	-

* bron: gewogen gemiddelde van scores in Omnibusenquête 1995 en Vrije Tijdsomnibus 1995, beide in COS (1996a).

Terwijl er in Rotterdam, op de buurten Blijdorp en Kralingen-Oost na, overwegend sprake is van een sterke positieve correlatie tussen tevredenheid en betrokkenheid bij de buurt, ontbreekt dat verband in het suburbane woonmilieu. In Rotterdam bedraagt de correlatie .22 en die is significant met een betrouwbaarheid van $\alpha \leq .05$. In de buitenwijken is de correlatie niet significant: er is geen betrouwbaar verband tussen tevredenheid en betrokkenheid geconstateerd. Met andere woorden, of men tevreden is met de woonsituatie of niet, het maakt voor de mate van betrokkenheid niets uit. De nieuwe middenklasse uit de buitenwijken blijkt overwegend tevreden, maar matig betrokken te zijn. “Ik slaap er alleen maar”, daar zijn veel van de motivaties van geringe buurtbetrokkenheid op terug te voeren. Uit de toelichtingen die de respondenten gaven op hun mate van betrokkenheid bleek vooral dat men minder contact heeft of minder contact wil hebben met buurtgenoten, en dat men er eenvoudigweg geen tijd voor uittrekt.²⁷

In de buitenwijken met tevreden, maar matig betrokken bewoners, en in welgestelde buurten als Hilleegersberg, met tevreden én betrokken bewoners, is in plaats van de *community*-benadering de *quality-of-life* benadering beter geschikt om te begrijpen wat er aan de hand is (cf. Hortulanus 1995). In deze benadering staat in het wonen de ‘*quality of life*’ centraal in plaats van het betrokkenheidsideaal. Men hoeft echter niet naar de buitenwijk om haar aan te treffen. Een respondente uit Blijdorp antwoordde op de vraag waarom ze zich niet bijzonder betrokken voelde bij de buurt: “Het is een jonge buurt van tweeverdieners, dus er zijn nauwelijks onderlinge contacten in de buurt, maar ons huis is prachtig.” Blijkbaar is het niet

²⁷ Mogelijk houdt de wisselwerking tussen individuele en collectieve kenmerken van betrokkenheid de geringe mate van betrokkenheid in stand. De anonimiteit van de buurt kan telkens worden bevestigd en worden versterkt door de vestiging van nieuwe bewoners, die juist worden aangetrokken door het betrekkelijk anonieme karakter van de wijk.

voor iedereen even belangrijk om zich werkelijk betrokken te voelen. Een mooi huis en een anonieme houding ten opzichte van een buurt kunnen reden genoeg zijn om zich prettig te voelen in een buurt.

De nieuwe middenklasse woont, samenvattend, in diverse woonmilieus en weerspiegelt daarmee haar diversiteit in economische en professionele achtergrond, sociaal-demografische situaties en leefstijlen. Uit de hier beschreven analyse kan echter de conclusie worden getrokken dat het gevoel van buurtbetrokkenheid onder de onderzochte nieuwe middenklasse iets groter is in de meer welvarende buurten van Rotterdam. In de meeste Rotterdamse buurten bestaat bovendien een verband tussen betrokkenheid en tevredenheid, in tegenstelling tot de buitenwijken, waar men wel tevreden is, maar zich niet navenant betrokken voelt. Betrokkenheid lijkt eerder samen te gaan met welvaart (*quality of life*) en tevredenheid, dan met het aanpakken van problemen in de buurt. Daar staat tegenover dat betrokkenheid zich wel degelijk kan manifesteren als zich ergens problemen voordoen en bovendien toeneemt naarmate men vaster in de buurt is geworteld. Daarover gaat het vervolg van deze paragraaf.

Inzet voor de buurt

Ideaaltypisch betekent binding door nabijheid dat men zorg draagt voor de nabije omgeving, omdat die omgeving de 'habitat' vormt, dat wil zeggen, de met regelmaat gebruikte ruimte (cf. Grunfeld 1972). Vormen van een dergelijke manifeste buurtbetrokkenheid, waarbij van een daadwerkelijke inzet voor de buurt sprake is, zijn heel verschillend. Het kan gaan om meer structurele, informele vormen, zoals hulp aan buurtgenoten bij het invullen van formulieren of bezoek aan bewonersavonden, maar ook om incidentele uitingen, zoals wanneer men af en toe de bezem hanteert, ook al ligt de troep op de stoep van de burens. In de Bindingsurvey is de inzet voor de buurt beperkt tot het lidmaatschap van een buurtcomité.

Actieve buurtbewoners (mensen die actief zijn in een buurtcomité) voelen zich vaker betrokken bij de buurt (73 procent) dan de niet-actieve bewoners (49 procent).²⁸ Er blijkt dus een positief verband te bestaan tussen de mate waarin men zich betrokken voelt bij de buurt en het lidmaatschap van een buurtcomité.

De nieuwe middenklasse lijkt wat haar actieve betrokkenheid betreft een eigen koers te varen. Zowel voor wat betreft de aard van de activiteiten van buurtcomités als de steun van de nieuwe middenklasse voor buurtcomités, bestaan er belangrijke verschillen tussen de steekproef van de nieuwe middenklasse vergeleken met algemene cijfers voor de gehele Nederlandse bevolking. Van de gehele groep res-

²⁸ Het verschil is statistisch significant; $\alpha=.008$.

pondenten was slechts 16 procent lid van een buurtcomité. De in Rotterdam wonende respondenten zijn met 18 procent iets vaker lid van een buurtcomité.²⁹ Dit zijn lage cijfers. Vergeleken met de gehele bevolking van een stad als bijvoorbeeld Zwolle, waar 29 procent lid is van een wijk- of buurtvereniging is de 18 procent mager te noemen, ook al betreft het een compleet andere stad (Van Deth en Leijenaar 1994: 27). Het lage participatieniveau wordt nog benadrukt door het gegeven dat over het algemeen het hoog opgeleide deel van de bevolking vaker in maatschappelijke organisaties participeert dan het lager opgeleide deel (SCP 1996: 541). In Zwolle bijvoorbeeld is de participatie van de nieuwe middenklasse dus waarschijnlijk nog hoger dan de genoemde 26 procent.

In welke mate zijn er verschillen vast te stellen in de actieve buurtinzet van respondenten uit verschillende woonplaatsen? Als er wordt gekeken naar zowel het lidmaatschap van een comité als naar inspanningen die men ooit heeft verricht in verband met een probleem in de buurt, dan blijkt uit de steekproef dat er wel verschillen bestaan, maar dat geen van deze verschillen significant zijn (zie Tabel 5.10).

Tabel 5.10 Actieve buurtbewoners naar woonplaats, in procenten

	heeft zich wel eens ingespannen voor buurtprobleem (N=87)	is lid van een buurtcomité (N=47)
centrum van Rotterdam	41	9
elders in Rotterdam	31	21
randgemeente van Rotterdam	31	12
Amsterdam, Den Haag of Utrecht	16	6
elders	33	22
totaal	31	17

Maar terwijl de cijfers niet of nauwelijks verschillen, is er wel sprake van een kwalitatief verschil. De voornaamste activiteiten van de Rotterdamse buurtcomités verschillen namelijk van die buiten Rotterdam. Uit toelichtingen op de antwoorden in de survey blijkt in Rotterdam de nadruk meer te liggen op de aanpak van problemen die zich in de buurt voordoen, terwijl het buiten de stad vaker gaat om de gezelligheidsactiviteiten die met buurtgenoten in georganiseerd verband kunnen

²⁹ Het verschil is niet statistisch significant.

worden ondernomen. Als inwoners van een grote stad worden Rotterdammers vaker met problemen geconfronteerd, bijvoorbeeld rondom stadsvernieuwing, overlast, onveiligheid en dergelijke, dus het is niet zo vreemd dat als zij actief zijn het ook vaker om de aanpak van problemen gaat.

Individuele verschillen tussen de inzet voor de buurt

Uit eerder onderzoek is bekend dat actieve buurtbewoners het vaakst worden aangetroffen onder diegenen die geworteld zijn in de buurt (cf. Krupat 1985: 204). En uit de hiervóór gepresenteerde analyse van het gevoel van betrokkenheid van buurtbewoners bleek onder andere leeftijd een belangrijke rol te spelen. Om kenmerken van actieve bewoners verder te onderzoeken worden in beknopte vorm enkele demografische en sociaal-economische factoren gepresenteerd die van belang zijn om de participatie in een buurtcomité te interpreteren. De sociaal-demografische factoren zijn sekse, leeftijd, de aanwezigheid van kinderen in het huishouden, de vorm van het huishouden en woonduur. De sociaal-economische factoren zijn inkomen en de sector waarin men werkt.

Tabel 5.11 Sociaal-demografische kenmerken van actieve buurtbewoners, in procenten

	heeft zich wel eens ingespannen voor een buurtprobleem	is lid van een buurtcomité	totaal
<u>sekse</u>			
man	32	19	(N=222)
vrouw	28	11	(N=57)
<u>leeftijd</u>			
24-33 jaar	13**	4**	(N=92)
34-43 jaar	33	21	(N=100)
44-63 jaar	48**	25*	(N=87)
<u>huishoudensvorm</u>			
alleenstaanden	12	25	(N=69)
éénverdieners	23	36	(N=47)
tweeverdieners	17	33	(N=163)
inwonende kinderen	36	23**	(N=131)
geen inwonende kinderen	27	11**	(N=148)
<u>woonduur huidige adres</u>			
tot 3 jaar	22**	13	(N=107)
3 tot 6 jaar	26	13	(N=72)
6 jaar of langer	44**	24*	(N=100)
totaal	31 (N=87)	17 (N=47)	(N=279)

Aan de hand van een t-test zijn de onderlinge scores vergeleken binnen de groepen samengesteld uit de onafhankelijke variabelen in de linkerkolom; significantieniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

Uit Tabel 5.11 blijkt dat zich inderdaad verschillen in sociaal-demografisch opzicht voordoen. Er bestaat bijvoorbeeld een verschil in leeftijd, net als dat bleek te bestaan bij diegenen die zeggen zich betrokken te voelen bij de buurt. Er zijn geen

verschillen tussen verschillende huishoudensvormen waargenomen. Wel hebben mensen die lid zijn van een buurtcomité vaker kinderen. Het is waarschijnlijk dat de aanwezigheid van kinderen de ouders aanspoort tot een actieve verbetering van de directe woonomgeving als dat nodig is, maar het kan ook zijn dat er via de kinderen meer contact ontstaat met buurtgenoten en dat de kans toeneemt dat men zich actief voor de buurt inzet. De participatie op buurtniveau gaat, in tegenstelling tot wat bleek ten aanzien van het gevoel van betrokkenheid, niet gepaard met een langere woontijd op hetzelfde adres.

Tabel 5.12 Sociaal-economische gegevens van actieve buurtbewoners, in procenten

	heeft zich wel eens ingespannen voor buurtprobleem	is lid van een buurtcomité	totaal
<u>netto maandelijks inkomen</u>			
<u>(in fl en tussen haakjes in €)</u>			
1.500-3.000 (681-1.361)	23	10	(N=71)
3.500-4.500 (1.588-2.042)	31	15	(N=107)
5.000-11.000 (2.269-4.992)	41**	26**	(N=90)
<u>sector</u>			
maritieme dienstverlening	29	21	(N=42)
gemeente	44*	24	(N=59)
universiteit	27	15	(N=26)
media	33	15	(N=46)
musea/galleries	17	6	(N=18)
zakelijke dienstverlening	29	11	(N=45)
bank	26	16	(N=43)
totaal	31 (N=87)	17 (N=47)	(N=279)

significantieniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

Uit de beide tabellen blijkt dat de actieve nieuwe middenklasse voornamelijk wat ouder is, al wat verder is gevorderd in de arbeidscarrière en al langere tijd in dezelfde buurt woont. Uit de tabel ontstaat verder het beeld van de goed betaalde

employee die relatief vaak, maar niet uitsluitend, werkzaam is bij de gemeentelijke overheid en die zich met enige regelmaat inzet voor de buurt.

Uit de voorgaande analyse blijkt dat actieve buurtbetrokkenheid niet zozeer moet worden beschouwd als een zaak van burger- of gemeenschapszin, maar veeleer op pragmatische grond berust en kan worden gezien als een woonstijl die er op is gericht om wanneer dat nodig is bij te dragen aan de bescherming en verbetering van de directe woonomgeving. Deze actieve opstelling uit gezond eigenbelang, zoals die genoemd kan worden, is echter niet opvallend wijd verbreid. Er is veeleer sprake van een gevoel van betrokkenheid bij de buurt, die zich niet direct op grote schaal manifesteert.

Het verband tussen buurtkenmerken en de inzet voor de buurt

Tot slot van deze paragraaf over de buurt wordt nog wat dieper ingegaan op de invloed van de buurt op de individuele inzet voor de buurt. Uit de Bindingsurvey kon, weliswaar met enige terughoudendheid vanwege het beperkte aantal respondenten en de daardoor eveneens beperkte representativiteit, worden geconcludeerd dat in de ‘gegoede’ buurten van Rotterdam meer mensen actief zijn in buurtcomités dan in de overige buurten. De meeste leden van buurtcomités wonen bijvoorbeeld in de buurten van de deelgemeente Kralingen, waar 8 van de 23 lid is, in de deelgemeente Prins Alexander (5 van de 18) en in de deelgemeente Hillegersberg/Schiebroek (4 van de 18). In de deelgemeente Noord daarentegen, qua sociaal-economische structuur meer een ‘gemiddelde’ buurt met onder andere de populaire buurten Bergpolder en Blijdorp, is niemand van de 20 respondenten lid. De parallel met de gemiddelde hoogte van de inkomens van respondenten uit deze deelgemeentes is frappant. In Hillegersberg, Prins Alexander en Kralingen/Crooswijk worden de hoogste inkomens van Rotterdam verdiend, in Noord de laagste. Illustratief zijn de onderstaande ‘Top-3’s’:

Tabel 5.13 Top 3 gemiddeld inkomen (deelgemeenten)

1. Hillegersberg2. Prins Alexander3. Kralingen/Crooswijk

Tabel 5.14 Top 3 lidmaatschap van een buurtcomité (deelgemeenten)

1. Kralingen/Crooswijk
2. Prins Alexander
3. Hilleegersberg

Het is niet eenvoudig om een goede verklaring te vinden voor het feit dat in de ene buurt de participatie in buurtcomités hoger is dan in de andere. Er zijn veel individuele factoren die een rol spelen en er zijn veel verschillende soorten buurten. Het kan van toevallige zaken afhangen of iemand zich bij een bewonersvereniging, een (tijdelijk) buurtfeestcomité of een ander soort van buurtvereniging aansluit. De interpretatie is bovendien onzeker, omdat de aantallen niet groot zijn. Desalniettemin bestaat er een significant verband tussen het lidmaatschap van een buurtcomité en een andere factor, die samenhangt met het feit dat de meeste participanten over de 40 zijn en een goed inkomen hebben. Die factor is het bezit van een eigen woning.

Tabel 5.15 Lidmaatschap van een buurtcomité, inkomenshoogte en het bezit van een eigen huis, in procenten

	leden van buurtcomité (17%)	totaal
woont in een huurwoning	17**	34
heeft een eigen huis	<u>83**</u>	<u>66</u>
	100	100
gemiddeld inkomen (netto per maand in fl en tussen haakjes in €)	5.054,-** (2.293,-)	4.337,- (1.968,-)

significantieniveau: **: $\alpha \leq .01$

In Noord, de deelgemeente waarin van de steekproef niemand lid was van een buurtcomité, is het eigen huisbezit onder de deelnemers aan de survey met 25 procent laag. Er worden vooral woningen gehuurd. In Kralingen/Crooswijk daarentegen is het eigen woningbezit groot, namelijk 61 procent (14 van de 23 uit die deelgemeente afkomstige respondenten). De oorzaak van hun inzet voor de buurt kan – naast gezond eigenbelang - worden gezocht in het feit dat met het kopen van een

woning de kans dat men voor een lange periode niet zal verhuizen aanmerkelijk stijgt en daarmee ook de bereidheid om als buurtbewoners actief te worden.

Moet deze actieve houding vanwege haar maatschappelijke en meer formele karakter nu worden getypeerd als een moderne en burgerlijke vorm van betrokkenheid? Dit zou waarschijnlijk een te rooskleurig beeld zijn. Het lijkt er op dat men vooral het eigen belang dient door het prettige leefklimaat in de buurt door middel van een buurtcomité te beschermen. De nieuwe middenklasse lijkt, samenvattend, niet direct de groep te zijn waar op buurtniveau veel van verwacht moet worden. Over het algemeen wijkt de binding met de buurt sterk af van de ideaaltypische binding waarmee deze empirische bevindingen worden vergeleken. Weliswaar voelen veel nieuwe middenklasse bewoners zich betrokken bij de buurt (en het oudere wat rijkere deel nog het meest), betrokkenheid gaat niet noodzakelijkerwijs gepaard met daadwerkelijke inzet. Betrokkenheid wordt zelden in termen van maatschappelijke of politieke verantwoordelijkheid verwoord. De gerichtheid op de buurt als gemeenschap is al met al niet erg groot. Het gaat er vooral om plezierig te wonen en niet zozeer om solidariteit met elkaar te betuigen. In lijn met het in de inleiding genoemde optionele karakter van stedelijke identificatie, lijkt ook de betrokkenheid bij de buurt een keuzemogelijkheid te zijn. De buurt is gewoon één van de schaalniveaus waarop men kan participeren in netwerken en vormt dus geen belangrijke habitat. Er is geen sprake meer van een economische of een andersoortige structurele noodzaak om zich te binden (cf. Blokland-Potters 1998), maar binding en betrokkenheid ontstaan uit vrije wil. Als de nood aan de man is, worden bindingen manifest die daarvoor een sluimerend bestaan leden. Noodzakelijkheid lijkt een steeds minder belangrijke factor te zijn voor de ontwikkeling van buurtbindingen.³⁰ Om de buurt te beschouwen als de bijzondere plek waar bewoners elkaar ontmoeten en waar solidariteit ten toon wordt gespreid, is nostalgisch en naïef. De empirisch vastgestelde binding door nabijheid in de buurt staat ver af van het ideaaltype. Maar om te beweren dat buurtbetrokkenheid plaats heeft gemaakt voor 'buurtbeseft' (Van Engelsdorp Gastelaars 1996; zie hoofdstuk drie) voert ook weer te ver. De balans ligt ergens in het midden tussen noodzaak en altruïsme. Typerend voor de kwestie van betrokkenheid bij de buurt aan het begin van de eenentwintigste eeuw is dat ze evenals veel andere maatschappelijke en culturele uitingen tijdelijk van aard is, soms formeel in de vorm van een comité,

³⁰ Om deze reden zijn programma's van opbouwwerkers die gericht zijn op bevordering van contact tussen buurtbewoners ("we bieden ze randvoorwaarden om te kunnen communiceren") voor de nieuwe middenklasse nauwelijks succesvol (cf. Veenen en Van der Laan 2000). Er is namelijk geen reden om aan te nemen dat andere bewoners actief worden dan zij die normaal gesproken toch al betrokkenheid tonen, tenzij zich een acute noodzaak aandient.

soms informeel in de vorm van toevallige ontmoetingen of een éénmalige gezamenlijke actie. Buurtbetrokkenheid blijkt te moeten worden opgevat als een optie. Weliswaar nopen sommige meer of minder ernstige problemen tot participatie in een buurtorganisatie, maar dan nog is de noodzaak vaak van korte duur. Als de problemen voorbij zijn kan de betrokkenheid weer als sneeuw voor de zon verdwijnen.

5.4. Verinnerlijkte binding

Weinig mensen zullen ontkennen dat het gevoel van betrokkenheid bij de plaats waar men is geboren en/of is opgegroeid een speciaal gevoel is. Maar in hoeverre die betekenis ook een belangrijk deel uitmaakt van de persoonlijke identiteit is de vraag. In de laat-moderne westerse beschaving valt van alles af te dingen op de gedachte dat men een sociaal product is van de plaats waar men zijn of haar wortels heeft liggen. Menigeen heeft zich juist moeite getroost om dat traditionele, primordiale juk af te schudden. Het belangrijkste verschil tussen traditioneel vestigingsgedrag (gekenmerkt door geringe ruimtelijke mobiliteit) en het daarover opgestelde ideaaltype, is het optionele karakter van het eerste. De emancipatie van de lokale burger bestaat uit de mogelijkheid om een positie in te nemen tussen enerzijds volledige vereenzelviging met het Rotterdamse en anderzijds juist het negeren van alle verhalen, codes, artefacten en clichés die daar bij horen.

Over gevoel van betrokkenheid bij een stad of dorp wordt vooral geschreven in populair-wetenschappelijke literatuur en in romans. Een bekend voorbeeld van het laatste zijn de boeken van Geert Mak, die schrijft over de lokale manifestatie van het moderniseringsproces. Ook al ligt betrokkenheid ten grondslag aan gemeenschapsvorming en aan nederzettingvorming zelf, in de sociologie is het een ondergeschikt onderwerp. De theorievorming over het mentale aspect van binding is in de sociologie dan ook gering. Betrokkenheid hangt nauw samen met culturele identiteit, dus culturele studies bieden soms soelaas (zie bijv. Hannerz 1992). Betrokkenheid en culturele identiteit betreffen beide de manier waarop de ruimte en de sociale patronen in de stad door iemand worden toegeëigend. Als element van een ideaaltypische binding door nabijheid heeft die toe-eigening in eerste instantie betrekking op het gevoel ergens thuis te zijn en thuis te horen. Eerder in dit hoofdstuk bleek dat dit thuis-zijn letterlijk genomen wordt bemoeilijkt door het matige woningaanbod voor de nieuwe middenklasse in Rotterdam. Bovendien bleek dat als aan die voorwaarde wel is voldaan, de daadwerkelijke inzet die met betrokkenheid bij de buurt gepaard kan gaan, gering is. Daarentegen bleek ook dat gevoelsmatige binding bij de stad, zowel van geboren en vertrokken Rotterdammers, als van de hele nieuwe middenklasse bij de buurt waarin zij wonen, overdui-

delijk aanwezig was. Aan deze betrokkenheid, die in ideaaltypische termen één van de aspecten van binding door nabijheid vormt, wordt in deze paragraaf aandacht besteed. Er zal worden gekeken naar de betrokkenheid van geboren Rotterdammers en van mensen die lange tijd in Rotterdam wonen of gewoond hebben. Ook komt de vraag aan de orde hoe deze betrokkenheid zich verhoudt tot functionele bindingen.

“Rotterdam in mij”: vereenzelviging met Rotterdammers

In 2002 was in het Schielandshuis de tentoonstelling “Het Rotterdamgevoel” te zien. Aan de hand van muziekfragmenten, voordrachten van schrijvers, korte films en documentaires, souvenirs en relatiegeschenken konden bezoekers even zoveel constructies van het Rotterdamgevoel ervaren. Het Rotterdamgevoel is niet gemakkelijk op begrip te brengen: ieder maakt zijn eigen beeld van de stad, zo zou de centrale boodschap hebben kunnen luiden. Eén van de begeleidende teksten luidde als volgt: “Het Rotterdamgevoel is niet alleen verbonden met tijd en plaats, maar ook met herkomst en achtergrond en is niet statisch, maar dynamisch.” Beide denkbeelden, dat er niet één identiteit is, maar talloze en dat die door de tijd veranderen, worden door hedendaagse auteurs over lokale identiteit onderschreven (zie voor een introductie Staring et al. 2000).

Het typische Rotterdamgevoel is niet te beschrijven zonder te vervallen in clichés. In een rapport van de gemeente Rotterdam beschreef iemand het als “In je eigen broek pissen. Het voelt warm aan en het prikkelt”. (COS 1996b: 31). Nog afgezien van de vraag of het wenselijk en mogelijk is om het Rotterdamgevoel te definiëren, bleek uit de Bindingssurvey dat de nieuwe middenklasse er weinig moeite mee had om aan te geven of men zich Rotterdammer voelde of niet. De vraag werd over het algemeen snel en zonder omhaal van woorden beantwoord. Dit duidt er op dat het gaat om iets dat ‘leeft’: het betreft geen abstract idee, maar een herkenbare emotionele component van culturele identiteit.

Vergeleken met Rotterdammers uit alle lagen van de bevolking neemt de nieuwe middenklasse geen aparte positie in. Het percentage ‘Rotterdammers’ (mensen die zich Rotterdammer voelen) in de steekproef was even hoog als onder alle Rotterdammers (COS 1996b: 30).³¹ Ook al kunnen de individueel aan het Rotterdamgevoel gehechte betekenissen natuurlijk verschillen, het maakt wel duidelijk dat een gevoel van lokale identificatie niet uitsluitend is voorbehouden aan bij-

³¹ Daarin werd verslag gedaan van een analyse gebaseerd op een steekproef van ruim 1.300 inwoners van Rotterdam.

voorbeeld inwoners van arbeiders- of volksbuurten (vanwege de vermeende sociale samenhang in sommige van die buurten; Nelissen 1974).

Er bestaan verschillende voorwaarden voor het aannemen van aspecten van een lokale identiteit. Deze voorwaarden zijn te zien als functionele categorieën waarbinnen bindingen zich kunnen ontwikkelen. Exclusief zijn die categorieën niet: stedelijke bindingen zijn zelden uitsluitend door één functie bepaald. In de Bindingsurvey zijn enkele betrekkelijk grofmazige functionele categorieën gebruikt, te weten afkomst, beroep, wonen en cultuur, de laatste notie in de breedst mogelijke betekenis.

De eerste conditie betreft afkomst. 88 procent van de mensen die van geboorte Rotterdammer zijn, blijkt zich volgens de Bindingsurvey met Rotterdammers te vereenzelvigen. Maar het is niet het exclusieve geboorterecht van deze geboren Rotterdammers. Binding door nabijheid is optioneel, zo werd in de inleiding van deze paragraaf nog gesteld. Als geboren Rotterdammers de optie hebben het Rotterdamgevoel te verwerpen, dan zouden anderen het in principe mogen aannemen. Meer dan een derde (36 procent) van de leden van de nieuwe middenklasse van wie de wieg niet in Rotterdam stond geeft dan ook aan dat men zich toch Rotterdammer voelt. Zij wonen zowel in Rotterdam als daarbuiten. Het gemiddelde van alle in Rotterdam woonachtige en werkende respondenten bedraagt overigens 73 procent. Daarmee wijkt de nieuwe middenklasse niet af van het Rotterdamse gemiddelde.³²

De tweede conditie betreft werk. Sommige beroepen lenen zich meer voor identificatie met Rotterdam(mers) dan andere. De nieuwe middenklasse werkzaam bij de gemeente, bijvoorbeeld, is door de aard van de functie sterk op Rotterdam betrokken en voelt zich vaker Rotterdammer dan anderen. De beroepen van de nieuwe middenklasse faciliteren stedelijke binding bij uitstek. Dat gebeurt op verschillende manieren, maar de belangrijkste is de inbedding van de eigen werkzaamheden in de werkzaamheden van andere, lokaal gebonden collega's. Daarmee wordt bedoeld dat voor de uitoefening van kennisintensieve beroepen lokale contacten en relaties heel belangrijk zijn. Ook al zijn dat soms wél geboren Rotterdammers en soms niet, de stap van intensieve lokale contacten naar het waarderen

³² In een rapportage van COS (1996a) wordt melding gemaakt van een niet-representatieve enquête gehouden onder de lezers van huis-aan-huisblad Maasstad. 1300 lezers vulden de vragenlijst in en 75 procent gaf aan zich Rotterdammer te voelen. Het betreffende rapport vermeldt dat hoog opgeleiden zich minder vaak Rotterdammer voelden dan laag opgeleiden (COS 1996a: 41). Dit werd niet bevestigd door het Bindingsurvey, omdat de gevonden percentages vrijwel overeenstemmen.

en incorporeren van lokale culturele identiteit is niet al te groot. In de volgende hoofdstukken wordt hierop meer uitvoerig ingegaan.

De derde conditie voor vereenzelviging met Rotterdammers betreft wonen. Wat betreft de nieuwe middenklasse die wel in Rotterdam woont, maar er niet is geboren, voelt 64 procent zich Rotterdammer. De kans dat men zich met Rotterdammers identificeert neemt toe naarmate men langer in Rotterdam woont. Dat blijkt uit de woontuur van betrokkenen. Diegenen die beweren zich Rotterdammer te voelen wonen er gemiddeld bijna 17 jaar, hun tegenhangers nog geen twee. Enerzijds zegt een kwart van de Rotterdammers die buiten Rotterdam wonen zich toch Rotterdammer te voelen. Een deel daarvan is in Rotterdam geboren, heeft er gewoond, of komt nog vaak in de stad, bijvoorbeeld om te winkelen of uit te gaan. Anderzijds voelt niet iedereen die in Rotterdam woont of er is geboren zich Rotterdammer. Een kwart zegt zich niet tot de Rotterdammers te rekenen.

Het Rotterdamgevoel is soms sterker buiten de stad

Eén respondent heeft een woongeschiedenis achter de rug waarin hij steeds verder van Rotterdam weg kwam te wonen. Vanuit Rotterdam verhuisde het gezin naar Krimpen aan den IJssel en vervolgens naar IJsselstein bij Utrecht. Na de middelbare school is hij gaan studeren in Amsterdam. Hij vertelt er dit over:

“En het grappige is wel, dat toen ik in Amsterdam zat tijdens mijn studie ... laat ik het zo zeggen: mijn vader komt ook uit Rotterdam, mijn moeder uit Dordrecht, dus we hebben altijd wel een binding met Zuid-Holland gehouden en zeker met Rotterdam. Toen we in IJsselstein woonden hadden we ook nog wel lange tijd die binding. Dat duurde nog wel een jaar of twee, drie voordat dat dan versleten is. En toen ik in Amsterdam woonde had ik altijd nog wel het gevoel dat Rotterdam hartstikke leuk was. Toen ik er dus dagelijks kwam te werken, toen sleet dat ook wel weer, dat ik dacht van, nou, zo leuk is dat nou ook weer niet. Dus het was wel interessant om te merken dat ik een beeld had van Rotterdam, een chauvinistisch beeld natuurlijk, zoals je dat hebt van je geboorteplaats, en dat dat gerelativeerd werd toen ik hier dagelijks kwam. En één van de redenen is dat je hier om half zes 's avonds een kanonskogel kan afschieten, in alle richtingen, en dat je niemand raakt. Dat is wel vrij vervelend.” (251)

De vierde conditie is een minder eenduidige categorie, waarin motieven zijn opgenomen die te maken hebben met een vorm van culturele betrokkenheid, anders dan die welke direct met wonen, werken of afkomst te maken hebben. Het

gaat om mensen die om culturele redenen iets hebben met Rotterdam, ook al hebben zij er nooit gewoond, zijn zij er niet geboren en werken zij er niet. Iemand heeft bijvoorbeeld een bijzondere interesse in een plek of persoon, een historisch gevoel van verbondenheid, onderschrijft 'typisch Rotterdamse' eigenschappen of vindt Feyenoord gewoon een club die goed voetbalt. Fans van Feyenoord komen immers vanuit het hele land naar de Rotterdamse Kuip om de club aan te moedigen (Burgers 2002: 16).

Het bleek voor de respondenten gemakkelijk om aan te geven zich Rotterdammer te voelen, maar veel moeilijker om dat gevoel goed te benoemen. 38 procent van de respondenten zegt niet precies te weten waarom men zich Rotterdammer voelt en geeft aan dat het om een combinatie van condities gaat. Dat is aan één kant opmerkelijk, omdat de nieuwe middenklasse wordt afgeschilderd als een groep met veel cultureel kapitaal en reflexief vermogen. Men mag verwachten dat ook hierover meer zou zijn nagedacht. Aan de andere kant gaat het om een complexe kwestie. Vereenzelviging is, populair uitgedrukt, een 'onderbuikgevoel': een moeilijk onder woorden te brengen emotie, die van groot persoonlijk belang is. Hier wordt vereenzelviging beperkt tot de wetenschap óf men zich al dan niet Rotterdammer voelt. Aan de hand van de survey kon een rangvolgorde worden opgesteld. De antwoorden van 62 procent van de respondenten leidde tot een volgorde in de eerder genoemde condities: wonen (22 procent), afkomst (17 procent), culturele aspecten (13 procent) en werk (10 procent).

Het Rotterdamgevoel en de Boerenzij³³ (1)

"Hebben Rotterdammers nog bepaalde eigen gewoontes?"

"Nou, dat weet ik niet. Het Centrum is natuurlijk op deze oever. Op Zuid heb ik helemaal geen centrumgevoel, daar heb je een winkelcentrum als centrum. Het is voor mijn gevoel allemaal killer en grootschaliger, in die zin dat je daar sportpaleizen en winkelcentra hebt. Hier is het knusser, daar heb ik een soort Rotterdamgevoel bij." (23)

Niet onvermeld mag blijven dat voor het merendeel van de nieuwe middenklasse Rotterdam geldt als de stad ten noorden van de rivier. Op Zuid komt men zelden of nooit. Vooral de geboren Rotterdammers bevestigen stevast het stereotype beeld van de Noord-Zuid tweedeling in Rotterdam. Toen in 1996 en 1997 de

³³ Een traditionele benaming van Rotterdam-Zuid.

survey en de interviews werden gehouden, was de Kop van Zuid, de nieuwbouwlocatie op het noordwestelijk gelegen oude havengebied van de deelgemeente Feijenoord, overigens nog maar voor een klein deel gebouwd. Geen van de respondenten woonde er.

Het Rotterdamgevoel en de Boerenzij (2)

“En een plek die ik niet leuk vind, die ik echt niet leuk vind is Zuid, heel Zuid.”

“Dat heb ik vaker gehoord.”

“Ja, als je dus echt een Rotterdammer bent, en dat ben ik, want ik ben in Delftaven geboren (...) Zuid hoort er voor ons niet bij. Dat is alleen maar treurnis. Het wordt, he denigrerend, maar zo wordt dat genoemd: de boerenzij. (...) Wat wel nieuw is, is dat op Zuid de Kop van Zuid tot ontwikkeling komt en die mensen zijn dus niet echt zuiderlingen den ik. Want die wonen zo dicht aan de oever. Dat die misschien een beetje bij ons mogen horen. (363)

Gevoel van betrokkenheid

Terwijl het Rotterdamgevoel vooral betrekking heeft op persoonlijke identificatie met Rotterdam, moet de mate waarin iemand zich betrokken voelt bij Rotterdam meer worden gezien als een sociale identificatie met de stad. Betrokkenheid bestaat deels uit elementen die in het volgende hoofdstuk als concrete uitingen van solidariteit zullen worden uitgewerkt. Betrokkenheid is ook deels een indicator van de mate waarin iemand zich het wel en wee van Rotterdam en haar inwoners aantrekt. De kenmerken van de (mentaal) betrokken personen staan in deze paragraaf voorop (wie voelt zich betrokken?). Maar er is ook aandacht voor datgene waarop de betrokkenheid betrekking heeft (waarop voelt men zich betrokken?).

Gevoel van betrokkenheid bij een plaats is geografisch bepaald. Het verandert zowel van intensiteit als van inhoud wanneer naar woonplek wordt gedifferentieerd, zo blijkt uit de Bindingsurvey. Van de nieuwe middenklasse die in Rotterdam woont en werkt, voelt 82 procent zich betrokken of zeer betrokken. Het gevoel stoort zich echter niet aan stadsgrenzen. Van de forensen voelt meer dan de helft zich (zeer) betrokken bij de stad (in de buitenwijken 69 procent en elders 48 procent). Bewoners van het centrum voelen zich meer betrokken bij Rotterdam (88 procent) dan bewoners van andere Rotterdamse buurten (79 procent). De geografische formule is dus dat naarmate men zich van het centrum van de stad af beweegt, men steeds minder bij de stad betrokken mensen aantreft.

Het belang van de woonfunctie voor de ontwikkeling van een binding met de ‘verinnerlijkte stad’ wordt in de analyse van het gevoel van betrokkenheid eens te meer bevestigd. Uit de survey blijkt dat de nieuwe middenklasse zich meer betrokken voelt bij Rotterdam naarmate men er langer woont. Het niveau van betrokkenheid wordt als men er heel lang woont zelfs vergelijkbaar met dat van geboren en getogen Rotterdammers. Betrokkenheid is bovendien duurzaam. De woonfunctie is instrumenteel voor de ontwikkeling van een gevoel van betrokkenheid, maar in de fase daarna niet langer essentieel. Binding en mobiliteit, in de vorm van een verhuizing, sluiten elkaar niet uit.

Een vergelijking van twee deels overlappende en deels verschillende groepen respondenten suggereert dat er geen lineair verband bestaat tussen een functionele binding (zoals wonen) en een mentale binding. De twee samengestelde groepen hebben met elkaar gemeen dat de betreffende respondenten niet in Rotterdam zijn geboren, maar wel langer dan tien jaar in Rotterdam hebben gewoond. Groep A woont echter nog wel in Rotterdam, groep B niet meer. In groep B verhuisde men gemiddeld zes jaar geleden uit Rotterdam. Opvallend genoeg bestaat er tussen de twee groepen geen significant verschil in de mate waarin men zegt zich betrokken te voelen bij de stad. Wél werd duidelijk dat groep B het woonklimaat van Rotterdam lager waardeerde dan groep A. Ook was hun inkomen gemiddeld 35 procent hoger. Het gaat hier om het bijzonder koopkrachtige deel van de nieuwe middenklasse, waarvoor de woningmarkt in Rotterdam te weinig mogelijkheden biedt. De analyse laat verder zien dat het mogelijk is om zich sterk betrokken te voelen bij de stad waarin men in het verleden heeft gewoond (want 91 procent voelde zich betrokken tot zeer betrokken). Men kan zich zelfs nog Rotterdammer voelen (in driekwart van de gevallen) en trots zijn op de oude woonplaats (82 procent), terwijl men er al geruime tijd niet meer woont en alleen nog werkt. De analyse valideert de stelling dat een stedelijke binding door nabijheid is gericht op plaatselijke, ruimtelijke aspecten en dat het mentale deel van die binding ook zonder lijfelijke aanwezigheid langdurig blijft bestaan.

Mensen die een historische en doorleefde band met een stad hebben, beleven de identiteit van die stad anders dan mensen voor wie die identiteit wordt bepaald door gebruik en beleving (Kompier 1999). Dit onderscheid kan ook worden waargenomen tussen de nieuwe middenklasse inwoners van Rotterdam en forensen. Meer concreet betekent gevoel van betrokkenheid bij de stad en vereenzelviging met Rotterdammers voor inwoners van Rotterdam iets anders dan voor forensen. Het verschil betreft de soort en de complexiteit van de emoties die met beide indicatoren van binding gepaard gaan. Voor de categorie van inwoners bleek er geen significant verband te bestaan tussen vereenzelviging en betrokkenheid. Het ene

komt zonder het andere voor, omdat men in staat is beide emoties van elkaar te onderscheiden. Voor forensen gold het omgekeerde. Voor hen hangen beide emoties vaak samen: voelt men zich betrokken, dan voelt men zich ook vaak Rotterdammer. Het komt er kortom op neer dat in kwantitatief opzicht de verschillen in mentale binding tussen inwoners en niet-inwoners meevallen, maar dat er eerder sprake is van een kwalitatief verschil. De geboren Rotterdammer uit het eerder genoemde rapport (COS 1996b) heeft dus gelijk: als het om het 'Rotterdamgevoel' gaat, voelt en ziet de 'buitenstaander' niet wat de 'gevestigde' ziet. Andersom is waarschijnlijk ook waar: 'echte' Rotterdammers zullen niet begrijpen, en waarschijnlijk maar ten dele accepteren, wat 'aangenomen' Rotterdammers voelen en zeggen over hun stad.

Trots op Rotterdam

Wanneer iemand trots is op de plek waar hij of zij woont, mag worden aangenomen dat die plaats voor die persoon zich op bepaalde terreinen positief onderscheidt van andere plaatsen. Trots zijn betekent in essentie dat men een zekere zelfvoldaanheid voelt. Als men trots is, identificeert men zich met iets of iemand. Men heeft het gevoel zelf iets bijgedragen te hebben aan succes of men voelt zich op zijn minst gelukkig deel uit te maken van het succes van anderen.

Trotse Rotterdammers kankeren op hun stad

"Rotterdammers zijn trots op hun stad."

"Meer dan inwoners van andere steden?"

"Nee, maar op een typisch Rotterdamse manier."

"En dat is?"

"Je mag wel kankeren over de stad, maar een ander mag het niet doen. Als en ander iets slechts over Rotterdam zegt dan heeft hij een probleem." (323)

Het lijkt een open deur om vast te stellen dat de in Rotterdam woonachtige nieuwe middenklasse trotser is op de stad dan de forensen. Toch is het verschil ook hier niet zo groot als men mogelijk had verwacht. Terwijl 84 procent van de in Rotterdam woonachtige nieuwe middenklasse trots is op Rotterdam, is nog altijd 69 procent van mensen die buiten de stad wonen trots. Frappant is ook dat de geboren Rotterdammers die nog steeds in Rotterdam wonen niet *vaker* trots zeggen te zijn dan hun stadsgenoten die elders wonen. Het lijkt er dus veel op dat

trots meer te maken heeft met afkomst dan met woonplek. Daarmee verwerft lokale trots een zekere duurzaamheid en krijgt het tegelijkertijd een *footloose* karakter. Dergelijke mentale aspecten van stedelijke bindingen zijn wederom misschien te vergelijken met de trots van migranten op hun streek of land van herkomst.

Waarom of waarop is men trots? Een groot deel van de forensen is trots op Rotterdam vanwege bepaalde stereotypen die met werken in Rotterdam te maken hebben. De mentaliteit van Rotterdammers spreekt bijvoorbeeld aan (“je kunt afspraken met hen maken waar zij zich aan houden”, “ze zijn nuchter, pragmatisch en harde werkers”). Of hun trots heeft te maken met de uitstraling van Rotterdam als dynamische, uit de as herrezen stad vol imposante gebouwen en met een internationale allure. Trots op Rotterdam heeft van oudsher veel te maken met het ondernemingsklimaat in Rotterdam. Het is dan ook niet verwonderlijk dat men in de bancaire sector vaker trots op Rotterdam bleek te zijn dan in andere sectoren. In de publieke sector speelt trots een minder grote rol. In deze sector identificeert men zich daarentegen vaker met Rotterdammers en voelen meer mensen zich betrokken dan in andere sectoren.

Moderne architectuur

“Mijn smaak is over het algemeen niet zo modern, maar ik vind die moderne kantoorgebouwen wel mooi. Het past bij Rotterdam. (...) Ik vind het heel mooi om langs de Maas te rijden op de fiets of met de auto en dan die skyline te zien. Nu vooral met die nieuwe brug ook [de Erasmusbrug]. Het is allemaal supermodern, maar het past bij Rotterdam, want het is een nieuwe stad. En door de Duitsers is het gewoon een nieuwe stad geworden. Waar ik niet van hou is in mooie oude steden ineens zo'n glazen kantoortoren. Dat vind ik dus afschuwelijk. Maar in Rotterdam vind ik dat het prima bij elkaar past en waar ze nou voor moeten oppassen is dat elk nieuw gebouw van glas wordt, van dat glimmende, dat moeten ze niet teveel doen.” (363)

Speciale plekken in de stad

Trots, ‘Rotterdamgevoel’ en gevoel van betrokkenheid hebben ook ruimtelijke, aanwijsbare elementen in zich. Men is niet trots op de hele stad, maar juist op die ene bepaalde plek. Men heeft bijvoorbeeld in dat ene huis in die ene straat gewoond en is op die ene bewuste plek verliefd geworden. Bepaalde plekken symboliseren datgene wat Rotterdam voor iemand betekent. Toch is het verbinden van fysieke elementen met het begrip identiteit niet iets vanzelfsprekends. Identiteit is

doorgaans iets sociaals, iets wat aan personen is verbonden. De fysieke kant van identiteit is wat wordt aangeduid als 'plaats.' Plaats heeft unieke, ruimtelijke kenmerken waarin het verschilt van andere plaatsen.

De stad en de haven

“Wat zijn nou belangrijke Rotterdamse symbolen?”

“De haven. Rotterdammers zijn trots op hun haven.”

“Hoe is de verhouding tussen de stad en de haven?”

“Rotterdam is altijd een stad met een haven geweest. Voor de buitenwereld is het altijd een haven met een stad geweest. Dat is een heel verschil.” (323)

Geboren Rotterdammers prijzen in koor de architectuur en de haven van Rotterdam. De architectuur wordt bewonderd vanwege de moderne, internationale stijl, vanwege de allure die het uitstraalt en het lef dat er aan ten grondslag ligt. Bovendien symboliseert het de geslaagde wederopbouw van de stad. Geboren Rotterdammers hebben bovendien vaak nog de periode meegemaakt dat de haven deel uitmaakte van de stad. Ondanks het feit dat havenactiviteiten nu fysiek geen noemenswaardig deel meer uitmaken van de stad, is de haven onder de nieuwe middenklasse nog steeds heel populair als plek waar de trots en betrokkenheid zich op richten. De rivier wordt slechts sporadisch genoemd, in tegenstelling tot de *skyline* van de stad en de Erasmusbrug. Rotterdammers zijn vooral trots op de haven en de architectuur, omdat die symbool staan voor de dynamiek, de veerkracht en de daadkracht die noodzakelijk is geweest om Rotterdam na de oorlog weer op de kaart te zetten.

“Een egale massa met een paar punten erin”

Zelfs voor een geboren Rotterdammer als de hieronder geciteerde tentoonstellingsmaker, werkzaam bij een voorname Rotterdamse kunstinstelling, is de vraag naar specifieke plekken in Rotterdam moeilijk te beantwoorden.

“Ik ben geïnteresseerd in de plekken die je graag ziet, waar je graag komt, of juist helemaal niet, maar waar je in ieder geval wat mee hebt.”

“Normaal gesproken rij ik alleen maar in de zone tussen het station en het instituut en daar dan

een cirkel omheen van een kilometer of wat. Daarnaast ben ik wel eens in het weekend een enkele keer hier omdat ik iets ga doen in Rotterdam. Waar ik dus wel kom is dus het centrum, nou, daar vind ik het wel leuk omdat je daar lekker veel jaren '50, '60 atmosfeer hebt. Hoewel dat aan het verdwijnen is. En verder maak ik wel redelijk gebruik van de horeca hier, zo van hotel New York, Dudok, de Harmonie, de Engel, de Unie, de Poort.”

“Maar je hebt mijn vraag nog niet beantwoord, of heb je geen favoriete plekken?”

“Eh, ik vind dat moeilijk te zeggen. Ik vind toch wel veel plaatsen leuk. Ik kan overal de charme wel van inzien, maar als ik nou moet zeggen waar ik me echt mee verbonden voel ... Nee, daar kan ik je niet echt aan helpen.”

“En het omgekeerde?”

“Dingen die me echt tegenstaan? Nee, die heb ik ook niet. Het is vrij neutraal dus. Als je het ruimtelijk voor wilt stellen is het een soort egale massa met een paar punten eraan waar ik dan nog wel kom.” (251)

In deze paragraaf is onder meer duidelijk geworden dat woonplek en mentale binding met elkaar samenhangen. Degenen die een – zoals in het ideaaltypen werd verwoord – sterke, gevoelsmatige binding met Rotterdam hebben, wonen er immers ook vaak, hebben er ooit (soms voor een lange periode) gewoond of zijn in de stad geboren. Bovendien bestaat er een verband tussen geografische ligging en gevoel van betrokkenheid bij de stad. Afkomst en woonplek zijn echter geen onvoorwaardelijke condities en vormen anderzijds ook geen garantie dat men zich met het lokale identificeert. Lokale identificatie, hetzij sterk of minder sterk lijkend op de ideaaltypische binding door nabijheid, is een min of meer bewuste keuze. Een lokaal gericht gevoel van trots, van betrokkenheid en identificatie zijn (respectievelijk in afnemende mate) als het ware mobiel en ‘ontgeografiseerd’. Mensen die (al lang) niet meer in Rotterdam wonen hebben en houden in veel gevallen, of ze er nou zijn geboren of niet, een emotionele binding met de stad.

5.5. Conclusie

Binding door nabijheid is in dit hoofdstuk op drie manieren verkend, namelijk door te beschrijven welke ‘totale’ bindingen met de stad een deel van de nieuwe middenklasse erop na houdt, door de binding met de buurt te beschrijven en door het mentale aspect van binding door nabijheid onder de loep te nemen.

Wat betreft het eerste aspect bleek dat de binding met een totale stad, waar men is geboren, getogen, woont en werkt en waar men op allerlei terreinen actief is, niet veel voor te komen. Eén van de belangrijkste oorzaken daarvoor is dat (goed) wonen, te zien als een primair element van binding met Rotterdam, slecht

te verwezenlijken is. Mochten er in de toekomst meer geschikte woonmilieus voor de nieuwe middenklasse ontstaan, dan zouden er ook meer 'totale' bindingen kunnen gaan ontstaan met de stad. Ondanks de gesuggereerde mobiliteit van de nieuwe middenklasse blijkt namelijk dat lokale afkomst een grote rol kan spelen in de stedelijke binding. Dit werd mede geïllustreerd door de breed gevoelde binding van geboren en getogen, maar vertrokken Rotterdammers met de stad. Bovendien leek het er op dat geboren Rotterdammers vanuit hun werksituatie intensiever bij de stad zijn betrokken dan niet-geboren Rotterdammers.

Ten tweede bleek dat een binding met de stad vanuit het wonen niet vanzelfsprekend leidt tot een diepgaande binding met de buurt. Weliswaar voelen velen zich wel betrokken bij de buurt, maar dat manifesteert zich maar weinig in daadwerkelijk handelen. Bovendien richt die actieve inzet zich veelal op behoud van de eigen (welgestelde) buurt en heeft ze weinig van doen met het aanpakken van sociale problemen. Er is, omdat velen wel zich wel betrokken voelen bij de buurt, echter wel een zekere potentie voor een actieve inzet voor de buurt, mocht de noodzaak zich voordoen.

Ten derde bleek dat de stad door de nieuwe middenklasse op grote schaal is 'verinnerlijkt'. Op dit vlak is de afwijking van de werkelijkheid ten opzichte van het 'traditionele' ideaaltype van binding door nabijheid relatief klein in vergelijking met de twee vorige aspecten. Men beleeft de stad als een object van trots, betrokkenheid en identificatie. Binding door nabijheid manifesteert zich daarmee onder de Rotterdamse nieuwe middenklasse vooral in mentale zin. Representaties van Rotterdam werden echter zelden uitgedrukt in bepaalde kenmerkende plekken of groepen mensen in Rotterdam. Liever verwees men naar meer abstracte plekken en ruimtelijke elementen, zoals de moderne architectuur of de haven. Meer dan dat men daadwerkelijk met de (nabije) ander contact heeft, is het vooral de gedachte dat men een eigen thuis heeft die telt. Thuis-gevoel is zogezegd belangrijker dan thuis-zijn. Vereenzelviging, trots en gevoel van betrokkenheid die bij de Rotterdamse nieuwe middenklasse zijn geconstateerd, vormen elementen van het ideaaltype van binding door nabijheid die in de werkelijkheid veelvuldig voorkomen. Dat geldt in veel mindere mate voor de ruimtelijke nabijheid in het domein van de buurt en de 'totale' stedelijke binding die in dit hoofdstuk zijn beschreven. De nieuwe middenklasse onderhoudt daarom vooral op het mentale vlak een stedelijke 'binding door nabijheid'.

6. Binding door participatie

“Rotterdamse notabelen die zich actief betonen op sociaal-cultureel terrein, voelen zich gedreven door de idee van verantwoordelijk burgerschap (...) een ‘rusteloos verantwoordelijkheidsbesef tegenover de gemeenschap’.” (De Klerk 1998:41)

6.1. Inleiding

In de Verenigde Staten is de ruimtelijke segregatie zo ver voortgeschreden dat een steeds groter stedelijk gebied dat voorheen openbaar terrein was geprivatiseerd is voor de nieuwe middenklasse (Reich 1991). Dat wil concreet zeggen dat bewoners steeds vaker hun eigen private aangelegenheden betalen en regelen, naast of zelfs in plaats van bestaande collectieve regelingen. De nieuwe middenklasse zondert zich aldus steeds meer af van de rest van de bevolking. In Nederland doet zich op een meer bescheiden schaal ook een dergelijke ontwikkeling voor, al kunnen we in ons land niet spreken van een afgezonderde nieuwe middenklasse. Wel ontstaan in Nederland nieuwe woonmilieus voor midden- en hogere inkomensgroepen, zowel binnen als buiten steden. In de bestaande stad betreft het bijvoorbeeld locaties in en om de binnenstad, waar zich voorheen voorzieningen (zoals een school, een ziekenhuis of een kazerne) bevonden en die zijn ontworpen om aan de vraag naar meer luxe woonmilieus te voldoen.

Actieve participatie in de samenleving is het moderne ideaaltype van binding, waarbij de stad niet als plek centraal staat, maar als sociale structuur, als brandpunt van sociaal handelen. In vergelijking met het ideaaltype van binding door nabijheid, zijn fysieke afstand en ruimtelijke locatie minder belangrijk. Het gaat veeleer om een stedelijke binding die zich manifesteert in feitelijk handelen binnen de context van in de eerste plaats geformaliseerde sociale verbanden in de stad. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw lijkt een deel van de burgerij die ooit aan de basis lag van het maatschappelijk middenveld, zich uit maatschappelijke verbanden in de stad te hebben teruggetrokken. Het wordt bijvoorbeeld steeds moeilijker om mensen over te halen zich vrijwillig voor een organisatie in te zetten, wanneer daar meer dan een paar uur per week mee is gemoeid (Dekker 2002).

Opbouw van dit hoofdstuk

De drie aspecten van binding (sociaal, ruimtelijk en mentaal) structureren ook weer dit hoofdstuk. Zij vormen nu drie ‘moderne’ bindingen, respectievelijk ‘burgerlijke’ binding, binding vanuit de uitgelegde stad en binding met de ‘werkstad’. Schematisch is de opbouw van dit hoofdstuk als volgt:

6.1 inleiding	6.2 burgerlijke binding	6.3 binding vanuit de uitgelegde stad	6.4 binding met de werkstad	6.5 conclusie
------------------	-------------------------------	---	-----------------------------------	------------------

Het sociale aspect wordt uitgewerkt in paragraaf 6.2 over burgerlijke binding, waarin participatie in vrijwillige, formele verbanden wordt geanalyseerd. Het gaat hier om het aspect van de *civic culture* van de stad dat vaak als bepalend gezien wordt voor de vitaliteit van de stedelijke economie, cultuur en politiek. In deze paragraaf wordt aandacht besteed aan de sfeer van de onbetaalde, vrijwillige inzet van mensen in verenigingen en besturen van allerlei aard. Ideaaltypisch is deze participatie hoog en gaat ze gepaard met een gevoel van verantwoordelijkheid voor het reilen en zeilen van de stad. Naast een vergelijking tussen het ideaaltype en de resultaten van de Bindingsurvey, wordt ook aanvullende gegevens uit ander onderzoek gebruikt om de positie van de nieuwe middenklasse met andere sociale categorieën te vergelijken. Er vinden dus twee vergelijkingen plaats, één tussen verschillende empirische bronnen en één tussen deze empirische resultaten en het ideaaltype. De vraag die in paragraaf 6.3 aan de orde komt is hoe het ruimtelijke model van het moderne ideaaltype van binding gerelateerd is aan de participatie van de nieuwe middenklasse. De moderne, industriële samenleving heeft een ruimtelijke schaalvergroting ondergaan ten opzichte van de agrarische samenleving. Sociale relaties strekken zich uit over grotere afstanden en gaan gepaard met een grotere mobiliteit. Het moderne, na-oorlogse, stedelijke model was dat van de centrale stad met de buitenwijken en de suburbs, wat we zouden kunnen aanduiden als de uitgelegde stad. Ideaaltypisch zijn in de binding door participatie functies tussen stad, regio en landelijk gebied verdeeld. Van buiten de stad participeert men in de stad voor functies als bijvoorbeeld werk, vermaak of winkelen. Het mentale aspect, ten slotte, wordt beschreven in paragraaf 6.4, die gaat over de ‘werkstad’. In deze paragraaf wordt de betrokkenheid van bedrijven en hun professionals en managers bij de stad beschreven. Aan de hand van verschillende mobiliteitskenmerken wordt gekeken welke sectoren meer lokaal zijn georiënteerd en welke minder. In het ideaaltype van binding door participatie vormt deze lokale,

werkgerelateerde oriëntatie een belangrijk uitgangspunt om een bijdrage te leveren aan de stedelijke vitaliteit.

6.2. Burgerlijke binding

De sociale cohesie verdwijnt. Onverdraagzaamheid neemt toe. Straten worden steeds onveilig. Er ontstaan wijken die jaren achtereen in een achterstandpositie verkeren en waar het tij maar niet wordt gekeerd. Deze en andere verontrustende geluiden zijn met regelmaat te horen in de media. De sociale samenhang in steden en buurten is een continue bron van zorg.³⁴

Eigen verantwoordelijkheid

“Het is volgens mij nauwelijks te doen om in een tijd waarin de individualisering steeds verder voortschrijdt de CDA-waarden te proberen terug te roepen. Want ze zijn helemaal weg natuurlijk. Het is nauwelijks meer aanwezig, dat gevoel van je eigen verantwoordelijkheid nemen en zorgen voor elkaar. Kijk, ik geef mijn eigen draai aan die eigen verantwoordelijkheid, bijvoorbeeld op het terrein van belastingen. Iedereen is trots op het vinden van manieren om niet te hoeven betalen, maar ik voel geen enkele behoefte om de fiscus bij de neus te nemen. Dus ik doe gewoon wat ik vind dat reëel is. Eigen verantwoordelijkheid blijft beperkt tot wat ik doe en ik vind niet dat anderen dan ook zouden moeten doen zoals ik. Mijn verantwoordelijkheidsgevoel betreft mijzelf en reikt niet verder dan dat.” (251)

Burgerlijke binding betreft ideaaltypisch een situatie waarin de burgerij op allerlei manieren maatschappelijk actief is en volop in formele sociale netwerken participeert. Er wordt een appèl gedaan op de maatschappelijke betrokkenheid van de inwoners. Wie in daden betrokkenheid toont en daadwerkelijk probeert een bijdrage te leveren aan de sociale structuren en de oplossing van sociale problemen van de stad is een volwaardig en gerespecteerd burger. Burgerlijke binding heeft vooral betrekking op het ‘maatschappelijk middenveld’. Het Sociaal en Cultureel Planbureau omschrijft het maatschappelijk middenveld als de maatschappelijke

³⁴ De ‘ontbindende’ samenleving vormde het leidende thema van de majestieuselijke rede op de viering van de vijftigste bevrijdingsdag. De minister-president zegt daarin bij monde van koningin Beatrix: “In ons land is door het wegvallen van vertrouwde, overzichtelijke structuren het gemeenschapsgevoel ten dele verloren gegaan. Zelfzucht ondergraaft de natuurlijke verbondenheid in wonen, werken en leven. De eigen verantwoordelijkheid voor oplossingen wordt afgeschoven op anonieme anderen.” (Volkskrant 6 mei 1995).

ruimte waarin mensen uit vrije wil sociale verbanden aangaan die niet opgaan in de instituties van de staat en de formele economie, noch in de persoonlijke levenssfeer (SCP 1996: 537).

In Nederland zijn vrijwillige maatschappelijke verbanden in hoge mate geformaliseerd. Gedurende decennia van christen-democratisch landsbestuur zijn deze verbanden uitgroeid tot een essentieel onderdeel van de samenleving en het smeermiddel van de verzorgingsstaat. Onder de Paarse kabinetten is het 'liberale' argument voor meer burgerzin naar voren gekomen. Burgers moeten daarin alle ruimte krijgen hun burgerschap te tonen, terwijl de staat juist meer naar de achtergrond schuift. Vrijwillige sociale verbanden vormen domeinen waarin dergelijk burgerschap vorm kan krijgen. Het Sociaal en Cultureel Planbureau noemt vrijwilligersnetwerken de "basis van de sociale infrastructuur, het cement in de samenleving". (SCP 2001: 10).

De Rotterdamse vitale burgerzin waar Wentholt (1969) op doelde slaat even goed op de stereotype 'handen uit de mouwen' mentaliteit, als op de vrijwillige inzet van burgers voor maatschappelijke organisaties in de stad. De nadruk ligt in deze paragraaf op burgerzin in de laatste betekenis. In deze paragraaf wordt vrijwilligerswerk beschouwd als een concrete uiting van deze burgerzin. Kennis van sociale problemen, politieke participatie en donateurschap komen daarnaast in kort bestek aan de orde. Verderop in dit hoofdstuk, in paragraaf 6.4 over de werkstad, wordt de eerste, meer met de economische structuur verbonden, betekenis verder uitgewerkt.

Cognitieve en politieke betrokkenheid

In de Bindingsurvey is op drie manieren de maatschappelijke betrokkenheid van de nieuwe middenklasse onderzocht. In hoofdzaak is gekeken naar vrijwilligerswerk en donaties. Er is echter ook gevraagd naar de cognitieve kant van betrokkenheid (leest men bijvoorbeeld Rotterdamse tijdschriften en kranten?) en naar politieke aspecten. Vrijwilligerswerk wordt in de volgende subparagraaf behandeld.

Cognitief

De nieuwe middenklasse informeert zich goed over wat er in Rotterdam gebeurt. Dit blijkt onder andere uit de kranten en tijdschriften die men leest. 74 procent van alle respondenten leest bijvoorbeeld Rotterdamse tijdschriften. Onder de Rotterdamers – inwoners van Rotterdam – is dat 76 procent. De meest favoriete tijdschriften en kranten voor de hele groep van respondenten zijn achtereenvolgens NRC/Handelsblad (51 procent), het Rotterdams Dagblad (37 procent), het Algemeen Dagblad (34 procent), Circuit (9 procent) en Magazijn (8 procent). Het

feit dat men in Rotterdam woont, lijkt verband te houden met het lezen van de twee 'Rotterdamse' landelijke dagbladen (NRC/Handelsblad en Algemeen Dagblad). De lokale omroep vervult een steeds belangrijkere informerende en amuseerende rol. Vierenzeventig procent van de Rotterdammers luistert wel eens naar Radio Rijnmond, een andere lokale zender of kijkt naar de lokale televisie; 33 procent zelfs drie uur of meer.³⁵ Op basis van deze en andere informatiebronnen vindt maar liefst 82 procent van de Rotterdammers dat men goed op de hoogte is van de sociale problemen waarmee de stad kampt. Mensen die dit van zichzelf beweren wonen langer in Rotterdam of hebben daar langer gewoond (elf jaar versus vijf jaar). Ook gaat het vaker om gemeenteambtenaren.

Politiek

In de Bindingssurvey kwamen vier politieke indicatoren aan de orde, namelijk stemmen tijdens lokale politieke verkiezingen, bezoeken van gemeenteraadsvergaderingen, actief zijn binnen een lokale politieke partij of een lokale afdeling van een politieke partij en meedoen aan een inspraakprocedure.

In Nederland is het gebruik maken van het stemrecht één van de belangrijkste manieren om actief uiting te geven aan burgerschap. In die zin lijken de leden van de nieuwe middenklasse voorbeeldige burgers te zijn. 91 procent zegt namelijk bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1994 te hebben gestemd. Dat is beduidend meer dan het gemiddelde opkomstpercentage van 55 procent in dat jaar (zie Tabel 6.1). Opvallend is verder dat een kwart van de Rotterdammers aangeeft wel eens een gemeenteraadsvergadering te hebben bezocht. Het hoge cijfer blijkt echter te worden veroorzaakt door gemeenteambtenaren, waarvan gemiddeld 42 procent wel eens naar zo'n vergadering is geweest. Zonder de ambtenaren in de analyse te betrekken blijven de cijfers echter opvallend hoog. Het blijkt namelijk dat vooral in de stad bezoekers van gemeenteraadsvergaderingen zijn te vinden. Volgens het Sociaal en Cultureel Planbureau zou de politieke participatie in de stad juist kleiner moeten zijn dan daarbuiten (SCP 1996: 531). De Rotterdamse nieuwe middenklasse vormt dus een uitzondering op de regel.

³⁵ Hier zijn bewust de bij de media werkzame respondenten niet meegeteld.

Tabel 6.1 Politiek handelen en waardering, in procenten en rapportcijfers

	woonachtig en werkzaam in Rotterdam (N=125; 45%)	alleen werkzaam in Rotterdam (N=154; 55%)	totaal
heeft gestemd tijdens ge- meenteraadsverkiezingen 1994	91	90	90
is wel eens naar een ge- meenteraadsvergadering geweest	25*	15*	19
(exclusief gemeenteambte- naren)	17	9	13
ooit actief geweest in lokale politieke partij	19	24	22
ooit meegedaan aan in- spraakprocedure	15*	25*	21

significantieniveau: *: $\alpha \leq .05$

Gemeenteambtenaren blijken ook actiever als het gaat om formele participatie in de politiek. Wat betreft de gemeenteraadsvergaderingen zou het hoge percentage bezoekers van die vergaderingen nog toe te schrijven kunnen zijn aan louter professionele interesse, of het feit dat men toch in de buurt is, maar dat ligt wat betreft de formele politieke participatie toch minder voor de hand. Waarschijnlijk is er in dit geval veeleer sprake van hetzelfde engagement dat hen heeft doen besluiten om gemeenteambtenaar te worden. De participatie in inspraakprocedures, tot slot, is wat hoger dan het Nederlands gemiddelde. In 1995 was 17 procent van de Nederlandse bevolking wel eens naar een inspraakprocedure van de overheid of naar een hoorzitting geweest (SCP 1996: 530). Voor de respondenten van de Bindingsurvey is dat 25 procent. Al met al lijkt de politieke participatie van de nieuwe middenklasse hoger dan gemiddeld. Voor Rotterdammers is bovendien nog een hoger percentage bezoekers van gemeenteraadsverkiezingen vastgesteld.

Tabel 6.2 Partijpolitieke voorkeur tijdens gemeenteraadsverkiezingen van 1994, in procenten, [tussen vierkante haakjes de volledige uitslagen van de gemeenteraadsverkiezingen]

	woonachtig en werkzaam in Rotterdam	alleen werkzaam in Rotterdam	totaal
stemde PvdA	22 [25]	30	27
stemde VVD	23 [13]	17	20
stemde D'66	18 [14]	15	16
stemde CDA	6 [12]	9	8
stemde Groen Links	19* [7]	9*	13
stemde Stadspartij	3* [4]	0*	1

bron: burgerzaken; significantieniveau: *: $\alpha \leq .05$

Deze subparagraaf wordt afgesloten met de opgegeven politieke voorkeuren (zie Tabel 6.2). De voorkeuren van de geënquêteerde leden van de nieuwe middenklasse wijken af van de gemiddelde stemvoorkeuren en zijn licht gepolariseerd. Het beeld ontstaat van enerzijds een sterkere linkse oriëntatie, anderzijds van een meer liberale politieke voorhoede. Het brede midden - sociaal- en christendemocraten - is relatief ondervertegenwoordigd.

Vrijwilligerswerk en donaties

In het vorige hoofdstuk, waarin binding in de buurt waar men woont is beschreven, kwam ook de participatie in buurtcomités aan de orde. Een groot deel van de mensen die lid zijn van deze comités, 68 procent, blijkt ook als vrijwilliger actief.³⁶ En ook de politiek betrokken nieuwe middenklasse die hierboven werd genoemd is relatief vaak actief als vrijwilliger. Onder vrijwilligerswerk wordt verstaan het “werk dat in enig georganiseerd verband onverplicht en onbetaald wordt verricht ten behoeve van anderen of de samenleving” (Ministerie van WVC 1991). Dekker en Van den Broek (1996) benadrukken de politieke betekenis van vrijwilligerswerk. Juist de samenhang tussen verschillende vormen van betrokkenheid, in dit geval politieke en maatschappelijke betrokkenheid, is een kenmerk van de *civil society* en daarmee ook van de burgerlijke stad. Uit de Bindingsurvey bleek dat beide vormen van betrokkenheid, *in casu* de variabelen ‘verricht vrijwilligerswerk’ en ‘heeft gestemd tijdens de laatste gemeenteraadsverkiezingen’ inderdaad significant corre-

³⁶ Het verrichten van vrijwilligerswerk en het lidmaatschap van een buurtcomité zijn positief gecorreleerd. De correlatie-coëfficiënt bedraagt .20; $\alpha \leq .01$.

leren. Van de vrijwilligers had 96 procent gestemd, terwijl van de niet-vrijwilligers 85 procent dit had gedaan.³⁷

Wie zijn er actief als vrijwilligers en om hoeveel mensen gaat het? In het ideaaltype van binding door participatie is het aandeel vrijwilligerswerkers hoog, maar om empirisch een hoog aandeel onder de nieuwe middenklasse vast te kunnen stellen zullen resultaten uit de Bindingsurvey vergeleken moeten worden met gegevens uit onderzoeken, waarin bijvoorbeeld ook andere lagen uit de bevolking of gegevens uit andere steden of landen zijn opgenomen. Om verwarring te voorkomen worden in deze paragraaf de gegevens uit de Bindingsurvey eerst met andere onderzoeken vergeleken en pas later, in de conclusie van dit hoofdstuk, zullen deze empirische gegevens worden vergeleken met het ideaaltype dat voor binding door participatie is opgesteld.

Uit gegevens van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP 1996) blijkt dat de door Putnam opgevoerde *machers*, de mensen die vooral op een formele manier participeren aan de civiele samenleving (zie hoofdstuk drie), een typisch Amerikaans verschijnsel vormen. De vrijwillige participatie is in geen enkel land zo hoog als daar. In 1990 werd vastgesteld dat 46 procent van de potentiële vrijwilligers er daadwerkelijk actief was (ibid.: 539).³⁸ In dezelfde telling, een meting van World Values, bleek dat Nederland een vijfde plaats bezette in de internationale rangvolgorde: 36 procent bleek als vrijwilliger te werken (ibid.: 539). Verder werd in het onderzoek "*Volunteers in Europe*" uit 1994 geconcludeerd dat 20 procent zo'n vijf uur per week aan vrijwilligerswerk besteedde (ibid.: 540). Ander onderzoek resulteerde in iets andere cijfers. Volgens Tijdsbestedingsonderzoeken (TBO) van het Sociaal en Cultureel Planbureau ligt het percentage vrijwilligers iets lager, namelijk op 32 procent. Deze vrijwilligers besteedden gemiddeld 4,9 uur per week aan vrijwilligerswerk. De meting van het TBO dateert echter van vijf jaar later (ibid.: 544-546). Van de groep die het best met de nieuwe middenklasse vergeleken kan worden, de hoger opgeleiden, is 36 procent actief.³⁹ Hun gemiddelde tijdsinvestering bedroeg 4,4 uur per week.

Een vergelijking van het aandeel vrijwilligers onder de nieuwe middenklasse van Rotterdam met nationale en internationale gegevens leert dat hun aandeel betrekkelijk groot is. 46 procent van de respondenten is op de één of andere manier vrijwillig actief (zie Tabel 6.3). De gemiddelde tijdsinvestering die men pleegt, is ongeveer even groot als het landelijke gemiddelde onder hoger opgeleiden en

³⁷ Het verschil is significant met $\alpha \leq .05$.

³⁸ Een precieze aanduiding van wie er als potentiële vrijwilligers gelden ontbrak.

³⁹ In de door het Sociaal en Cultureel Planbureau gebruikte studie gaat het om afgestudeerden in hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs.

bedraagt gemiddeld vier uur per week. Van de actieve nieuwe middenklasse be-
steedt 31 procent vijf uur per week of meer aan vrijwilligerswerk. Dat cijfer steekt
zonder meer positief af bij de 20 procent uit het *“Volunteers in Europe”* onderzoek.
Het is onwaarschijnlijk dat het verschil tussen de 20 en de 31 procent wordt ver-
oorzaakt door een verschillend meetmoment (respectievelijk 1990 en 1996), omdat
de trend in de tijdsbesteding aan vrijwilligerswerk in die periode eerder dalend was
dan stijgend, vooral onder hoger opgeleiden (SCP 1996: 544-5; zie ook Tabel 6.5).

Verder kan ook een aantal sociaal-demografische kenmerken van vrijwilligers
worden vergeleken met uitkomsten van ander onderzoek. Volgens het Sociaal en
Cultureel Planbureau participeren mannen iets minder (31 procent) dan het ge-
middelde en vrouwen iets meer (33 procent). Wat betreft de leeftijdsopbouw van
de vrijwilligers blijkt dat de meeste vrijwilligers voorkomen in de leeftijdscategorie
van 35-54 jarigen (39 procent). Wat betreft huishoudens zijn gezinnen met op-
groeiende kinderen (tot en met 14 jaar) het meest actief (39 procent). Ook is er een
verschil in participatie tussen inwoners van steden en de rest van Nederland. In de
vier grote steden ligt het percentage lager dan elders (gemiddeld 26 procent).

Tabel 6.3 Sociaal-demografische kenmerken van vrijwilligerswerkers, in procenten

	verricht vrijwilligerswerk	besteedt meer dan vijf uur per week aan vrijwilligers- werk	totaal
<u>sekse</u>			
man	51**	16	(N=222)
vrouw	28**	9	(N=57)
<u>leeftijd</u>			
24-33 jaar	26**	5**	(N=92)
34-43 jaar	46	16	(N=100)
44-63 jaar	68**	22*	(N=87)
<u>huishoudensvorm</u>			
alleenstaanden	35*	12	(N=69)
éénverdieners	66**	28**	(N=47)
tweeverdieners	45	12	(N=163)
inwonende kinderen	60**	20**	(N=131)
geen inwonende kinde- ren	34**	10**	(N=148)
<u>woonduur huidige adres</u>			
tot 3 jaar	36**	11	(N=107)
3 tot 6 jaar	47	15	(N=72)
6 jaar of langer	57**	17	(N=100)
totaal	46	14	(N=279)

Aan de hand van een t-test zijn de onderlinge scores vergeleken binnen de groepen samengesteld uit de onafhankelijke variabelen in de linkerkolom; significantieniveaus:

*: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

De groep vrijwilligers onder de nieuwe middenklasse heeft duidelijk eigen kenmerken. Samengevat blijkt het volgende:

- de helft van de mannen participeert versus ruim een kwart (28 procent) van de vrouwen;

- ruim twee derde (68 procent) van de leeftijdsgroep van 44 tot 64 jaar participeert versus een kwart van de leeftijdsgroep van 24 tot 34 jaar;
- meer dan de helft (60 procent) van de respondenten uit huishoudens met kinderen participeert versus één derde (34 procent) van de respondenten uit huishoudens zonder kinderen;
- twee derde (66 procent) van de respondenten uit traditionele huishoudens participeert versus één derde van de respondenten uit eenpersoonshuishoudens;
- respondenten uit huishoudens van tweeverdieners participeren niet minder, maar ook niet meer.

Wat betreft de tijd die men besteedt aan vrijwilligerswerk is het patroon vergelijkbaar.⁴⁰

De gegevens uit de Bindingssurvey kunnen worden vergeleken met gegevens die aan de studie van het Sociaal en Cultureel Planbureau zijn ontleend. Het beeld uit beide bronnen komt slechts gedeeltelijk overeen. Wat betreft de leeftijdsopbouw van vrijwilligers klopt het algemene beeld wel. Het hogere percentage vrijwilligers onder de oudere leeftijdsgroep wordt bevestigd: het verband tussen leeftijd en het verrichten van vrijwilligerswerk is positief en min of meer lineair.⁴¹ Ook de grotere participatie van respondenten uit huishoudens met kinderen komt overeen. Opvallend voor de nieuwe middenklasse is echter de afwijkende sekseverhouding. Onder de vrouwelijke respondenten is het percentage vrijwilligers min of meer gelijk aan het percentage uit het TBO-onderzoek (respectievelijk 28 en 33 procent), maar van de mannelijke respondenten is van elke twee respondenten er één actief als vrijwilliger, versus 31 procent landelijk. Een deel van de verklaring moet worden gezocht in het verschil in opleiding tussen de nieuwe middenklasse (per definitie hoog opgeleid) en de gehele Nederlandse bevolking. Een ander deel kan worden gezocht in het leeftijdsverschil tussen de mannen en de vrouwen die deelnamen aan de Bindingssurvey. Zowel in het TBO-onderzoek als in de Bindingssurvey bestaat er een positief verband tussen leeftijd en vrijwilligerswerk. De mannen waren gemiddeld 40 jaar oud, terwijl de vrouwen gemiddeld vijf jaar jonger waren.⁴² Er moet dus worden gecontroleerd voor leeftijd om te beoordelen of

⁴⁰ Alleen vervallen nu de verschillende participatieniveaus tussen mannen en vrouwen en doet ook de woonduur op een bepaald adres er niet toe.

⁴¹ De correlatie-coëfficiënt bedraagt .29; $\alpha \leq .01$.

⁴² Er is bij de samenstelling van de steekproef niet geselecteerd op leeftijd. Het leeftijdsverschil is daarom terug te voeren op de verschillen in leeftijdsopbouw tussen de sectoren waarbinnen respondenten zijn geselecteerd. Bij de bedrijven waarin veel vrouwen werkten, lag over het algemeen de gemiddelde leeftijd een aantal jaren lager.

het verschil in participatie wordt veroorzaakt door verschil in leeftijd of verschil in sekse. Uit Tabel 6.4 blijkt dat bij de mannen de participatie zoals verwacht groter is onder de oudere leeftijdsgroep, terwijl bij de vrouwen dit verband een inconsistentie vertoont tussen de eerste en de tweede leeftijdscategorie. Daar neemt de participatie van mannen toe, maar die van vrouwen blijft gelijk. Er is dus sprake van een gender-effect wat betreft de deelname aan vrijwilligerswerk. Het zou goed kunnen dat de zorg voor kinderen in deze leeftijdscategorie de deelname van vrouwen aan vrijwilligerswerk voor een bepaalde tijd belemmert.

Tabel 6.4 Verschil in participatie tussen mannelijke en vrouwelijke vrijwilligers per leeftijdscategorie, in procenten

	vrouwen		mannen		totaal	
24-33 jaar	25	(N=7)	27	(N=17)	26	(N=24)
34-43 jaar	25*	(N=5)	52*	(N=41)	46	(N=46)
44-63 jaar	50	(N=4)	70	(N=55)	68	(N=59)
totaal	28	(N=16)	51	(N=113)	46	(N=129)

significantiëniveau: *: $\alpha \leq .05$

De lagere participatie onder jongeren verdient extra toelichting. Er kan namelijk van twee effecten sprake zijn, te weten een leeftijdseffect en een generatie-effect. Het leeftijdseffect bestaat er uit dat onder ouderen de prioritering van activiteiten als betaald werk, ontspanning, zorg, scholing en onbetaald werk anders uitpakt dan onder jongeren. Het generatie-effect verklaart de lagere participatie onder jongeren uit culturele veranderingen in de samenleving. Welke van de twee effecten zich hebben voorgedaan kan niet uit de resultaten van de Bindingsurvey worden opgemaakt. Het TBO-onderzoek biedt echter wél de mogelijkheid om te vergelijken tussen de participatie op twee momenten, namelijk in 1980 en in 1995 (zie Tabel 6.5).

Tabel 6.5 Vrijwilligerswerk in 1980 en in 1995, in procenten

	1980	1995
<u>leeftijd</u>		
18-34 jaar	30	22
35-54 jaar	37	39
<u>opleidingsniveau</u>		
laag opgeleiden	28	27
middelbaar opgeleiden	38	34
hoog opgeleiden	47	36
totaal	33	32

bron: SCP (1996: 544)

Als er sprake zou zijn van een generatie-effect, dan zou zich een terugval moeten hebben voorgedaan in de participatie door de jongere leeftijdsgroep tussen de twee meetmomenten. Die terugval blijkt inderdaad uit de cijfers. In 1980 was van de leeftijdsgroep van 18-34 jaar nog 30 procent actief, in 1995 ging het nog maar om 22 procent. Maar het leeftijdseffect heeft zich eveneens voorgedaan onder de generatie die in 1980 18-34 jaar oud was. Hun participatie nam in 15 jaar tijd namelijk toe van 30 tot 39 procent. Het is niet erg waarschijnlijk dat dit leeftijdseffect (het verrichten van vrijwilligerswerk op latere leeftijd) zich zal herhalen onder de groep die in 1995 18-34 jaar oud was. Die verwachting is onder andere gebaseerd op het feit dat in de periode 1980-1995 de participatie in vrijwilligerswerk juist onder hoog opgeleiden sterk daalde, namelijk van 47 naar 39 procent, terwijl die onder middelbaar opgeleiden gematigd daalde en onder laag opgeleiden min of meer gelijk bleef. De animo voor vrijwilligerswerk onder de nieuwe middenklasse lijkt structureel afgenomen te zijn.

Weekend zeilen

“Ik denk dat mensen heel erg met zichzelf bezig zijn. Ze zijn druk bezig met hun carrière en met het plannen van hun gezin. Ze hebben weinig tijd en proberen het zo efficiënt mogelijk in te delen. Staan aan het begin van hun carrière en hebben ook via hun werk veel sociale contacten: verplichte borrels, verplicht avondje uit met compagnons, weekend zeilen, roem maar op. En die mensen staan zeker niet in de rij om dan ook nog eens in het bestuur van een wijk te zitten of zo, om daar te problemen op te lossen.” (220)

Uit de Bindingssurvey blijkt dat in Rotterdam het percentage vrijwilligers lager is dan buiten Rotterdam (zie Tabel 6.6). Hoe is het echter gesteld met vrijwilligerswerk dat typisch lokaal en stedelijk van aard is, bijvoorbeeld hulp in de keuken van de Rotterdamse Pauluskerk?

Tabel 6.6 Vrijwilligerswerk naar woonplaats, in procenten

	doet vrijwilligerswerk	doet vrijwilligerswerk bij een Rotterdamse organisatie
centrum van Rotterdam	56	44**
elders in Rotterdam	36*	25
randgemeente van Rotterdam	54	14
Amsterdam, Den Haag of Utrecht	26*	3*
elders	53	10*
totaal	46	19

significantieniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

Uit de analyse blijkt dat diegenen die specifiek ‘Rotterdams’ vrijwilligerswerk doen (dat wil zeggen dat hun werk daadwerkelijk aan Rotterdammers ten goede komt) vaker in Rotterdam wonen (zie Tabel 6.6). Opvallender echter is dat bewoners van het centrum van Rotterdam vaker ‘Rotterdams’ vrijwilligerswerk verrichten dan de rest van de Rotterdammers (44 procent in het centrum versus 25 procent in de rest van Rotterdam). Ook de woontijd in Rotterdam bleek een belangrijke factor. De vrijwilligers van typisch Rotterdamse organisaties woonden gemiddeld 20 jaar in Rotterdam, de overige in Rotterdam woonachtige vrijwilligers bijna 12 jaar.⁴³ Vrijwilligerswerk lijkt dus sterker lokaal te worden, naarmate men langer op dezelfde plek woont.

⁴³ Het verschil is significant, $\alpha \leq .01$.

Tabel 6.7 Vrijwilligerswerk per bedrijfssector en inkomenscategorie, in procenten

	gemiddelde participatie in vrijwilligers- werk	gemiddeld aan- tal uren per vrijwilliger per week	gemiddelde leeftijd in de sector
<u>sector</u>			
maritieme dienstverlening	45	4.6	41 jaar
gemeente	56	4.4	41 jaar
universiteit	73**	4.0	42 jaar
media	30*	2.6	36 jaar
musea/galeries	44	2.3	39 jaar
zakelijke dienstverlening	30	3.4	34 jaar
bank	44	4.3	39 jaar
<u>inkomen (netto per maand in fl en tussen haakjes in €)</u>			
1.500-3.000 (681-1.361)	29**	3.0	
3.500-4.500 (1.588-2.042)	42	3.7	
5.000-11.000 (2.269-4.992)	64**	4.0	
totaal	46	4.0	

significantieniveaus: *: $\alpha \leq 0.05$, **: $\alpha \leq 0.01$

Vrijwilligers komen voor in alle economische sectoren die bij de Bindingsurvey zijn betrokken, zij het in verschillende verhoudingen (zie Tabel 6.7). Zo tekent zich een duidelijk verschil af in de deelname aan vrijwilligerswerk tussen degenen die in de publieke en private sector werkzaam zijn. De beroepssectoren die meer dan gemiddeld scoren zijn de gemeente en vooral de universiteit. Onder degenen die werkzaam zijn in de zakelijke dienstverlening en de media is de participatie aanzienlijk minder dan gemiddeld, maar alleen bij de laatste categorie (de media) is het verschil significant. Als het gaat om de tijdsinvestering in vrijwilligerswerk is er vooral in de culturele sector van musea en galeries van een kleiner dan gemiddeld aantal uren sprake. Wat betreft de gemiddelde participatie en het gemiddelde aantal uren vallen de universiteit en de media op - de eerste in positieve zin, de tweede in negatieve.

Al eerder werd het effect van leeftijd op de participatie van vrijwilligers genoemd. Bij verschillen in participatie is leeftijd een belangrijke factor, die op aller-

lei manieren samenhangt met andere sociaal-demografische en sociaal-economische variabelen. Ook wat betreft de hier geanalyseerde sectorale achtergrond is er van een leeftijdseffect sprake. Afgezien van de culturele sector, geldt namelijk voor alle sectoren dat wanneer de gemiddelde leeftijd hoger is, ook het percentage vrijwilligers hoger is. Andersom ligt het percentage vrijwilligers lager in de sectoren waarin ook de gemiddelde leeftijd lager is (media en zakelijke dienstverlening). De sector waarin men werkt lijkt daarmee slechts indirect invloed te hebben op de burgerlijke participatie.

Putnam (2000) maakt op het gebied van sociale samenhang en de activiteiten die sociale samenhang bevorderen, onderscheid tussen *bonding* en *bridging*. De eerste betreft activiteiten gericht op versterking van de eigen groep, de tweede betreft activiteiten die de eigen groep overstijgen en die juist tussen groepen tot verbindingen leidt. Zonder tot in detail de doelstellingen van de organisaties te kennen, blijkt dat het merendeel van het vrijwilligerswerk van de nieuwe middenklasse wordt gekenmerkt door *bridging* (voor een overzicht van de organisaties waarin men actief is, zie Bijlage 6). In dit geval betekent het dat de vrijwillige activiteiten van de nieuwe middenklasse plaatsvinden binnen organisaties die niet direct op het eigen sociaal-economische milieu zijn gericht, maar dit overstijgen.

Uit de hier gepresenteerde analyse blijkt dat voor wat betreft vrijwilligerswerk de burgerlijke stad een domein is waarbinnen een deel van de Rotterdamse nieuwe middenklasse zich nadrukkelijk begeeft. De participatie is relatief hoog en men besteedt verhoudingsgewijs veel tijd aan vrijwilligerswerk. De activiteiten zijn, voor zover dat kon worden nagegaan, voor een belangrijk deel gericht op mensen buiten het eigen milieu. De meeste vrijwilligers bevinden zich in de oudere leeftijdscategorie. Het betreft de *'baby-boom'* generatie die in de periode van vlak na de oorlog tot ongeveer begin jaren '60 is geboren.⁴⁴ Deze generatie bevindt zich momenteel in een levensfase waarin door hen aan vrijwilligerswerk over het algemeen een hogere prioriteit wordt toegekend dan door hun jongere collega's. Uit het feit dat vrijwilligerswerk in de jongere leeftijdscategorie minder voorkomt kan niet direct worden geconcludeerd dat zij hun maatschappelijke betrokkenheid niet ook op latere leeftijd zullen uiten. Tijdreeksen uit ander onderzoek geven echter wel aanleiding om te veronderstellen dat er sprake is van een structurele afname van vrijwilligerswerk (zie Tabel 6.5). Welke soort van organisaties daarvan mogelijk de dupe zullen worden is niet te zeggen. De effecten van de solidariteit die aan de dag wordt gelegd zijn niet gelijkmatig over de verschillende lagen van de bevolking

⁴⁴ Putnam (2000) kwam met betrekking tot deze *babyboom* generatie in de Verenigde Staten juist tot de conclusie dat men weinig (minder dan de voorgaande generatie) participeerde in formele organisaties.

verdeeld. Veel van de activiteiten (ofschoon niet de meeste) betreft werk waar vooral de eigen kringen van profiteren. Een dergelijk patroon van inzet voor gelijkgestemden bleek hiervoor ook al voor wat betreft de buurtbetrokkenheid in buurten als Hillegersberg en Prinsenland.⁴⁵ Vaker echter betreft het vrijwilligerswerk dat aan een brede groep van burgers ten goede komt.

Reich's (1991) in de inleiding aangehaalde beeld van de gesegregerde *communities* van welgestelden vormt niet het dominante beeld onder de Rotterdamse nieuwe middenklasse. Zijn sombere beeld van symbolisch analisten die zich uitsluitend om hun eigen welzijn bekommeren wordt door de betrekkelijk hoge burgerlijke participatie van de nieuwe middenklasse gelogenstraft. Voor de toekomst is er echter wellicht enige aanleiding tot zorg over de participatie in de burgerlijke stad. Het geconstateerde generatie-effect doet namelijk vrezen voor een toekomstige generatie veertigers en vijftigers die minder actief is in vrijwilligerswerk. Met enige jaren vertraging zou de sombere analyse van Reich dan ook van toepassing kunnen zijn op Nederland.

Donaties: monetarisering van solidariteit

Uit onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau bleek dat de vrijwillige participatie van burgers tanende is. Daarentegen neemt de geldelijke steun aan allerlei organisaties die zich voor deels vergelijkbare doelen inzetten toe. Hoewel sommige doelen van maatschappelijke betrokkenheid daardoor minder aandacht krijgen, zou er in zekere zin van monetarisering van solidariteit gesproken kunnen worden. Een groot deel van de nieuwe middenklasse blijkt aan belangenorganisaties en goede doelen te doneren (zie Tabel 6.8). Het gaat daarbij vooral om de bekende nationale en internationale instellingen en fondsen zoals Greenpeace, het Wereldnatuurfonds, Amnesty International, het Rode Kruis en de Hartstichting. Eén vijfde van de in Rotterdam woonachtigen doneert daarnaast aan een lokale, Rotterdamse instelling. Donaties aan deze lokale instellingen bestrijken een breed spectrum: van de diergaarde Blijdorp en de dierenambulance, de ijsclub, tennisvereniging of het zwembad, culturele instellingen zoals het Museum Boymans van Beuningen, het NAI, historische verenigingen, tot straatgroepen, daklozen en de Pauluskerk.

⁴⁵ Dit verband tussen buurtbetrokkenheid en een stedelijke vorm van betrokkenheid als vrijwilligerswerk bestaat ook feitelijk: 64 procent van de nieuwe middenklasse die in een buurtcomité actief is doet vrijwilligerswerk, versus 42 procent van de niet-leden. De betreffende correlatiecoëfficiënt bedraagt .1655 met $\alpha \leq .01$. Dit fenomeen wordt door Slovak (1986) aangeduid als de 'carry-over' hypothese.

Tabel 6.8 Gemonetariseerde solidariteit, in procenten

	woonachtig en werkzaam in Rotterdam	alleen werkzaam in Rot- terdam	totaal
geeft donaties	77	83	80
geeft Rotterdamse donaties	20**	7**	11
bereid om 'solidariteitsbe- lasting' te betalen	80**	51**	64

significantiëniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

Wat betreft de kenmerken van donateurs doemt uit de analyse een vergelijkbaar patroon op als bij vrijwilligers. Zij zijn over het algemeen ouder en hebben een hoger inkomen dan niet-donateurs. Er bestaat dan ook een significante positieve correlatie tussen het geven van donaties en de hoogte van het inkomen.⁴⁶ Wat betreft de donateurs aan Rotterdamse instellingen geldt dat het voornamelijk mensen betreft die ook in Rotterdam wonen. Ook hier geldt, net als bij vrijwilligerswerk voor Rotterdamse organisaties, dat de kans om te doneren stijgt naarmate men er langer woont. Van alle in Rotterdam woonachtigen woonden de 'Rotterdamse' donateurs er gemiddeld 19 jaar, de rest 13 jaar.⁴⁷

Een interessante indicator van de mate waarin solidariteit kan worden gemonetariseerd, is de bereidheid onder de nieuwe middenklasse om een hypothetische 'solidariteitsbelasting' te betalen van (in 1996) fl 200,- (€ 91,-) per jaar. Deze belasting zou, zo werd in de Bindingssurvey toegelicht, specifiek gericht zijn op Rotterdam en bedoeld zijn om prangende sociale problemen zoals onveiligheid, sociale inactiviteit of vuil op straat aan te pakken. De bereidheid om zo'n belasting te willen betalen bleek verrassend groot. Tachtig procent gaf aan dit te willen doen.⁴⁸ De voorstanders komen uit alle leeftijdsgroepen en verschillen niet in afkomst of woonduur en zelfs niet wat betreft de eerder genoemde kennis van lokale sociale problemen. Er bestaan echter wel verschillende ideeën over hoe de gelden zouden moeten worden besteed en onder welke voorwaarden. Zo werd door sommige respondenten toegevoegd dat iedereen verplicht moet worden om mee te betalen, zij het volgens sommigen naar draagvlak. De doelen die worden genoemd geven in principe aan welke problemen voor de nieuwe middenklasse als belangrijke problemen gelden. Het ging vooral om stadsvernieuwing, de aanpak van drugsverslaving, zorg voor werkgelegenheid en opvang van dak- en thuislozen. Twintig pro-

⁴⁶ De correlatie-coëfficiënt is .17; $\alpha \leq .01$.

⁴⁷ Het verschil is niet significant.

⁴⁸ Van hen die in Rotterdam wonen én werken.

cent vindt de solidariteitsbelasting geen goed idee. Men vindt bijvoorbeeld dat de bestaande middelen beter beheerd en verdeeld moeten worden en dat niet alleen de inwoners van Rotterdam er aan zouden moeten meebetalen, maar ook inwoners uit de regio.

Er is dus veel sympathie voor het idee om meer belasting te betalen als daarmee het leefklimaat in de stad ook daadwerkelijk verbetert. Het hoeft echter geen verbazing te wekken dat voor een monetaire oplossing als deze brede sympathie bestaat. Huishoudens die het zich kunnen veroorloven, monetariseren steeds meer activiteiten (Droogleever Fortuijn 1993) en er is geen reden om te veronderstellen dat voor een onderwerp als leefbaarheid dat niet ook zou gelden. De nieuwe middenklasse is blijkbaar bereid om extra te betalen voor een hoger niveau van leefbaarheid in de stad. Het sluit ook aan bij wat in het vorige hoofdstuk in het kader van betrokkenheid bij de buurt is geconstateerd. Ook gemonetariseerde solidariteit is gericht op verbetering van de *quality of life* in stad en buurt. Het gaat daarbij niet zozeer om de solidariteit met een aanwijsbare groep 'anderen', als wel om een met anderen gedeeld belang in een leefbare buurt of stad.

Is de nieuwe middenklasse, samenvattend, nu net als de 'oude' middenklasse van lokale notabelen en geëngageerde ondernemers, een stedelijk bevolkingssegment van burgers die zich maatschappelijk betrokken opstellen? Bestaat er in de belevingswereld en in de activiteitenpatronen van de nieuwe middenklasse zoiets als een burgerlijke stad? Het antwoord is dat dit zeker het geval is, maar met dien verstande dat het om een select deel van de nieuwe middenklasse gaat. In de vergelijking tussen het ideaaltype van binding door participatie en de werkelijkheid die in deze paragraaf is beschreven, blijkt dat er voor verschillende segmenten binnen de nieuwe middenklasse verschillende uitkomsten bestaan. Vooral veertigers en vijftigers, vaak met kinderen en met een niet (betaald) werkende partner, verrichten vrijwilligerswerk en doen dat vaak op zo'n manier dat een bredere groep dan de nieuwe middenklasse zelf daar beter van wordt. De interesse onder de jongere nieuwe middenklasse is echter minder groot en de participatie neemt over de hele linie af. Het lijkt daarom niet onrealistisch om te veronderstellen dat maatschappelijke participatie steeds verder gemonetariseerd raakt. Weliswaar bevinden de meer fervente donateurs uit de survey zich nog onder de oudere generatie, maar uit de positieve reactie op de zogenoemde solidariteitsbelasting kon worden afgeleid dat het draagvlak voor eventuele extra belastingen de hele nieuwe middenklasse bestrijkt.

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid publiceerde in 1990 het rapport "Van de stad en de rand", waarin burgerzin en ondernemingszin als de nieuwe burgerlijke waarden werden gepresenteerd. Deze aandacht voor burgerzin

lijkt, ruim een decennium later, te zijn ontstaan in een periode waarin burgerzin in de traditionele betekenis in de vorm van daadwerkelijke maatschappelijke betrokkenheid al op zijn retour was. Vrijwillige burgerlijke bindingen zijn in vergelijking met de jaren '70 en '80 van gedaante veranderd. De tijd die wordt besteed aan ontspanning en culturele activiteiten is toegenomen en lijkt ook in de toekomst ten koste te gaan van de tijd die wordt besteed aan vrijwillige participatie in formele organisaties.

6.3. Binding vanuit de uitgelegde stad

Participatie wordt in dit hoofdstuk niet alleen opgevat in de sociaal-maatschappelijke betekenis die er hiervoor aan is verleend. Het gaat ook om de vraag in welke mate men de stedelijke regio als 'habitat' (cf. Grunfeld 1972) gebruikt. Het gaat hier om een functionele oriëntatie op de stedelijke regio. In de moderne stedenbouw betrof het idealiter uiteengelegde functies, met de nadruk op een onderscheid tussen centrumstad, buitenwijken en 'slaapsteden'. De naoorlogse formule van de buitenwijk heeft nog altijd niet afgedaan, ook al wordt het discours nu beheerst door 'polycentrische' stedelijke netwerken (Musterd en Van Zelm 2001). In deze paragraaf draait het om de (centrum)stedelijke participatie van het deel van de nieuwe middenklasse dat zich in de buitenwijk heeft gevestigd. Redenerend vanuit het ideaaltype van binding door participatie maken mensen van buiten de stad op een functionele manier gebruik van de stad, maar zijn zij vooral betrokken bij hun eigen woonplaats en niet zozeer bij de stad.

Forensisme

Al in de negentiende eeuw werd er gependeld tussen Rotterdam en het buitengebied. Gegoede burgers gingen 'op stand' wonen in de buurgemeenten Kralingen en Hillegersberg. De gemeente probeerde door de aanleg van nieuwe, chique wijken het vertrek van welgestelden tegen te gaan. Dat gebeurde bijvoorbeeld op de Heemraadssingel – die werd gepromoot als het 'Wassenaar van Rotterdam' - en in het geannexeerde Kralingen. Vanaf 1850 nam de suburbanisatie serieuze vormen aan. De voornaamste reden was dat in de buurgemeenten de belasting aanzienlijk lager lag dan in de stad zelf. De tweede reden was dat het leven buiten de stad rustiger en gezonder was. In de stad heersten allerlei besmettelijke ziekten. De derde reden klinkt ons bekend in de oren (zie hoofdstuk vijf): het aanbod van woningen 'op stand' in Rotterdam was onvoldoende. Er was echter openbaar vervoer om de afstand naar de stad te overbruggen voor het geval men de stad wilde bezoeken, waardoor de mentale afstand tussen stad en buitenplaats afnam (Stichting Open Monumentendag 2001).

Na de Tweede Wereldoorlog kwam de uittocht van vooral de stedelijke middenklasse uit de stad in een stroomversnelling. Dat kwam onder andere doordat de geografische spreiding van bedrijvigheid steeds verder los kwam te staan van de geografische spreiding van de bevolking (Musterd en Van Zelm 2001: 689). De jaren '60 en '70 vormden een periode van enorme mobiliteitsgroei en suburbanisatie. Suburbaan wonen werd door de welvaartstoename na de Tweede Wereldoorlog een dalend cultuurgoed. Niet alleen de elite, maar ook een grote groep van bovenmodale gezinshuishoudens trok de stad uit. Vanaf de jaren '80 begon deze selectiviteit in de migratie iets af te nemen en trokken de buitenwijken bijvoorbeeld ook steeds meer alleenstaanden. De problemen die de suburbanisatie met zich meebracht voor de stad werden steeds prangender. De trek van de midden- en hogere inkomensgroepen uit de stad ging gepaard met de vestiging van vooral studenten en allochtone huishoudens (Wagenaar 1999: 55). Door deze druk van twee kanten nam het economische en culturele draagvlak in steden af.

Ruimte en een tuin

“Mijn collega hier, we hebben zelf een huis gebouwd voor hem, die woont nou in een nieuwbouwwijk, die is hier ook niet opgegroeid, maar die heeft hier ook lang gewoond, en die zegt nou van kijk, voor mijn kinderen is dat best belangrijk. Die woont daarvoor nu een heel stuk beter. Het is een huis met ruimte en een tuintje. Hij kan rondlopen en fietsen. Want hier veel en veel moeilijker is en zeker op de plek waar hij toen woonde, dat is nou helemaal latgegooid en de eerste nieuwbouw staat er alweer naast. Dat duurt een hele poos, dus je moet lang overleven in een heel slechte periode. En voor hem, hij zegt, aan de ene kant ervaar ik het positief, ik woon beter voor mijn kinderen, maar zelf mis ik mijn wijk, ik mis die winkels raat, ik woon nou alleen maar in de buurt van het winkelcentrum. En een winkelcentrum is geen winkelstraat, daar zie je toch heel andere dingen gebeuren, ook rare dingen, ook verveende dingen.”
(23)

Door suburbanisatie is de verhouding tussen wonen en werken ingrijpend veranderd. Huishoudens laten zich in hun vestigingsgedrag steeds minder leiden door de plek waar dagelijks wordt gewerkt (Smit en Musterd 1995). Daarentegen vormen woning en woonmilieu de primaire factoren in de vestigingskeuze. Buitenwijken hebben daarbij een grote aantrekkingskracht. Het ‘compacte stad-beleid’ dat vanaf het einde van de jaren '70 in tal van steden werd ingezet, heeft relatief te weinig geschikte woningen opgeleverd om de trek van de nieuwe middenklasse uit

de stad te doen keren. Dit heeft, zoals velen dagelijks merken, geleid tot aanzienlijke problemen rondom forensisme. Vooral in de jaren '60 en '70 zijn lange files vooral in de Randstad een vertrouwd beeld geworden.

Per saldo verliest de grote stad vooral gezinnen en welgestelden (SCP 1996). Vooral onder de nieuwe middenklasse is de dagelijkse mobiliteit om op de werkplek te geraken zodoende aanzienlijk (zie Tabel 6.9). De gegevens uit de tabel dateren uit 1992, maar meer recente gegevens dan die in de tabel worden gepresenteerd zijn met deze beroepscategorisering helaas niet bekend.

Tabel 6.9 Pendel van professionals, technici en managers van en naar Rotterdam in 1992, in absolute aantallen en (tussen haakjes) procenten

	inkomende pendel	uitgaande pendel	niet-pendelend
professionals, managers en technici	41.000 (30)	23.000 (29)	23.000 (19)
rest van de actieve beroepsbevolking	94.000 (70)	55.000 (71)	99.000 (81)
totaal	135.000 (100)	78.000 (100)	122.000 (100)

bron: Centraal Bureau voor de Statistiek 1994

Volgens Tabel 6.9 pendelden er in 1992 dagelijks liefst 41 duizend professionals, technici en managers naar Rotterdam. Zij vormden daarmee 30 procent van de totale pendel naar Rotterdam. In totaal werkten er in 1992 64 duizend professionals, technici en managers in de stad. Van dat aantal kwam 64 procent van buiten de stad om er te werken. Van de rest van de actieve beroepsbevolking, 193 duizend in getal, was dat 49 procent. Het is gezien dit verschil dus duidelijk dat Rotterdam een fors deel van de hoog gekwalificeerde werknemers moest importeren. Om de omvang van de pendel nog eens te benadrukken: voor iedere 100 professionals, managers en technici die de stad uitgaan kwamen er in 1992 dagelijks gemiddeld 178 Rotterdam binnen. Pendelgegevens van 2001 laten een vergelijkbaar beeld zien (COS 2003). 38 procent van de pendel naar Rotterdam bestaat uit mensen met een afgeronde HBO of wetenschappelijke opleiding. Van alle in Rotterdam werkzame hoog opgeleide mensen (HBO of wetenschappelijk) komt 63 procent van buiten de stad. Omdat de categorieën niet op dezelfde manier zijn samengesteld is een goede vergelijking tussen 1992 en 2001 echter niet mogelijk.

Het leeuwendeel van de nieuwe middenklasse die in Rotterdam werkt, woont er dus niet. Van de deelnemers aan de Bindingsurvey (die allen in Rotterdam wer-

ken) woont 45 procent in Rotterdam, 12 procent in een randgemeente van Rotterdam en 44 procent elders buiten Rotterdam. De randgemeenten waar het om gaat, waar 36 respondenten wonen, zijn in volgorde van populariteit: Capelle aan den IJssel (negen respondenten), Schiedam (vijf), Spijkenisse (vier), Barendrecht (drie), Bleiswijk, Krimpen aan den IJssel en Ridderkerk (in alledrie twee), Bergschenhoek, Berkel en Rodenrijs, Hoogvliet⁴⁹, Krimpen aan de Lek, Maassluis, Oostvoorne, Ouderkerk aan den IJssel, Vierpolders en Vlaardingen (alle één). Al deze randgemeenten behalve Maassluis, Oostvoorne en Vierpolders liggen dicht of zelfs tegen Rotterdam aan.

Om een indruk te krijgen hoe het pendelende deel van de nieuwe middenklasse zich onderscheidt van het niet-pendelende deel, zijn beide groepen onderscheiden naar enkele achtergrondvariabelen uit de Bindingsurvey (zie Tabel 6.10 en Tabel 6.11).

⁴⁹ Hoogvliet is officieel een deelgemeente van Rotterdam, maar wordt hier als één van de randgemeenten gezien, omdat er geografisch nauwelijks verschil is met de echte randgemeenten.

Tabel 6.10 Enkele verschillen tussen pendelende en niet-pendelende leden van de nieuwe middenklasse, in procenten

	woonachtig in Rotterdam	woonachtig buiten Rotterdam
<u>sekse</u>		
man	30**	13**
vrouw	<u>70**</u>	<u>87**</u>
	100	100
<u>leeftijd</u>		
24-33 jaar	43**	25**
34-43 jaar	34	37
44-63 jaar	<u>22**</u>	<u>38**</u>
	100	100
<u>huishoudensvorm</u>		
alleenstaanden	30*	20*
éénverdieners	13	20
tweeverdieners	<u>57</u>	<u>60</u>
	100	100
inwonende kinderen	38**	54
geen inwonende kinderen	<u>62**</u>	<u>46</u>
	100	100
gemiddeld netto maandinkomen (in fl en tussen haakjes in €)	3.783,-** (1.717,-)	4.794,-** (2.175,-)
totaal	45 (N=125)	55 (N=154)

significantieniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

Tabel 6.11 Pendelende en niet-pendelende leden van de nieuwe middenklasse, per sector, in procenten

	woonachtig in		woonachtig buiten	
	Rotterdam		Rotterdam	
maritieme dienstverlening	21**	(N=9)	79**	(N=33)
gemeente	37	(N=22)	63	(N=37)
universiteit	46	(N=12)	54	(N=14)
media	35	(N=16)	65	(N=30)
musca/galeries	67*	(N=12)	33*	(N=6)
zakelijke dienstverlening	64**	(N=29)	36**	(N=16)
bank	58*	(N=25)	42*	(N=18)
totaal	45	(N=125)	55	(N=154)

significantieniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

Uit Tabel 6.10 blijkt dat het bij de niet-Rotterdamse nieuwe middenklasse vaker gaat om mensen die wat ouder zijn en meer verdienen. Een belangrijke indicator voor een woonplek buiten de stad is bovendien de aanwezigheid van kinderen. Buiten Rotterdam woonde bij 54 procent van de huishoudens een kind in huis, in het centrum van Rotterdam 21 procent, en elders in Rotterdam 45 procent. Samengevat betreft de mobiele, pendelende nieuwe middenklasse dus relatief vaak goed verdienende gezinshuishoudens met kinderen. De stedelijk wonende nieuwe middenklasse bestaat daarentegen vaker uit eenpersoonshuishoudens en huishoudens zonder kinderen. Dit beeld komt in grote lijnen overeen met conclusies uit ander onderzoek (Kruythoff 1991, Vijgen en Van Engelsdorp Gastelaars 1991). De cijfers in Tabel 6.11 geven aan dat de pendelende nieuwe middenklasse relatief weinig uit zakelijke dienstverleners, bancaire en ‘culturele’ professionals bestaat. Terwijl verderop in dit hoofdstuk zal worden vastgesteld dat bepaalde economische sectoren sterk lokaal zijn ingebed, geldt voor de zakelijke dienstverlening en de andere twee genoemde sectoren in ieder geval dat hun stedelijke binding zich uitstrekt tot de sfeer van het wonen. Dat geldt ook voor de werknemers van de bank, maar uit gesprekken met de betrokken bancaire employees bleek dat men niet altijd geheel uit vrije wil in Rotterdam woont, maar dat dit door de werkgever als wenselijk wordt beschouwd voor een goede uitoefening van de functie. Onder leden van de nieuwe middenklasse die buiten Rotterdam wonen, zijn meer gemeenteamttenaren en professionals, en managers uit de media en de maritieme sector. De werk- en woonplekken van de respondenten uit maritieme sector bevinden zich net buiten of aan de randen van de stad. De ruimtelijke oriëntatie in

die sector is meer grootstedelijk c.q. regionaal van aard. Journalisten en redacteurs blijken ook overwegend buiten Rotterdam te wonen. Zij lijken daardoor niet sterk lokaal geworteld. Ook van de gemeenteambtenaren wonen er meer buiten de stad dan daarbinnen.

Uit de voorkeuren die men in de survey en in de gesprekken heeft aangegeven voor een locatie buiten Rotterdam bleek een sterke voorkeur voor een eengezinswoning met een tuin, niet in, maar wel dichtbij de stad. In de literatuur wordt in dit verband verwezen naar een op het gezinsleven gerichte levenshouding (*familism*) die men vooral in de buitenwijken zou aantreffen (Reijndorp et al. 1998). Traditionele huishoudens van éénverdieners zouden er vaker voorkomen dan in de stad. Tegelijkertijd is de buitenwijk echter ook onder moderne tweeverdieners populair. Het klassiek te noemen verschil tussen traditionele en moderne huishoudens vervaagt. Beiden huishoudenstypen laten zich steeds minder ruimtelijk onderscheiden. De resultaten uit de Bindingsurvey vormen in ieder geval aanleiding om het begrip 'gezinsoriëntatie' te nuanceren. In de survey is de vraag opgenomen of men vrije tijd vooral met leden van het eigen huishouden doorbrengt. Hierop wordt door 90 procent van de meerpersoonshuishoudens bevestigend geantwoord. Opvallend genoeg blijkt daarbij echter helemaal geen verschil te bestaan tussen huishoudens van éénverdieners en huishoudens van tweeverdieners, tussen huishoudens met of zonder kinderen en tussen stedelijke huishoudens of die in buitenwijken. Het type huishouden blijkt dus nauwelijks of niet van invloed te zijn op de vraag op wie men zich in de vrije tijd oriënteert. Die invloed is er wél op de mate waarin men in de vrije tijd uithuizig is (zie ook hoofdstuk zeven), maar niet met wie (gezin of niet) men die activiteiten onderneemt.

De moderne uitleggebieden

De opkomst van de postindustriële samenleving en de daarmee gepaard gaande groei van welvaart voor een groot deel van de bevolking, maakte de begeerde woonlocatie buiten (maar wel dichtbij) de stad mogelijk. Reijndorp et al. (1998) noemen als aantrekkelijke kenmerken van het wonen buiten de stad: de beschikbaarheid van het gewenste woningtype, de ruime en rustige opzet, de kindvriendelijkheid, de relatief sociaal-culturele homogeniteit van bevolkingssamenstelling, de nabijheid van de stad, de ligging ten opzichte van werklocaties en de ligging ten opzichte van woonplaatsen van familie en vrienden. Buitenwijken oefenen daarmee een grote aantrekkingskracht uit op de nieuwe middenklasse, zo blijkt ook uit dit onderzoek. De nieuwe middenklasse is, tenminste niet in de letterlijke betekenis van het wonen, geen stedelijke klasse.

Voor Rotterdam geldt dat in sterke mate, ofschoon de diverse randgemeentelijke locaties gelegen rondom Rotterdam, waar een groot deel van de nieuwe middenklasse is te vinden, óók van elkaar verschillen. Zij zijn in verschillende periodes gebouwd en het gevolg van uiteenlopende achterliggende ideeën over de gewenste stedenbouwkundige structuur van wijken. Maar vooral rond het einde van de jaren '80 en gedurende de jaren '90 van de vorige eeuw is er voor gekozen om de differentiatie in de uitleggebieden meer te laten toenemen, waardoor de diversiteit aan groepen bewoners is toegenomen. De moderne buitenwijken vormen steeds vaker woonomgevingen voor alle lagen van de bevolking, waar de nieuwe middenklasse nu en in de te voorziene toekomst een belangrijk deel van uitmaakt.

Buurten in de buitenwijken

Nesselande krijgt drie buurten: Badplaats, Tuinstad en Waterbuurt. Badplaats moet een soort mediterrane uitstraling krijgen, onder meer door een 800 meter lang strand. Het komt te liggen aan een boulevard met winkels en terrasjes. Aan de noordkant daarvan is een rustige, recreatieve omgeving gepland met een jachthaven, terwijl de zuidzijde moet worden gekenmerkt door het levendige centrum van Nesselande. Tuinstad neemt het grootste deel van de nieuwe wijk in beslag. Er komt vooral laagbouw, met veel groen. Ook deze buurt, waar gezellige tuinen en singels de boventoon gaan voeren, krijgt een geheel eigen uitstraling. Het karakter van het nesse (=nat) polderlandschap met zijn sloten, dijken, vaarten en tochten komt hier volledig tot zijn recht. Waterbuurt komt aan de noordkant. De buurt is ingedeeld in losse kavels die door water van elkaar worden gescheiden. Hier is ruimte voor een rijke variatie aan alternatieve woonvormen. Te denken valt daarbij onder meer aan woonboten, steigerwoningen en villa's op eilandjes.

Bron: "Wonen Actueel 2000"

In "Gewenste groei" (Bruijne 2001), eigenlijk een rapportage over groeikernen (nabij Rotterdam zijn dat Spijkenisse en Capelle aan den IJssel), zijn gegevens opgenomen van de vier grote steden en wat 'forensengemeenten-west' wordt genoemd, de verzamelde kleine forensengemeenten in de Randstad. Het gaat weliswaar om heel verschillende soorten gegevens, maar tezamen ontstaat een aardig beeld van de verschillen tussen deze gemeenten en de grote steden.

Tabel 6.12 A. Verschillen tussen de bewoners van forensengemeenten en grote steden, 1998 (of anders vermeld); diverse kenmerken*

	forensengemeenten-west	grote steden
bevolkingstoename 1975-1999 (1975=100)	130	94
<u>leeftijdsopbouw</u>		
0-19 jaar	25	21
20-39 jaar	27	36
40-64 jaar	34	29
65 jaar en ouder	<u>14</u>	<u>14</u>
	100	100
<u>huishoudensvormen</u>		
	(West Nederland exclusief groei-kernen en grote steden)	
eenpersoonshuishouden	31	52
paar zonder kind	32	22
paar met kind	33	18
eenoudergezin	<u>4</u>	<u>8</u>
	100	100
aandeel allochtone bewo- ners (in %)	8,2	32,5
woningdichtheid (aantal woningen per m ²)	583	2.096
aandeel hogere inkomens**	51,6	26,6
aandeel hoog opgeleiden (hbo, wo) 1999	23,6	26,7

bron: Bruijne (2001)

* Het is niet bekend of de verschillen al dan niet significant zijn.

** 4^e en 5^e kwintiel (1994); 4: 49.060-64.690; 5: >64.690 (in fl); 4: 22.262-29.355; 5: >29.355 (in €)

Tabel 6.12 B. Verschillen tussen de bewoners van forensengemeenten en grote steden, 1998 (of anders vermeld); culturele participatie en opkomstpercentages

	forensengemeenten-west	grote steden
<u>culturele participatie</u>		
brengt wel eens een bezoek aan een museum (1995/1999)	42/43	46/46
brengt wel eens een bezoek aan diverse podiumkunsten (toneel, cabaret, concert, opera, musical, ballet)	58/55	56/57
brengt wel eens een bezoek aan een bioscoop	48/49	58/61
brengt wel eens een bezoek aan een restaurant (1995)	88	87
brengt wel eens een bezoek aan een discotheek (1995)	26	29
is lid van een lokale hobbyvereniging (1995/1999)	10/8	7/6
is lid van een lokale sportvereniging	32/29	24/25
is lid van een lokale zang/muziekvereniging	8/10	7/7
<u>opkomstpercentages</u>		
Tweede Kamerverkiezingen 1994	83	71
Gemeenteraadsverkiezingen 1994	68	58
Tweede Kamerverkiezingen 1998	79	64
Gemeenteraadsverkiezingen 1998	64	50

bron: Bruijne (2001)

Uit Tabel 6.12 blijkt dat de bevolking in de randgemeenten sneller is gegroeid dan in de stad, maar het aandeel twintigers en dertigers is er nog steeds kleiner. Zoals mocht worden verwacht is ook het aandeel alleenstaanden er fors kleiner en het aandeel huishoudens met kinderen fors groter. De woningdichtheid is er aanzienlijk lager (iets meer dan een kwart van de stedelijke dichtheid). Er leven minder allochtone bewoners en er wonen meer mensen met hoge inkomens. De culturele participatie wijkt er niet veel af van die in de steden, maar de formele organisatiegraad (geïndiceerd door het aantal leden van verenigingen) is er wél hoger. Ook de politieke participatie (het aantal stemmers) is er hoger dan in de stad.

De randgemeenten van Rotterdam worden in het vervolg van deze studie kortweg als 'de buitenwijk' aangeduid. De nieuwe middenklasse in de buitenwijk verschilt in een aantal opzichten van de andere leden van de nieuwe middenklasse. Bij wijze van contrast zijn twee groepen uit de nieuwe middenklasse, die uit de buitenwijk en die uit het centrum, met elkaar vergeleken (zie Tabel 6.13 en 6.14).

Tabel 6.13 Sociaal-demografische en inkomensverschillen tussen de nieuwe middenklasse in de buitenwijk en het centrum, in procenten

	woonachtig in de buitenwijk (N=36)	woonachtig in het centrum (N=34)
<u>huishoudensvorm</u>		
eenpersoonshuishouden	8**	44**
éénverdieners	22*	6*
tweeverdieners	<u>69</u>	<u>50</u>
	100	100
kinderen in huishouden	56**	21**
geen kinderen in huishouden	<u>44**</u>	<u>79**</u>
	100	100
<u>sekse</u>		
vrouw	6	18
man	<u>94</u>	<u>82</u>
	100	100
gemiddelde leeftijd (in jaren)	40	37
gemiddeld netto maandinkomen (in fl en tussen haakjes in €)	4.986,-** (2.263,-)	3.773,-** (1.712,-)

significantieniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

Tabel 6.14 Verdeling van economische sector over de nieuwe middenklasse in het centrum en de buitenwijk, in absolute aantallen (en tussen haakjes procenten)

	woonachtig in de buitenwijk		woonachtig in het centrum		totaal
maritieme dienstverlening	9	(75)	3	(25)	(100)
gemeente	14*	(74)	5*	(26)	(100)
universiteit	1	(20)	4	(80)	(100)
media	5	(62)	3	(38)	(100)
musea/galeries	1	(20)	4	(80)	(100)
zakelijke dienstverlening	2**	(15)	11**	(85)	(100)
bank	4	(50)	4	(50)	(100)
totaal	N=36		N=34		N=70

significantieniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

Uit de tabellen 6.13 en 6.14 blijkt nog scherper wat de achtergrond is van een voorkeur voor een centrumlocatie of een woning in de buitenwijk. Het gaat vooral om verschillende huishoudenskenmerken, in het bijzonder het contrast tussen eenpersoonshuishoudens en traditionele huishoudens (gezinshuishoudens met één inkomen), de aanwezigheid van kinderen en de sekseverhouding. Als we kijken naar de verschillen tussen economische sectoren zijn met name tussen de gemeente enerzijds, en de culturele sector en de zakelijke dienstverlening anderzijds de contrasten groot. De gemeenteambtenaar is bij uitstek de nieuwe middenklassebewoner van de buitenwijk. In de culturele sector en de zakelijke dienstverlening zijn juist diegenen te vinden die (letterlijk) het verst af staan van een locatie in de buitenwijk.

Voor de binding met de stad van de nieuwe middenklasse wijzen de verschillende onderzoeken, waaronder ook deze studie, eenduidig op een nieuwe middenklasse die in de gangbare betekenis eigenlijk nauwelijks stedelijk is te noemen. Daarvoor woont zij eenvoudigweg te weinig in de stad. Het betreft in grote lijnen het meest welgestelde deel dat níét in de stad woont, maar in de meer homogeen samengestelde buitenwijk. De ‘uitgelegde stad’ - als aanduiding voor een vorm van stedelijkheid die gedurende de modernisering van de samenleving steeds meer buiten de stad voorkomt – is wel een treffende voorstelling van de ruimtelijk vorm van de moderne stad. De meest primaire vorm van stedelijkheid, die van het daadwerkelijk in de stad wonen, vinden we vooral terug onder het jongere, in potentie mobieler en minder welgestelde deel van de nieuwe middenklasse.

Suburbanisanten en nieuwe stedelingen

Het vervolg van deze paragraaf gaat over de stedelijke participatie van de pendelende respondenten uit de randgemeenten rondom Rotterdam. Stedelijkheid is niet voorbehouden aan de stad. In een studie van Reijndorp et al. (1998) naar het leven in vier verschillende Nederlandse buitenwijken stond de vraag centraal hoe stedelijk de buitenwijk is. In hun rapportage breken zij het beeld van de stereotype buitenwijkbewoner geleidelijk af. Deze bewoner bestaat nog wel, maar bevindt zich in toenemende mate in het gezelschap van andersoortige bewoners. Vooral de buitenwijken die vanaf het begin van de jaren '90 zijn gebouwd, kennen een nieuwe signatuur. Zij zijn stedelijker van aard dan de vroeg-moderne buitenwijken omdat zij op een andere manier zijn opgezet en een grotere diversiteit aan leefstijlen huisvesten. Het begrip stedelijkheid (cf. Zijderveld 1998) is daarmee uit de ruimtelijke begrenzing van de stad getild. De nieuwe middenklasse in de buitenwijk zou als het ware een stuk Rotterdam buiten Rotterdam kunnen vormen, dat wil zeggen buiten de fysieke en bestuurlijke grenzen van de stad. Het idee daarachter is dat er wel van een stedelijke binding sprake is, maar dat die niet moet worden gezocht in de sfeer van het wonen, maar in de sfeer van (betaald of onbetaald) werk of bezoek aan de stad.

De huidige stedelijkheid van de buitenwijk is ver verwijderd van de Europese stedelijkheid uit de late middeleeuwen zoals die door Zijderveld (1998), zich baseerend op Max Weber, is beschreven. Zijderveld's stedelijkheid is de *civic culture*, waaronder vooral de maatschappelijke solidariteit moet worden geschaard die in de vorige paragraaf is behandeld. Die stedelijkheid is nauw verbonden met intermediaire politieke en economische structuren in de stad. De stedelijkheid van de buitenwijk waar hier op wordt gedomd, is een andere. Deze 'nieuwe stedelijkheid' bestaat vooral uit een stedelijke leefwijze, waarbij men de stad regelmatig bezoekt en zich daardoor stedelijk voelt. In het vorige hoofdstuk is vastgesteld dat de buiten Rotterdam wonende nieuwe middenklasse zich vaak wel degelijk betrokken voelt bij de stad en zich tot op bepaalde hoogte zelfs met Rotterdammers identificeert. De reden dat men buiten de stad woont, heeft vooral met het woningaanbod en het leefklimaat te maken, maar daarmee hoeft participatie in de stedelijke samenleving zeker niet afwezig te zijn. Beide aspecten – participatie en woonvoordeur – kunnen aan de hand van de Bindingsurvey worden geanalyseerd.

Woonvoorkeuren

Waarom is men in de buitenwijk gaan wonen? De twee hoofdredenen liggen voor de hand: de woning en bereikbaarheid. De eerste reden is de meest genoemde. Het

woningaanbod is er breder en sluit beter aan bij de levensfase waarin men verkeert. Een eengezinswoning is nu eenmaal moeilijk te vinden in de stad, mocht men daar al willen wonen. Bijna even vaak noemt men bereikbaarheid als reden. De reisduur naar het werk in of om Rotterdam is vanuit de buitenwijk vaak betrekkelijk gering. De bereikbaarheid van de woning is in veel gevallen aanzienlijk beter dan in de stad en ook parkeren is er gemakkelijker. Minder vaak noemt men de kindvriendelijke omgeving als hoofdreden om in de buitenwijk te gaan wonen. Een klein aantal mensen wijst ten slotte op het feit dat men er is geboren en getogen, dat men in de buurt van de ouders wil blijven wonen, dat vrienden en kennissen er wonen of dat men eenvoudigweg bij de partner is ingetrokken die er al woonde.

Participatie

Verdere analyse van de twee groepen (de ene woonachtig in het stadscentrum, de ander in de buitenwijk) geeft wat betreft de stedelijke participatie van de nieuwe middenklasse een diffuus beeld. Zo zegt men in beide groepen even vaak de sociale problemen waarmee de stad kampt te kennen, leest men vaak dezelfde Rotterdamse kranten of tijdschriften en voelt men zich niet significant meer of minder betrokken bij Rotterdam. Wel voelen de buitenwijkbewoners zich minder vaak Rotterdamer en heeft men minder vaak Rotterdamse vrienden en kennissen. Zij zijn echter niet minder vaak bereid om een – hypothetische - solidariteitsbelasting te betalen, maar doen wel minder vaak vrijwilligerswerk. Zij gaan even vaak *in Rotterdam* winkelen of daar een museum of galerie bezoeken. Maar zij gaan vaker dan de stedelingen niet in Rotterdam, maar elders uit eten, op een terrasje zitten of naar een café of dansgelegenheid. In *absolute* aantallen gaan de bewoners van de buitenwijk minder vaak uit eten, winkelen en naar een terrasje, maar zij gaan weer niet significant minder vaak uit of op bezoek bij een museum. Er ontstaat uit deze analyse niet het eenduidige beeld van een over de gehele linie minder grote participatie in de stad vanuit de buitenwijk, maar eerder van kwalitatieve verschillen. In de stad vrijwilligerswerk verrichten is immers wel een heel andere vorm van participatie dan wanneer men een Rotterdamse krant leest of een bezoek brengt aan een Rotterdams museum.

De nieuwe middenklasse in de buitenwijk bestaat voor een deel uit ‘nieuwe stedelingen’ die ooit in verband met hun studie bewust de stad opzochten en later in de buitenwijk verzeild raakten. Voor de analyse van de stedelijke participatie vanuit de buitenwijk wordt de aandacht binnen de groep bewoners van de buiten-

wijk gericht op deze nieuwe stedeling.⁵⁰ Na enkele jaren van stedelijk wonen vormt de buitenwijk voor de nieuwe stedeling een compromis tussen het stedelijke leven en een groene, ruime woonomgeving. Het woningaanbod is de doorslaggevende factor om te verhuizen. “De nieuwe stedelingen nemen de buitenwijk op zich meestal op de koop toe.” (Reijndorp et al. 1998: 104). Ontspannen doet men in de stad, maar tevens in de privé-sfeer van de eigen tuin. De andere categorie bewoners van de buitenwijk, de zogenoemde suburbanisanten, hebben in tegenstelling tot de nieuwe stedelingen bewust voor een bestaan aan de stadsrand gekozen (het is er rustig en kindvriendelijk). Zij hebben nauwelijks een mentale of sociale binding met de stad en zoeken hun burens juist graag op. De nabijheid van de stad zien zij niet als een pluspunt. Het gaat hun er juist om de stad op afstand te houden.

De nieuwe stedeling heeft als het ware zijn of haar (symbolische) stedelijkheid meegenomen naar de buitenwijk. Met de Bindingssurvey is het bij benadering mogelijk om een groep van nieuwe stedelingen te identificeren. De groep nieuwe stedelingen woonachtig in de randgemeenten is te klein om een echt representatief beeld te kunnen bieden. Maar een indruk is wel mogelijk, op basis van een kleine groep van elf respondenten die in Rotterdam hebben gestudeerd en er minimaal twee jaar hebben gewoond. Deze elf respondenten blijken nog steeds vaak naar een restaurant, café/terras of dansgelegenheid te gaan in Rotterdam, namelijk in totaal 48 keer per jaar (versus 34 keer voor de rest). Ook voelt men zich sterker bij Rotterdam betrokken (91 procent versus 60 procent voor de rest). Het gaat om een groep respondenten die gemiddeld een paar jaar jonger is en relatief vaak uit eenpersoonshuishoudens bestaat. De groep nieuwe stedelingen oefent bovendien vooral beroepen uit in de zakelijke dienstverlening en in gemeentelijke dienst.⁵¹ Deze sectoren zijn sterk lokaal georiënteerd, zoals verderop in dit hoofdstuk blijkt,

⁵⁰ Reijndorp et al. (1998) maken in hun studie onderscheid tussen zes groepen bewoners van buitenwijken, namelijk buitenwijkers, oorspronkelijke stedelingen, nieuwe stedelingen, dorpeelingen, suburbanisanten en nomaden. Zij hanteren drie variabelen om de groepen te onderscheiden, namelijk sociaal-cultureel kapitaal (opleiding), economisch kapitaal (inkomen) en het soort binding (functioneel, sociaal, of mentaal). Deze variabelen zijn volgens de auteurs van invloed zijn op de woonwensen, de vestigingsplaatskeuze en de betekenis die wordt toegekend aan de buitenwijk.

⁵¹ Opvallend is de woonplaatskeuze van de nieuwe stedelingen. Vooral de buitenwijken ten oosten van Rotterdam zijn populair. Eerder zagen we al dat de nieuwe middenklasse binnen Rotterdam een voorkeur heeft voor de wijk Prinsenland. De nieuwe stedelingen in de buitenwijk wonen bij voorkeur nog verder in oostelijke richting, bijvoorbeeld in Capelle aan den IJssel.

de zakelijke dienstverlening vanwege de lokale inbedding van de kenniswerkers, de gemeente vanwege de lokale kennis die het werk met zich meebrengt.

Op basis van de eerdere analyses en op basis van bestaande literatuur kan een hypothese worden geformuleerd over wie de nieuwe stedelingen zijn. Het lijkt te gaan om twee groepen. Enerzijds betreft het een groep van vroeg verhuisde jonge stedelingen, veelal in de zakelijke dienstverlening werkzaam, die het wonen in de buitenwijk niet zien als een belemmering voor hun stedelijkheid. Zij maken een rationele afweging van voor- en nadelen. Anderzijds betreft de nieuwe stedeling in de buitenwijk de al wat oudere en al meer gewortelde publieke functionaris, die gesteld is op stedelijke ambiance en graag van hoogwaardige stedelijke voorzieningen gebruik maakt. De buitenwijk vormt een veilige en comfortabele uitvalsbasis voor allerlei culturele en culinaire uitstapjes naar steden, en bij voorkeur naar Rotterdam (zie hiervoor ook hoofdstuk zeven).

Samengevat vertegenwoordigen de nieuwe stedelingen de uitgelegde stad in optima forma. Zij hebben stedelijkheid voor een belangrijk deel buiten de geografische grenzen van de stad gerealiseerd. In verschillende opzichten is de nieuwe stedeling dus stedelijk te noemen, maar het betreft een partiële, secundaire stedelijkheid die zich manifesteert in een gevoel van betrokkenheid, een frequent uitgaanspatroon en een zekere mate van geworteldheid vanuit professionele activiteiten. Anders dan bij de nieuwe middenklasse uit het vorige hoofdstuk, waar traditionele, door nabijheid ontstane bindingen werden aangetroffen, is de binding in dit geval niet 'totaal', maar functioneel versnipperd tussen stad en buitenwijk. In zoverre lijkt de stedelijke binding van de nieuwe middenklasse veel op de binding die in het ideaaltype van binding door participatie is geformuleerd, zij het dat men zich wel degelijk bij de stad betrokken voelt. Ook al woont men niet in de stad, men heeft er wel een mentale (en een functionele) binding mee, waardoor de stad een vitale arena voor stedelijke deelname blijft. Deze gedeeltelijke stedelijke binding is een verworvenheid van de moderniteit. Er ligt een keuzevrijheid aan ten grondslag die ingrijpende gevolgen heeft gehad, niet alleen voor de ruimtelijke ordening van Nederland, maar vooral ook voor de manier waarop men is gebonden aan plaatsen. Die bindingen zijn steeds meer geïndividualiseerd. De paradox van de buitenwijk is dat achter de ogenschijnlijke eenvormigheid in de samenstelling van de bevolking, in toenemende mate heel verschillende patronen van stedelijke binding schuilgaan.

6.4. Binding met de werkstad

Economische structuren vormen het kloppend hart van de stad. Er is recent veel aandacht voor de stedelijke en regionale economie ondanks, of juist door, de

stroom literatuur over de mondialisering van de economie. Het ligt daarom voor de hand om onder moderne, stedelijke 'binding door participatie' ook die bindingen te scharen die vanuit het professionele domein ontstaan. De centrale vraag van deze paragraaf is hoe 'lokaal' en 'stedelijk' de beroepen van de nieuwe middenklasse eigenlijk zijn, of met andere woorden, in welke mate de nieuwe middenklasse als het ware is ingebed in lokale sociale en economische structuren en wat dit betekent voor de betrokkenheid van de nieuwe middenklasse bij de stad. Ideaaltypisch is er bij veel beroepen sprake van beroepsmatige betrokkenheid bij de stad, ondanks de grote ruimtelijke schaal waarbinnen men vaak werkt. Die betrokkenheid maakt namelijk deel uit van de burgerzin die men voor de stad aan de dag legt. Na een theoretische toelichting komen in deze paragraaf eerst de specifieke kwaliteiten van het Rotterdamse productiemilieu voor de nieuwe middenklasse aan de orde, vervolgens wordt gekeken in hoeverre de nieuwe middenklasse economisch gezien mobiel genoemd kan worden (of juist heel lokaal gebonden) en ten slotte worden de verkregen inzichten in verband gebracht met de stedelijke betrokkenheid vanuit de sfeer van het werk.

Lokaal ingebedde kennis

Volgens Storper (1997) is in de westerse economieën gedurende de afgelopen drie decennia de markt sterk verbonden geraakt met de civiele, 'niet-markt' sfeer. Bedrijven hebben hun invloed in allerlei domeinen van de samenleving vergroot, marktrelaties zijn wijder in de samenleving verbreid geraakt en marktprincipes zijn diep in niet-economische domeinen doorgedrongen. Deze veranderingen hebben toegenomen economische reflexiviteit mogelijk gemaakt (Storper 1997). Het begrip reflexiviteit verwijst naar de mogelijkheden van groepen en actoren om in diverse domeinen van het kapitalisme de loop van de economische ontwikkeling te bepalen. Voortschrijdende technologische vernieuwing heeft het mogelijk gemaakt om zich als employee veel sneller en diepgaander een beeld te vormen van de eigen prestaties, daar van te leren en er mee te innoveren. Het lerend vermogen van bedrijven en individuele werknemers is als het ware de kurk waarop de reflexieve economie drijft. Diegenen die het beste leren hebben een voorsprong op de concurrentie, want hun kennis is schaars en niet direct kopieerbaar.

Kenniswerkers bewerken met hun specifieke expertise symbolen en brengen zo weer nieuwe kennis voort (Reich 1991, Stehr 1994). In de werkomgeving van symbolisch analisten zijn routines en standaardoplossingen ondergeschikt aan flexibiliteit en innovatie. De nieuwe middenklasse draagt aan het reflexieve accumulatieproces bij door creativiteit, originaliteit, improvisatie en kwaliteit ten toon te spreiden (Lash en Urry 1994). De symbolisch analist opereert steeds vaker in

kleine teams en is bovendien steeds autonomer geworden in de ontwikkeling en handel van producten en diensten (Reich 1991). Deze toegenomen autonomie wordt weerspiegeld in de toename van momenten in het productieproces waarop door professionals beslissingen worden genomen die het verloop van het productieproces beïnvloeden.

Voor een belangrijk deel oefenen kenniswerkers hun beroepen uit in steden. Kenmerkend voor de nieuwe reflexieve beroepen is echter niet zozeer dat ze 'stedelijk' zijn, maar dat zij nauw verbonden zijn met de lokale sociaal-economische infrastructuur. Dat is de reden waarom in steden bepaalde economische clusters sterker zijn vertegenwoordigd dan andere. Steden zijn volgens Storper unieke, regionale *socio-economies*: stelsels van specifieke, gedifferentieerde en gelokaliseerde relaties. Steden zijn als het ware de bevoorrechte plekken voor de productie van diensten en producten waarmee een hoge mate van reflexiviteit verbonden is. Het soort van bedrijven dat in steden gevestigd is, hangt nauw samen met de dynamiek in de lokale sociaal-economische netwerken.

Het bijzondere aan de kennis in deze reflexieve economie is volgens Storper dat die – in tegenstelling tot informatie – niet los kan worden gezien van de locatie waarin zij wordt voortgebracht. Kennis is ingebed in organisaties en communicatiestructuren, die daardoor een grote invloed uitoefenen op de manier waarop kennis wordt verkregen, geïnterpreteerd en toegepast. Die processen vinden vaak plaats in dichte netwerken met ruimtelijk nabije actoren. Kennis is in tegenstelling tot informatie juist heel lokaal van karakter (Storper 1997: 239, Kloosterman 2001).

De bedrijven waarin de nieuwe middenklasse werkt, zijn niet alleen in de stad gevestigd vanwege het knooppunt-karakter van de stad, maar ook omdat er een specifieke sociaal-economische structuur en een specifieke lokale bedrijfscultuur aanwezig is. Ook in Nederland is er sprake van een historisch gegroeide 'arbeidsverdeling' tussen steden als het om kennisinfrastructuren gaat: Den Haag is de ambtelijk-bestuurlijke stad, Utrecht de stad van de zakelijke dienstverlening, Amsterdam het financiële centrum en Rotterdam de logistieke *mainport*. Steden koesteren deze specifieke kennisinfrastructuren en gebruiken ze om de kwaliteit van het stedelijk leven in het algemeen te versterken. Aan de andere kant proberen steden ook hun economische structuur te diversifiëren. Dat is ook in Rotterdam zichtbaar. Bepaalde clusters zijn tot speerpunten gebombardeerd: telecommunicatie, de audiovisuele sector, recycling, grafische industrie, media en zakelijke dienstverlening (OntwikkelingsBedrijf Rotterdam 1998).

Mobiliteit en het lokale productiemilieu

Storper's reflexiviteitstheorie suggereert dat bepaalde economische activiteiten mensen aan een stad of stedelijke regio binden. Het gaat vooral om kennisintensieve activiteiten. Informatie-intensieve activiteiten hebben daarentegen juist een sterk *footloose* karakter (cf. Castells 1996). Een andere veel gehoorde these is echter dat symbolisch analisten niet plaatsgebonden zijn, maar zich wereldwijd bewegen. De suggestie dat de nieuwe middenklasse een mobiele groep werknemers is, wordt ingegeven door haar sleutelrol in de mondiale economische herstructurering (Lash en Urry 1987, Reich 1991). Zij vervullen immers verantwoordelijke, hoog gekwalificeerde functies in zelfstandige dienstverlenende bedrijven (vooral privaat, maar ook publiek) of in afdelingen van multinationale industriële ondernemingen. Deze organisaties kunnen worden gezien als delen van netwerken die mondiaal vertakt zijn en die zich in toenemende mate, en op specifieke plaatsen, verdichten (Castells 1996, Lash en Urry 1987, Lash en Urry 1994, Sassen 1991). Is de nieuwe middenklasse inderdaad mobiel wat betreft de uitoefening van hun beroepen, ofschoon die deel uitmaken van een lokaal gewortelde productiestructuur (zoals de Rotterdamse haven), dan zijn beide thesen met elkaar te verenigen. Als het echter gaat om voortdurend regio- of nationale grenzen overstijgende carrièrestappen, dan past dat niet goed in het specifieke karakter dat Storper toedicht aan stedelijke productiemilieus. Wanneer symbolisch analisten vanwege hun beroepsuitoefening zo sterk lokaal geworteld zijn, zijn bewegingen tussen steden dan juist beperkt of niet?

Om dit te onderzoeken is gekeken naar de mobiliteit van de nieuwe middenklasse. Er wordt onderscheid gemaakt tussen mobiliteit van baan en mobiliteit ten behoeve van beroep. De eerste vorm van mobiliteit – mobiliteit van baan – bestaat uit de opeenvolging van banen gedurende een beroeps carrière. Symbolisch analisten vormen volgens Reich (1991) de belangrijkste productiemiddelen in de postindustriële economie. De competitieve structuur in de dienstensector vereist dat de nieuwste kennis in huis moet zijn. Goede symbolisch analisten zijn daarom erg gewild en daardoor in principe mobiel. Ze verlangen de beste arbeidsvoorwaarden en verhuizen gemakkelijk naar een andere werkgever, zo zou men mogen verwachten. De tweede vorm van mobiliteit – mobiliteit ten behoeve van beroep – betreft contacten die symbolisch analisten onderhouden via mondiaal vertakte netwerken. Het merendeel van deze contacten verloopt via telecommunicatiemiddelen zoals telefoon, fax of internet. Bij ingewikkelde of strategische contacten blijft het echter belangrijk om *face-to-face* contact te hebben. Hoewel zij veel tijd voor de computerterminal spenderen, komen de echt mondiaal opererende sym-

bolisch analisten, volgens Reich, veel op ontmoetingsplekken als hotels en vliegvelden.

Mobiliteit van baan

De resultaten van de Bindingsurvey laten zien dat het met de mobiliteit van baan erg meevalt. Uit Tabel 6.15 blijkt dat het gemiddelde aantal banen in de maritieme sector relatief hoog is en in de zakelijke dienstverlening en culturele sector relatief laag. Er kan echter sprake zijn van een leeftijdseffect. Door het aantal banen dat men heeft vervuld te delen door leeftijd ontstaat een cijfer waarin voor leeftijd is gecorrigeerd. Hoe hoger de ratio, des te hoger is de mobiliteit van baan. Uit de ratio blijkt nog steeds dat vooral in de maritieme dienstverlening professionals en managers relatief vaak van baan wisselen. De overige sectoren zijn veel gematigder in dit opzicht. Vooral de zakelijke dienstverlening en de culturele sector kennen nu een lagere mobiliteit.

Tabel 6.15 Mobiliteit van baan per sector

	gemiddeld aantal banen gedurende carrière (A)	gemiddelde leeftijd (B)	ratio A/B
maritieme dienstverlening	5.1	41 jaar	.13
gemeente	3.8	42 jaar	.09
universiteit	3.9	41 jaar	.10
media	3.9	36 jaar	.11
musea/galleries	3.1	39 jaar	.08
zakelijke dienstverlening	2.3	34 jaar	.07
bank	4.2	39 jaar	.11
totaal	3.8	39 jaar	.10

De vraag is of de professionals en managers werkzaam in de maritieme sector (i.c. procesindustrie en internationaal transport) vanwege hun vrij hoge mobiliteit van baan ook weinig aan de Rotterdamse regio zijn gebonden. Dat lijkt niet het geval te zijn. Wat betreft de loyaliteit aan de vestiging waar zij voor werken springen zij er bijvoorbeeld positief uit (zie Tabel 6.16).

Tabel 6.16 Professionele binding aan vestiging en aan Rotterdam per sector

		gemiddelde duur werk- zaam in Rotterdam (in maanden)	vorige baan bij zelfde vestiging (in procenten)	verwacht over vijf jaar nog steeds in Rotterdam te werken (in procenten) ⁵²
maritieme dienstverlening (N=42)		128	77**	78
gemeente (N=59)		156**	56	79
universiteit (N=26)		128	41	65
media (N=46)		100	62	79
musea/galleries (N=18)		116	25*	100*
zakelijke dienstverlening (N=45)		83**	24**	68
bank (N=43)		87*	50	58*
totaal (N=279)		129	56	78

significantieniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

Ruim drie kwart werkte in zijn of haar vorige functie namelijk ook bij deze vestiging en niet elders. Hun lokale en regionale binding heeft veel te maken met het feit dat de sector waarin zij werken in de regio is geconcentreerd, zoals de haven onlosmakelijk met de Rotterdamse regio is verbonden. De zakelijke dienstverleners daarentegen lijken vaker van bedrijf te wisselen, evenals hun collega's in de culturele sector. Dat dit niet hoeft te betekenen dat men ook uit de stad trekt, blijkt uit de verwachting die de employees uit de culturele sector hebben ten aanzien van hun professionele toekomst. Allemaal denken ze over vijf jaar nog in Rotterdam te werken. In de bancaire sector leeft die verwachting veel minder. Ruim 40 procent van hen geeft aan over vijf jaar waarschijnlijk buiten Rotterdam werkzaam te zijn. Zij hebben bovendien een relatief korte Rotterdamse werkgeschiedenis. Gezien de ruimtelijke spreiding van kantoren van één bank over diverse steden hoeft dat geen verbazing te wekken, maar het zegt wel iets over hun professionele inbedding in de stad of stedelijke regio. Die zou daardoor wel eens minder groot kunnen zijn dan die in bijvoorbeeld de culturele sector of de maritieme sector.

⁵² In de analyse zijn de respondenten die niet konden zeggen of zij over vijf jaar waarschijnlijk nog in Rotterdam zouden werken niet opgenomen.

Er zijn tenminste drie factoren te noemen die de mobiliteit van baan inperken. De eerste betreft de arbeidsmarkt. Daarop is, weliswaar in wisselende mate, al jaren sprake van een aanbodoverschot voor professionals en managers werkzaam in vooral de culturele sector, de media, de universiteit en delen van de zakelijke dienstverlening. Bovendien is deze arbeid soms sterk vervlochten met de organisatie waarvoor men werkt. Het reflexieve karakter van het werk laat zich hier dus van een voor de werknemer ongunstige kant zien. Voor ambtenaren van de gemeente Rotterdam geldt echter dat hun sector nog altijd een relatief hoge baanzekerheid biedt. De tweede factor betreft de vorm van het huishouden. In een aantal sectoren werken relatief veel alleenstaanden. In de culturele sector bijvoorbeeld ging het om de helft van de huishoudens. De aard van het werk en de organisatie van hun huishouden brengen met zich mee dat deze categorie alleenstaanden vaker dan de andere huishoudens een voorkeur heeft voor een stedelijke leefomgeving. Onder hen bevinden zich relatief weinig forensen. Het aanbod van huishoudelijke diensten, culturele voorzieningen, de diversiteit van leefstijlen en sociale contacten in de stad sluiten goed aan bij hun huishouden. Deze voorkeur voor een stedelijke leef- en werkomgeving, gecombineerd met een relatief zwakke positie op de arbeidsmarkt, beperkt mogelijk hun mobiliteit van baan. De derde en laatste factor betreft het al dan niet hebben van kinderen. De mobiliteit van baan van de respondenten die kinderen hadden was significant lager dan die zonder kinderen.⁵³

Mobiliteit in de cultuursector

‘Ik ben nog zo gelukkig dat ik een vaste aanstelling heb, maar eigenlijk speel je een soort schaakspel. Dat je heel voorzichtig overweegt wat je eventueel zou kunnen doen. Want zo ruim gezaaid zijn de banen niet en daar komt nog bij dat in de museumsfeer er relatief weinig mobiliteit is. Als ik zo om mij heen kijk zitten mensen vaak meer dan tien jaar op dezelfde functie, wat natuurlijk wel behoorlijk lang is. In de kunstmusea heb je nog een soort carousel, dat als de ene persoon directeur wordt dat dan iedere conservator een museumpje op kan schuiven. Maar bij ons heb je dat helemaal niet. De arbeidsmarkt is echt heel beperkt.’ (251)

Mobiliteit ten behoeve van beroep

De volgende kwestie betreft de vraag in hoeverre de Rotterdamse nieuwe middenklasse wat betreft de mobiliteit van haar professionals en managers internationaal georiënteerd is. Om de betekenis van een hoge of lage fysieke mobiliteit (voor *face-*

⁵³Te weten .09 versus .11; $\alpha=.01$.

to-face contacten) beter te kunnen beoordelen is ook de virtuele mobiliteit (via telecommunicatie, zoals via telefoon en e-mail) meegenomen. Uit de Bindingsurvey bleek dat slechts tien procent van de onderhavige steekproef voor het werk regelmatig naar het buitenland afreist. In Tabel 6.17 en Tabel 6.18 is deze mobiliteit weergegeven. Uit Tabel 6.19 valt af te lezen hoeveel tijd men in het kader van het werk in Rotterdam doorbrengt (exclusief de tijd die men op de vaste werkplek doorbrengt).

Tabel 6.17 Fysieke mobiliteit ten behoeve van beroep, per sector, in procenten

	lokaal	binnen Europa	buiten Europa
maritieme dienstverlening (N=42)	50	19	31**
gemeente (N=59)	69**	31	0**
universiteit (N=26)	46	42	12
media (N=46)	17**	66	7
musea/galleries (N=18)	50	37	13
zakelijke dienstverlening (N=45)	40	57	3
bank (N=43)	44	49	7
totaal (N=279)	46	44	10

significantieniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

Tabel 6.18 Virtuele mobiliteit ten behoeve van beroep, per sector, in procenten

	lokaal	binnen Europa	buiten Europa
maritieme dienstverlening (N=42)	5*	35	60**
gemeente (N=59)	44**	56	0**
universiteit (N=26)	8	61	31
media (N=46)	9	63	28
musea/galleries (N=18)	0*	44	56
zakelijke dienstverlening (N=45)	13	80	7
bank (N=43)	21	49	30
totaal (N=279)	18	55	27

significantieniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

Tabel 6.19 Tijd die men buiten de werkplek voor werk in de stad doorbrengt, per sector, aantal uren per week

	aantal uren
maritieme dienstverlening (N=42)	5,0
gemeente (N=59)	7,1
universiteit (N=26)	3,7
media (N=46)	4,7
musea/galleries (N=18)	6,3
zakelijke dienstverlening (N=45)	8,6
bank (N=43)	7,4
totaal (N=279)	6,0

In de tabellen is onderscheid gemaakt tussen de leden van de nieuwe middenklasse die zich (fysiek en virtueel) voornamelijk binnen de regio Rotterdam begeven en diegenen van wie de actieradius de hele wereld bestrijkt. Uit de gegevens blijkt dat de sectoren elk op hun eigen manier aan de stad zijn gebonden. De maritieme dienstverlening blijkt de meest internationale sector te zijn. Een deel van de activiteiten in deze sector betreft dan ook logistieke coördinatie van goederenstromen met een mondiaal karakter. Zowel fysiek als virtueel behoort een flink aantal van deze employees tot de groep van mobiele leden van de nieuwe middenklasse. Het is echter niet zo dat zij daarmee niet lokaal gebonden zijn, want het aantal *face-to-face* contacten in de stad of stedelijke regio is niet opvallend lager dan dat van de rest. Hun lokale worteling (aan de Rotterdamse haven en de lokale, mondiaal opererende transportsector) vormt veeleer juist een voorwaarde om mondiale contacten te kunnen hebben. Geheel anders is de situatie bij de gemeentebtenaren. Zij hebben een sterke lokale en een te verwaarlozen internationale oriëntatie, maar van lokale worteling kan eigenlijk niet worden gesproken. De gemeentelijke ambtenarij is immers geen typisch Rotterdamse sector, zoals de haven dat wel is. Ambtenaren kunnen bij wijze van spreken zo in een andere stad aan het werk. Binnen de culturele sector van musea en galleries is, hoewel het om een sector met veel internationale contacten gaat, veel minder sprake van werkelijk fysieke mobiliteit. De lokale fysieke oriëntatie is vergelijkbaar met die in de maritieme sector: niet hoog, maar ook niet laag. Werknemers in deze sfeer lijken daarmee getypeerd te kunnen worden als vertegenwoordigers van een sector die een lokale inbedding nodig heeft, maar waarin men vooral via telecommunicatie participeert in een kennisnetwerk van collega's in de kunst- en cultuur dat mondiaal is georiënteerd.

De oriëntatie van de zakelijke dienstverlening is opvallend genoeg meer lokaal dan internationaal. Zowel fysiek als virtueel lijkt er nauwelijks sprake te zijn van opname in een mondiaal netwerk. Het werk van deze architecten, advocaten, accountants, ingenieurs en reclamemakers speelt zich fysiek gezien vooral af binnen Rotterdam. Zij besteden ook het meest van allemaal professionele tijd in Rotterdam. De respondenten uit de media zijn daarentegen het minst lokaal (op de regio Rotterdam) georiënteerd. Onder hen is een groot aantal journalisten dat regelmatig naar het buitenland afreist, maar voor velen is de ruimtelijke schaal waarbinnen men zich beweegt beperkt tot de rest van Nederland en West-Europa.

De mate waarin professionals en managers uit de verschillende sectoren lokaal zijn ingebed, is dus over vrijwel de gehele linie groot te noemen. In de maritieme sector en in de culturele sector is bovendien ook van een vrij sterke mondiale oriëntatie sprake. Paradoxaal genoeg sluit hun internationale mobiliteit lokale worte-

ling niet uit. De lokale inbedding en de mondiale mobiliteit lijken eerder sterk op elkaar te zijn betrokken. Ging het – Castells volgend - in deze sectoren vooral om informatiestromen, dan zou een sterkere mondiale oriëntatie over de gehele linie voor de hand liggen. Dit is echter niet het geval, waardoor er meer aanleiding is aansluiting te zoeken bij Storper's nadruk op de lokale kenmerken van productiemilieus, welke belangrijk, zonet essentieel zijn om een kennisintensief beroep uit te oefenen.

Dit patroon wordt bovendien nog eens bevestigd door patronen in de mobiliteit van banen. Dezelfde sectoren met een hoge mobiliteit ten behoeve van de beroepsbeoefening (de maritieme sector en de culturele sector) of juist lage mobiliteit (de zakelijke dienstverlening), springen er ook wat betreft de mobiliteit van baan uit. Het verband tussen beide vormen van mobiliteit is echter niet helder en eenduidig. In de maritieme sector zijn beide vormen van mobiliteit hoog: er wordt relatief vaak van baan veranderd – zij het vaak binnen hetzelfde bedrijf - én de sector is internationaal georiënteerd. De culturele sector is echter ook 'internationaal' te noemen, maar hier is de mobiliteit van baan gering. In de zakelijke dienstverlening is weer van een ander patroon sprake. Daar gaat een lage mobiliteit van baan gepaard met een sterke lokale inbedding gedurende de periode dat men in de stad werkt. Uit de toekomstverwachtingen van de respondenten uit de zakelijke dienstverlening komt het beeld naar voren, dat men zich de volgende stad waar men komt te werken mogelijk met eenzelfde intensiteit eigen zal maken. Het zou dus wel eens om meer kortstondige lokale oriëntaties kunnen gaan voor wat betreft de lokale inbedding van individuen. Voor de sector als geheel lijkt er wel degelijk sprake van een continue lokale oriëntatie.

Werk als betrokkenheid

In het voorgaande is vastgesteld dat in steden nieuwe mobiliteits- en bindingspatronen zijn ontstaan. Zowel bedrijven en instellingen als de symbolisch analisten die voor deze bedrijven en instellingen werken, zijn meer aan de stad gebonden dan men op grond van de soms hoge mobiliteit mocht verwachten. Het ligt daarom voor de hand om te zoeken naar de mate waarin die binding ook een bepaalde betrokkenheid met zich meebrengt. Van de nieuwe middenklasse wordt in de literatuur vaak beweerd dat aan professionele ambities grote waarde wordt gehecht. Voor zover ze kunnen worden onderscheiden, is daarom de binding met de stad die via het werk wordt opgebouwd misschien nog wel belangrijker dan die in de privé-sfeer.

Het gevoel van betrokkenheid van de werknemers in de verschillende economische sectoren van deze studie is natuurlijk het resultaat van zowel hun 'privé'-

als ‘professionele’ binding met de stad. Maar nu uit de vorige paragraaf bekend is hoe de werknemers uit dezelfde sectoren vanuit hun werksituatie zijn gebonden aan de stad wordt het interessant de betrokkenheid van die werknemers daarmee te vergelijken, om zo meer van de betekenis van hun professionele binding te weten te komen. In Tabel 6.20 zijn de gemiddelde waarden weergegeven.

Tabel 6.20 Mensen die aangeven zich betrokken of zeer betrokken te voelen, in percentages per sector

maritieme dienstverlening (N=42)	43**
gemeente (N=59)	88**
universiteit (N=26)	57
media (N=46)	54
musea/galleries (N=18)	61
zakelijke dienstverlening (N=45)	71
bank (N=43)	72
totaal (N=279)	66

significantieniveau: **: $\alpha \leq .01$

Uit de tabel blijkt dat in de meest internationaal georiënteerde en tegelijkertijd meest lokaal gewortelde sector, de maritieme dienstverlening, men (significant) het minst betrokken is, en in de meest lokaal georiënteerde en minst gewortelde sector, de gemeente, het meest. Het is dus de oriëntatie op de stad (sterk bij de gemeente, min of meer afwezig in de maritieme sector) die lijkt samen te hangen met de mate waarin men zich betrokken voelt bij de stad.

Vanuit verschillende hoeken, de politiek, kringen van ondernemers, vakbonden en NGO's, worden regelmatig pleidooien gehoord voor een grotere betrokkenheid van bedrijven bij de samenleving. Swanstrom stelt hierover: “*Once we view capital as rooted in social relations, our attention shifts from a cutthroat competition over mobile capital to nurturing the distinctive social commitments and values that underlie economic vitality.*” (Swanstrom 1993: 75). Daarbij wordt vaak gerefereerd aan de beginperiode van de industrialisering, toen eigenaar-ondernemers vaak nog sterk aan een bepaalde *locale* gebonden waren (De Klerk 1998). Swanstrom parafraserend zou economische herstructurering sterker geënt kunnen worden op de plaatselijke betrokkenheid van bedrijven.

Engbersen et al. bestudeerden in 1991 de lokale betrokkenheid van Rotterdamse top-managers (Engbersen et al. 1991). De resultaten van hun onderzoek

laten aan duidelijkheid niets te wensen over. Wat betreft betrokkenheid bij de politiek vindt twee derde van de ondervraagden (de top van ondernemingen, zoals president-directeuren) dat zij niet nauwer betrokken hoeven te zijn bij de stad. Openbaar bestuur moet aan politici worden overgelaten, niet aan bedrijven, zo luidt de algemene opvatting. De binding met Rotterdam varieert vooral naar gelang een bedrijf of een hoofd van een onderneming een Rotterdamse achtergrond heeft. Vaak is de band met Rotterdam echter vrij pragmatisch, waarbij de haven een belangrijke rol speelt. Wat betreft de sociale verantwoordelijkheid van ondernemers verwijzen de topmanagers in de meeste gevallen eveneens naar de overheid. Ondernemers dienen vooral zorg te dragen voor de continuïteit van hun bedrijf. Voor wat betreft de economische betrokkenheid bij de stad geldt eenzelfde redenering. Wanneer de overheid de juiste voorwaarden schept, draagt de ondernemer door middel van een florerend bedrijf bij aan de economische vernieuwing van de stad. Wel blijkt dat bedrijven die hun wortels hebben in het Rotterdamse een grotere betrokkenheid aan de dag leggen dan multinationale bedrijven. Engbersen concludeert over de plaatselijke betrokkenheid van bedrijven later: "Het aanspreken van grote ondernemers op hun nationale of lokale burgerplichten lijkt weinig realistisch. (...) De belangrijkste bindingsmiddelen voor het grote bedrijfsleven zijn met name de aanwezigheid van een adequate infrastructuur en goed geschoolde werknemers". (Engbersen 1994: 166-7).

Het is een deels van oorsprong Rotterdamse bank, waarvan de werknemers die aan de Bindingsurvey meededen melding maken van een expliciet beleid ten aanzien van maatschappelijke betrokkenheid. Iedere employee uit het midden- en hogere kader van de bewuste bank wordt door de directie aangespoord om als vrijwilliger te participeren in een organisatie uit het maatschappelijk middenveld. Daarmee vormt het bedrijf een uitzondering op de regel. Als een medewerker van de bank zijn of haar kennis kan aanwenden in een bewonersorganisatie dient dat een tweeledig doel volgens de bancaire respondenten. Ten eerste kan de bank een steentje bijdragen aan een sociaal-economisch stabiele omgeving en die omgeving beter leren kennen. Werknemers moeten weten wat er in de stad speelt en daar een bijdrage aan leveren om hun werk goed te kunnen doen. Ten tweede kan de bank via de medewerkers haar imago versterken als een persoonlijke, sociale bank en daarmee nieuwe klanten werven. Omdat zij maatschappelijk actief zijn wordt ook de stedelijke betrokkenheid van de individuele medewerkers vergroot. Deze medewerkers werken meestal maar een paar jaar in dezelfde plaats, maar voelen zich desondanks toch niet minder dan gemiddeld betrokken bij de stad, zo bleek uit Tabel 6.20.

Tot slot van deze paragraaf is er nog kort aandacht voor twee andere aspecten van werkgebonden stedelijke betrokkenheid. Dat is ten eerste de steun vanuit de instelling waarvoor men werkt voor maatschappelijke activiteiten. De bankmedewerkers die vrijwilligerswerk doen weten zich bijvoorbeeld veelal gesteund door hun werkgever. Van hen zegt 53 procent namelijk dat het bedrijf stimuleert dat zij vrijwillig actief zijn (zie Tabel 6.21).

Tabel 6.21 Percentage vrijwilligers dat zich daarin gestimuleerd weet door werkgever

maritieme dienstverlening	11
gemeente	15
universiteit	26
media	7
musea/galleries	50
zakelijke dienstverlening	47*
bank	53**

significantieniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

Steun van de werkgever kan op verschillende manieren gestalte krijgen, bijvoorbeeld door uren vrij te geven voor vrijwilligerswerk of door deskundigheid of andere middelen ter beschikking te stellen. Ook in de zakelijke dienstverlening blijken werkgevers zich volgens de betrokken werknemers positief op te stellen. In de maritieme sector, bij de gemeente en in de media zijn werkgevers volgens hun werknemers niet stimulerend. In de culturele sector ten slotte zegt weliswaar de helft dat men door het bedrijf aangemoedigd wordt, maar de animo onder hen zelf om vrijwilligerswerk te doen is – net als in de mediasector - gering. Het tweede aspect is de inhoud van het betaalde werk op de keuze voor onbetaald werk. De mate waarin individuele werknemers zijn ingebed in de lokale sociaal-economische structuur zegt nog niet veel over iemands persoonlijke maatschappelijke betrokkenheid. “Als ik ’s avonds thuis kom, wil ik even geen problemen meer”, beweert één van de deelnemers aan de survey (respondent 220). Het feit dat zij overdag al genoeg met aangrijpende maatschappelijke problemen in aanraking komen, werkt demotiverend op bijvoorbeeld de mogelijkheid om vrijwilligerswerk te gaan doen. Paradoxaal genoeg kunnen dus professionele en niet-professionele maatschappelijke betrokkenheid op gespannen voet staan en is de balans daartussen volgens

een aantal van de respondenten een persoonlijke keuze die afhangt van de individuele leefomstandigheden van het moment.

De balans opmakend van deze paragraaf luidt de conclusie dat de in Rotterdam werkzame nieuwe middenklasse wat betreft de professionele stedelijke binding in hoge mate een *Rotterdamse* nieuwe middenklasse is. Men is sterk lokaal georiënteerd. De lokale binding sluit regio-overstijgende mobiliteit niet uit, integendeel, zoals bijvoorbeeld in de maritieme sector blijkt. Over de gehele linie is die mobiliteit echter beperkt, ook al maken technologie en verbeterde vervoersmogelijkheden grote werkgerelateerde mobiliteit mogelijk. Juist vanwege de inbedding in Rotterdam als stad om in te werken is het des te opvallender om te zien dat de professionele betrokkenheid met de stad relatief gering is. Daarmee wijkt de beroepsmatige betrokkenheid in de empirische werkelijkheid af van de betrokkenheid die in het ideaaltype van binding door participatie naar voren kwam. Van de top van bedrijven hoeft niet veel aan maatschappelijke betrokkenheid verwacht te worden, zo bleek, hoewel de kans hierop groter is onder bedrijven die een historische Rotterdamse achtergrond hebben. Wat bedrijven wel aan de stad bindt, is de kennisinfrastructuur in de vorm van hoog opgeleide professionals en managers.

6.5. Conclusie

Is de nieuwe middenklasse door participatie gebonden aan de stad? Wat betreft de participatie in de vorm van burgerlijke binding is het antwoord voor het meer welgestelde deel van de nieuwe middenklasse positief, maar lijkt de toekomst minder rooskleurig. De huidige veertigers en vijftigers binnen de nieuwe middenklasse doen relatief veel vrijwilligerswerk, maar de daarop volgende generatie lijkt op deze manier in veel mindere mate een burgerlijke binding te hebben. In plaats van daadwerkelijke participatie lijkt voor een verdere monetarisering van solidariteit daarentegen veel, en in de toekomst mogelijk steeds meer, draagvlak te bestaan. Vergeleken met het ideaaltype van binding door participatie is het object van de burgerlijke betrokkenheid minder overtuigend gericht op de aanpak van problemen in de hele stad, maar heeft het vrijwilligerswerk ook veel te maken met de activiteiten die vooral aan het eigen milieu ten goede komen.

Activiteiten die met binding door participatie samenhangen, vinden ideaaltypisch op verschillende plekken plaats en hoeven zich niet per se binnen de stads-grenzen af te spelen. In dit hoofdstuk is daarom de uitgelegde stad opgenomen als een uitwerking van de uitdijning en ruimtelijke 'oplossing' van de stad. De vraag of de nieuwe middenklasse uit de buitenwijk inderdaad aan het stedelijk leven deelneemt, werd beantwoord met de vaststelling dat de stad voor een deel van hen een vitale arena is. Deze stedelijkheid is partieel en secundair en lijkt daarom sterk op

wat in het ideaaltype is beschreven. Anders dan het ideaaltype gaat de functionele stedelijke binding vooral bij nieuwe stedelingen gepaard met een mentale binding.

Het werk in de stad vormde het derde 'moderne domein' waarbinnen stedelijke participatie is uitgewerkt. Ideaaltypisch is het werk een belangrijk en historisch gegroeid domein voor burgerlijke participatie in de stad. De aard van de sector waarin men werkt vormt een belangrijke randvoorwaarde voor die participatie. Er bestaan namelijk, zo bleek, belangrijke verschillen in de mate waarin sectoren lokaal zijn ingebed. Zowel de mate waarin men verandert van werkplek als de mate waarin men voor het werk feitelijk tijd in de stad doorbrengt, verschilt tussen sectoren. Sterk lokaal, maar om heel verschillende redenen en op verschillende manieren, bleken de zakelijke dienstverlening en de maritieme sector. Terwijl de maritieme sector een internationaal georiënteerde sector is, waarin men relatief vaak van baan verandert, is de loyaliteit aan de vestigingsplek hoog en behoort de sector tot de typisch Rotterdamse economische structuur. Daarmee is de sector 'lokaler' dan de zakelijke dienstverlening. Kenmerkend voor deze laatste sector bleek de intensieve lokale oriëntatie, maar deze leek op individueel niveau van beperkte duur en ook in andere steden te realiseren. De condities voor stedelijke participatie in deze beide sectoren zijn hiermee gunstig. De maatschappelijke, beroepsmatige betrokkenheid van de bedrijven waarin men werkt is echter geringer dan ideaaltypisch het geval is. Daardoor krijgt de niet aan betaalde arbeid gerelateerde participatie in bijvoorbeeld vrijwilligerswerk relatief meer betekenis. De nieuwe middenklasse is al met al beroepsmatig gezien sterk lokaal ingebed, maar dit leidt niet tot een erg intensieve binding door participatie en een daarmee verbonden betrokkenheid.

7. Binding door consumptie

“Die stad is van mij, ik ben van die stad. Elke keer dat ik hier en daar ben en dit en dat zie, doet het me wat.” (Wentholt 1968: 77)

7.1. Inleiding

Steden hebben zich met name in de tweede helft van de twintigste eeuw ontwikkeld tot consumptieoord bij uitstek (Zukin 1998). Er wordt gekocht, geflaneerd en gespeeld. Er wordt gekeken en men wordt bekeken. Men vermaakt en wordt vermaakt (Burgers en Van der Land 1997). In de stad kan men zonder een duit op zak te hebben toch veel beleven, denk aan straattheater en -muziek, skateramps, de sfeer in de oude havens of alleen al de aanwezigheid van anderen. Steden zijn daarnaast centra van kunst, cultuur en vermaak waarvoor men moet betalen om ervan te kunnen genieten (voor een bijzondere tentoonstelling of een concert, terrasbezoek of een exclusieve aankoop). In beide domeinen, het formele, ge-commodificeerde domein en het informele, openbare domein, wordt volop geconsumeerd. Consumptie heeft dus zowel betrekking op producten en diensten die de stad te bieden heeft, als op de beleving van de stedelijke ruimte en van anderen in die ruimte. Consumptie is daarmee sterk symbolisch van aard.

De stad als consumptiedomein is al enige tijd onderwerp van kritische reflectie. Benadrukt wordt vaak dat de stad door de commerciële exploitatie van allerlei vormen van consumptie wordt ontdaan van haar authentieke betekenis. Stedelijke plekken krijgen thema's toegewezen die de ruimte structureren (Gottdiener 1997, Pine en Gilmore 1999), maar die het authentieke karakter ervan aantasten. Wat er plaatsvindt wordt in hoge mate door bedrijven en door de overheid geregisseerd en geproduceerd. De nieuwe middenklasse speelt daarin zowel de rol van producent van het stedelijk consumptiedomein als consument daarvan. De vraag die in dit hoofdstuk wordt beantwoord is hoe het eerder geformuleerde ideaaltype van binding door consumptie zich verhoudt tot de feitelijke consumptiepatronen van de Rotterdamse nieuwe middenklasse.

Opbouw van dit hoofdstuk

In dit hoofdstuk zal worden gekeken in welke mate de nieuwe middenklasse aan de stad gebonden is door consumptie. Dat gebeurt door te kijken naar de manier

waarop van het centrumstedelijke consumptiemilieu gebruik wordt gemaakt, zowel in de sfeer van cultuur en vermaak als in de sfeer van het wonen. Net als in de eerdere hoofdstukken wordt ook dit hoofdstuk gebruikt gemaakt van de sociale, ruimtelijke en mentale aspecten van binding om de analyse van binding door consumptie te structureren. De drie soorten bindingen die worden onderscheiden zijn binding met de ‘uitstad’ (de stad van cultuur en vermaak), bindingen in het concept van de ‘polycentrische’ stad (over de relatieve betekenis van het stadscentrum) en binding die door ‘toeëigening’ van de stad ontstaan (over betrokkenheid en identiteit). Schematisch is de opbouw van dit hoofdstuk als volgt:

7.1	7.2	7.3	7.4	7.5
inleiding	binding met de uitstad	binding en de polycentrische stad	binding met de toegeëigende stad	conclusie

Juist van de nieuwe middenklasse wordt beweerd dat zij misschien wel de meest fervente bezoekers levert van het stedelijke consumptiemilieu. In paragraaf 7.2 wordt daarom gekeken naar de bezoekfrequentie aan Rotterdamse uitgaans- en cultuurvoorzieningen. Voor de ideaaltypische mobiele hedonist – vaak jong, alleenstaand of lid van een klein huishouden – is de stad als het ware een pretpark waarin men wordt vermaakt. De stad vormt een podium voor vluchtige ontmoetingen, de uitwisseling van blikken en het vertoon van goede smaak (cf. Müller 2002). Verschillende beroepsgroepen die deel uitmaken van de nieuwe middenklasse hebben er direct of indirect aan bijgedragen dat de stad is getransformeerd in een consumptiemilieu. Paragraaf 7.3 is gewijd aan de vraag of het gegeven dat stedelijke centra in toenemende mate plekken van vermaak zijn, betekent dat een functie als het wonen en daaraan gerelateerde bindingen onder druk staat. Ideaaltypisch is het centrum van de stad voor de nieuwe middenklasse vooral een plek om vermaakt te worden, ofschoon niet alleen het centrum van de stad daartoe kan dienen. Plekken in stedelijke netwerken, waaronder het centrum van de stad, krijgen nieuwe functies en betekenissen en er ontstaan ook nieuwe centra binnen stedelijke netwerken. Dat gebeurt bijvoorbeeld in Amsterdam Zuid-Oost, waar voorzieningen geclusterd worden aangeboden. Wordt het stadscentrum daardoor ontlast of ervaart de nieuwe middenklasse juist een toenemende spanning tussen verschillende functies in het centrum van de stad? In het ideaaltype van binding door consumptie wordt naast een hoge mobiliteit ook een hedonistische houding gepostuleerd onder de ‘postmoderne’ consumenten. De hedonistische consument

stelt genot en plezier voorop in en door de consumptie van materiële en immateriële zaken. De vraag in paragraaf 7.4 is of de symbolische consumptie in de sfeer van cultuur en vermaak gepaard gaat met een zekere betrokkenheid bij de stad.

7.2. Binding met de uitstad

De nieuwe middenklasse wordt overwegend als een ‘stedelijke’ bevolkingsgroep getypeerd (niet alleen in wetenschappelijke literatuur, zie bijvoorbeeld Sassen (1991) of Featherstone (1990), maar ook in populaire romans van auteurs als Tom Wolfe en David Lodge). Deels komt dat omdat het cultuuraanbod van oudsher vooral in steden is geconcentreerd. Steden vormen de belangrijkste habitat voor een deel van de nieuwe middenklasse, in de rol van organisator, initiator, sponsor, bezoeker en soms als bewoner. Maar de betekenis van nieuwe middenklasse voor de ontwikkeling van stedelijke cultuur en vermaak gaat verder dan dat. De transformatie van de moderne naar de contemporaine stad is in deze opvatting vrijwel geheel toe te schrijven aan de leden van de nieuwe middenklasse (Lash en Urry 1987). Ideaaltypisch voelt de nieuwe middenklasse zich sterk aangetrokken door de stad als domein voor ontspanning en ontmoeting. Daarvoor zijn twee met elkaar samenhangende redenen te noemen.

Ten eerste worden zij gezien als de voornaamste beoefenaars van ‘postindustriële’ beroepen. Het symboolintensieve karakter van hun beroepen vormde de motor achter de stedelijke transformatie van productiemilieu naar consumptiemilieu. Met hun beroepsmatige kennis en vaardigheden om met symbolen (informatie, kennis, beelden, ideologieën et cetera) om te gaan, hanteert men consumptie en smaak als instrumenten om zich te onderscheiden (Bourdieu 1992, zie ook de hoofdstukken twee en drie). De nieuwe middenklasse heeft als het ware haar eigen consumptiemilieu gecreëerd. Ten tweede is hun rol terug te voeren op een zekere predispositie ten aanzien van de postmoderne cultuur, waarin populaire en gelegitimeerde cultuur zijn vermengd (Featherstone 1990, Lash en Urry 1987). Cultuurdeelname, de aanschaf en het bezit van bepaalde producten, het voeren van stedelijke leefstijlen zijn naast vormen van consumptie ook vormen van distinctie die de productie en reproductie van het stedelijke consumptiemilieu verzekeren. Ogen-schijnlijk nauwelijks nog verbonden met traditionele instituties als kerk, vakbond, familie of klasse worden in deze symbolische consumptie stedelijke elementen van verschillende bronnen gebruikt om een onderscheidende identiteit te construeren en te bevestigen (Sonnenfeld 1972, Raban 1974).

De uitstad is om verschillende redenen populair onder de nieuwe middenklasse. Een belangrijke reden is dat de nieuwe middenklasse over steeds minder vrije tijd beschikt. Hoog opgeleiden zijn steeds langer gaan werken en besteden boven-

dien steeds meer tijd aan verplaatsingen voor huishoudelijke zorg en de verzorging van kinderen. De schaarse vrije tijd vormt geen belemmering voor een breed repertoire aan uitgaansactiviteiten, maar deze moet dan wel bereikbaar en van een hoog niveau zijn (Knulst 1992). Ambities ten aanzien van vrije tijdsbesteding zijn vooral onder vijftientig- tot veertigjarigen dusdanig opgeschroefd dat het gevoel van gejaagdheid dat men in het domein van werk ervaart als het ware overslaat op het domein van de vrije tijd (Breedveld en Van den Broek 2002: 26). Er is daardoor in de uitstad sprake van een zekere zucht naar belevenissen (Mommaas 2002).

Symbolische consumptie

De 'uitstad' (Burgers 1992) vormt de sociaal-ruimtelijke neerslag van de symbolische consumptiecultuur. Naast de uitstad bestaan allerlei andere typeringen van de stedelijke symbolische consumptiecultuur. De uitstad is de recreatieve dimensie van de stad waarin men 'belevenissen' meemaakt (Schulze 1992). Het is de agora van de éérentwintigste eeuw, de openbare ruimte waarin je elkaar kunt ontmoeten en ervaringen kunt delen en uitwisselen (Lofland 1989). Het is het podium waarop mensen hun identiteit gestalte geven en de postmoderne speelplaats waar hard werkende carrièremannen en -vrouwen zich ontspannen (Bell 1976, Lash en Urry 1987). Dat doen zij bijvoorbeeld door te *shoppen* in het centrum, door er te drinken en te eten, door exposities en galeries te bezoeken, door te flaneren, te dansen, te eten en te drinken en door op een terras van passanten te genieten (Oosterman 1993). Symbolische consumptie is in dit verband een sociale en culturele gebeurtenis die draait om de uitwisseling van symbolen: wat er wordt geconsumeerd en de manier waarop dat gebeurt zeggen iets over wie je bent (of wie je zou willen zijn). Wat er wordt geconsumeerd zijn *cultural products* (Scott 1997: 323), die zich kenmerken doordat zij weinig van doen hebben met 'nuttige' producten. Hun toegevoegde waarde moet worden gezocht in het feit dat het gaat om " (...) *personal ornaments, modes of social display, aestheticized objects, forms of entertainment and distraction, or sources of information and self-awareness*". (ibid.: 324). Voor symbolische gebeurtenissen ('belevenissen') speelt de ruimte overigens een steeds belangrijkere rol, niet zozeer in instrumentele maar veel meer in symbolische zin. De 'belevingswaarde' van ruimte staat centraal (Lash en Urry 1987, Mommaas 2001). Deze belevingswaarde vormt de waardering van individuele ervaringen en het gevoel en de emotie die symbolische consumptie oproept. De belevenissen van consumenten worden door stadsbesturen waar mogelijk ten gelde gemaakt.

Gebruik van de Rotterdamse uitstad

Hoe vaak bezoekt men de uitstad, wat bezoekt men dan en bestaan er verschillen binnen de nieuwe middenklasse voor wat betreft de verschillende bestemmingen in de uitstad? In Tabel 7.1 zijn van een groot aantal achtergrondvariabelen de scores weergegeven op de deelname aan diverse onderdelen van de uitstad.

Tabel 7.1 Bezoek aan de Rotterdamse uitstad door de nieuwe middenklasse woonachtig in Rotterdam; sector, leeftijd en sekse, in absolute aantallen per jaar
A. sector

	restaurant (niet- zakelijk)	uitgaan ⁵⁴	museum en gale- rie	recreatief winkelen	terras	N
maritieme dienstverlening	20	23	3**	9**	16	(N=9)
gemeentelijke overheid	23	22	5**	14	18	(N=22)
universiteit	28	32	6	23	13	(N=12)
media	40	49*	11	21	29	(N=16)
musca/galleries	11**	29	26**	12	14	(N=11)
zakelijke dienstverlening	41	31	7	19	19	(N=29)
bank	22	18**	6	17	15	(N=25)
totaal	28	28	8	17	18	(N=125)

⁵⁴ Film-, muziek, dansvoorstelling, discotheek, café etc.

B. leeftijd en sekse

	restaurant (niet- zakelijk)	uitgaan	museum en galerie	recreatief winkelen	terras	N
<u>leeftijd</u>						
24-33 jaar	40**	41**	7	22**	26**	(N=54)
34-42 jaar	21*	24	10	13	15	(N=40)
43-57 jaar	18*	12**	8	12	9**	(N=31)
<u>sekse</u>						
man	27	27	8	16	18	(N=88)
vrouw	31	32	9	19	18	(N=37)
totaal	28	28	8	17	18	(N=125)

Leeftijd is in drie vrijwel gelijke percentielen verdeeld.

Uitgaan en uit eten gaan blijken de activiteiten te zijn die door de in Rotterdam woonachtige nieuwe middenklasse het vaakst worden ondernomen, elk met gemiddeld een tweewekelijkse regelmaat. Bezoek aan musea en galeries komt relatief het minste voor. Tussen de onderscheiden beroepssectoren bestaan verschillen in de frequentie waarmee men de uitstad bezoekt. In het vorige hoofdstuk is al op een aantal karakteristieken van de verschillende sectoren ingegaan. Daar bleek bijvoorbeeld dat mensen werkzaam in de zakelijke dienstverlening sterk op het lokale niveau waren gericht. Dat blijkt hier wederom het geval te zijn. Het totale bezoek aan de uitstad is in die sector, samen met de mediasector, het hoogst. Journalisten en redacteuren verzameld in de mediasector blijken bijvoorbeeld ruim twee keer zo vaak uit te gaan als gemeenteambtenaren. Met name voor wat betreft restaurantbezoek en uitgaan blijven de respondenten uit andere sectoren achter (zie Tabel 7.1A). Maar ook als het gaat om bezoek aan culturele instellingen zijn er verschillen tussen de sectoren te bespeuren.

Bij de interpretatie van deze verschillen moet er rekening mee worden gehouden dat in de vergelijking tussen de sectoren belangrijke achtergrondvariabelen als leeftijd, type huishouden en het al dan niet hebben van kinderen niet constant zijn gehouden. Uit tabel 7.1B blijkt bijvoorbeeld dat voor alle 'uitstedelijke' activiteiten, behalve bezoek aan musea en galeries, de deelname aan de uitstad hoger is voor de lagere leeftijdsgroep en lager voor de hogere leeftijdsgroep. Maar desondanks zijn de gevonden verschillen nog altijd verschillen

tussen *sectoren*. Er is bij de selectie van respondenten immers niet gekeken naar de spreiding van achtergrondvariabelen, zoals bijvoorbeeld leeftijd. De sector van de zakelijke dienstverlening is over het algemeen een sector waarin relatief veel twintigers en jonge dertigers werkzaam zijn. De gemiddeld genomen jongere leeftijd is onder andere het gevolg van de snelle groei die de sector doormaakte en de daaruit resulterende grote vraag naar pas afgestudeerden (De Beer 2001: 29). De gemiddeld jongere leeftijd heeft zijn weerslag op de verdeling van huishoudensvormen en de aanwezigheid van kinderen in het huishouden. De uitgaansfrequentie van deze respondenten is hoger (zie Tabel 7.2).

Tabel 7.2 Frequentie van uitgaan naar leeftijd, per sector

	totaal bezoek uitstad (per jaar)	gemiddelde leeftijd	percentage 24-35 jarigen	N
maritieme dienstverlening	71x	37 jaar	44	(N=9)
gemeentelijke overheid	85x	39 jaar	36	(N=22)
universiteit	102x	35 jaar	75	(N=12)
media	150x	34 jaar	69	(N=16)
musea/galeries	92x	40 jaar	42	(N=11)
zakelijke dienstverlening	117x	35 jaar	66	(N=29)
bank	78x	39 jaar	56	(N=25)
totaal	99x	37 jaar	56	(N=125)

Worden de leeftijdsverhoudingen in de sectoren toch in de analyse betrokken, dan blijken de meeste verschillen in deelname inderdaad daar op terug te voeren te zijn. In de media en in de zakelijke dienstverlening, waar respondenten vaker uitgaan en uit eten gaan, is de gemiddelde leeftijd lager dan in de andere sectoren, respectievelijk 34 en 35 jaar. En het aandeel twintigers en jonge dertigers is hoger, respectievelijk 69 en 66 procent. Maar leeftijd verklaart niet alle verschillen. Ze verklaart niet waarom de respondenten uit de culturele sector ondanks hun hogere gemiddelde leeftijd toch veel uitgaan. Hier ligt een verklaring vanuit hun professionele achtergrond meer voor de hand. Zij hebben overeenkomsten met de in hoofdstuk drie genoemde ‘postmoderne’ culturele intermediairs die in werk- en leefstijl een hoge betrokkenheid bij cultuur en de culturele economie vertonen.

Ook het relatief hoge museum- en galeriebezoek dat in de media werd vastgesteld kan op deze manier worden geïnterpreteerd. In beide sectoren worden beroepen uitgeoefend waarin veel met beelden wordt gewerkt en waarin ook figuurlijk aan beeldvorming wordt gedaan. Er is vaak sprake van een accent op actuele maatschappelijke kennis, gericht op het (cultureel) intermediairen in opinies en perspectieven op maatschappelijke ontwikkelingen. Verondersteld kan worden dat zij meer dan anderen uitgaan als onderdeel van hun werk beschouwen, vooral wegens de beroepsmatige noodzaak om *face-to-face* contacten te onderhouden.

vervolg van Tabel 7.1 Bezoek aan de Rotterdamse uitstad door de nieuwe middenklasse woonachtig in Rotterdam; inkomen, huishoudensvorm en aanwezigheid van kinderen in het huishouden, in absolute aantallen per jaar

A. inkomensniveau, netto in fl per maand (tussen haakjes in €)

	restaurant (niet-zakelijk)	uitgaan	museum en galerie	recreatief winkelen	terras	N
1.500-3.000 (681-1.361)	31	36*	10	18	21	(N=49)
3.500-4.500 (1.588-2.042)	31	27	8	20	17	(N=49)
5.000-11.000 (2.269-4.992)	18**	17**	6	10**	13	(N=24)
totaal	28	28	8	17	18	(N=125)

Inkomens zijn zo gelijk mogelijk in drie percentielen verdeeld.

D. huishouden

	restaurant (niet-zakelijk)	uit- gaan	museum en galerie	recreatief winkelen	terras	N
éénpersoons- huishouden	34	38*	11	17	23	(N=38)
éénverdieners	15**	14**	8	16	13	(N=16)
tweeverdieners	28	27	7	17	16	(N=71)
totaal	28	28	8	17	18	(N=125)

E. kinderen in huishouden

	restaurant (niet-zakelijk)	uitgaan	museum en galerie	recreatief winkelen	terras	N
kinderen	13**	17**	7	14	11**	(N=48)
geen kinderen	38**	36**	10	19	22**	(N=77)
totaal	28	28	8	17	18	(N=125)

significantiëniveaus: **: $\alpha \leq .01$; *: $\alpha \leq .05$

Een andere invloedrijke achtergrondvariabele als het gaat om binding en betrokkenheid, is inkomen. Hier doet zich een vrijwel identieke tendens voor als bij het verband tussen leeftijd en bezoek aan de uitstad. Er zijn verschillende verklaringen mogelijk, waarvan die van het tijdsbudget het meest plausibel is. Stijging van inkomen bleek in de Bindingsurvey lineair verbonden met werkdruk.⁵⁵ Het is mogelijk dat men weinig tijd vrijmaakt voor cultuur en vermaak, omdat werk en gezin op de eerste plaats komen en die het aanwezige tijdsbudget opsouperen.

Tot slot blijkt ook de huishoudensvorm en het hebben van kinderen van grote invloed op bezoek aan de uitstad. Alleenstaanden zijn zoals te verwachten vele malen vaker te vinden in café, theater, bioscoop of op een terrasje dan meerpersoonshuishoudens. Mensen met thuiswonenden kinderen gaan vooral minder vaak uit en minder vaak buitenshuis eten. Recreatief winkelen wordt door alle typen huishoudens ongeveer in gelijke mate gedaan. Het verschil in uitgaansfrequentie tussen huishoudens van éénverdieners en tweeverdieners kan deels worden verklaard door de aanwezigheid van kinderen in de eerstgenoemde huishoudens (in 69 procent van de éénverdienershuishoudens woonden kinderen versus 47 procent van de tweeverdienershuishoudens). Het hebben van kinderen heeft een negatieve invloed op uitgaansfrequentie (zie Tabel 7.1B). Van alle activiteiten wordt de meeste tijd besteed aan recreatief winkelen, waarschijnlijk omdat dit relatief gemakkelijk in dagelijkse patronen kan worden opgenomen (er is geen oppas voor nodig en het laat zich gemakkelijk combineren met functionele inkopen, met name dagelijkse boodschappen).

Samenvattend blijkt dat de fervente consumenten van cultuur en vermaak in de nieuwe middenklasse vaker relatief jong zijn, vaker een eenpersoonshuishouden vormen, vaker geen kinderen hebben, vaker vrouw zijn (zie Tabel 7.1B), en vaker in de media, zakelijke dienstverlening en culturele sector werken. Zij voldoen tot dusverre aan het stereotype beeld van de jonge, mobiele hoog opgeleide werknemers die zich niet sterk binden aan een bepaalde plaats en die mede in de stad geïnteresseerd zijn vanwege de ruime mogelijkheden voor symbolische consumptie.

⁵⁵ De correlatie-coëfficiënt is .37; $\alpha \leq .01$.

Kunst en vermaak

“Amusement, horeca, kunst en cultuur, het ontwikkelt zich als één geheel. De Kunsthal kwam hier in 1992, in 1994 is hotel New York gekomen en het is niet voor niets dat HP vorig jaar schreef over Rotterdam, “Het is het helemaal, weekendje Hotel New York boeken en dan naar de Kunsthal”. Wij hebben ook een café-restaurant in de Kunsthal. En er zijn zeker tien hele goede restaurants die ik in Amsterdam niet zou kunnen noemen, daar is het óf te toeristisch óf te yuppie, duur, onzinnig.”

“Waarom zijn die restaurants goed?”

“Ze zijn goed ingericht, heel sfeervol en het heeft een soort low en high cultuur door elkaar. Aan de ene kant heel shabby en daardoor toegankelijk, aan de andere kant heel creatief, beetje designerig. Het zijn diamantjes verspreid over de stad, met een gezelligheid die je niet verwacht in deze stad. Maar cafés zoals je die in Amsterdam hebt, van die bruine cafés in de Jordaan, die heb je hier niet en dat is jammer. Daar zijn toch te weinig intellectuele mensen voor. Je hebt nog het Schouwteje in de Witte de Withstraat, waar vanouds alle kunstenaars en journalisten kwamen, toen zat het Vrije Volk daar nog in de buurt.” (51)

Postmodernisering van de consumptiecultuur

Consumptie is volgens sommige auteurs niet alleen sterker met het alledaagse leven vervlochten geraakt (Ritzer 1993, Slater 1997), ook is het onderscheid tussen hoge en lage cultuur vervaagd. Activiteiten uit de domeinen van de populaire cultuur en de gelegitimeerde cultuur (‘Cultuur’) raken in individuele uitgaanspatronen steeds meer vermengd. Op kleine schaal zou deze vermenging in de Bindingsurvey teruggevonden kunnen worden in de vergelijking tussen museumbezoek en het zogenoemde *funshoppes*. Winkelen heeft immers in toenemende mate ‘museale’ kwaliteiten gekregen, waarbij men zich vergaapt aan kunstzinnig ingerichte etalages.⁵⁶ Andersom heeft tegenwoordig ieder respectabel museum een museumwinkel, waar bezoekers reproducties, literatuur en de meest uiteenlopende snuisterijen kunnen kopen. Uit het vervagende onderscheid tussen hoge en lage cultuur mag worden afgeleid dat het onderscheid tussen culturele participatie en uitgaan diffuser wordt en beide domeinen convergeren, waardoor ook de achtergrondkenmerken van personen die hetzij het één, hetzij het ander vaak doen op elkaar gaan

⁵⁶ In Utrecht is het museale karakter van etalages heel letterlijk uitgewerkt. Het Centraal Museum presenteerde in 2003 een project waarbij ontwerpers, fotografen, stylisten en kunstenaars hun werk in etalages langs de Oude Gracht tentoonstelden (www.culturelezondagen.nl).

lijken. Om deze aanname verder empirisch te verkennen, zijn in een analyse twee groepen met uiteenlopende liefhebberijen, die geschaard zouden kunnen worden onder respectievelijk vermaak en cultuur, met elkaar vergeleken. De ene groep bestaat uit mensen die veel *funshopp*en, de ander uit mensen die vaak een museum of galerie bezoeken. Beide groepen vormen het hoogste (20 procent) percentiel van bezoekfrequenties. De achtergrondkenmerken van de beide groepen worden in Tabel 7.3 vergeleken met de rest van de populatie.

Tabel 7.3 Funshopping en bezoek aan musea in Rotterdam

	bezoekt erg vaak een mu- seum of galerie (9x per jaar of vaker) ⁵⁷ (N=58)	bezoekt minder vaak een museum of galerie (N=221)	gaat erg vaak <i>fun-</i> <i>shopp</i> en (20x per jaar of vaker) ⁵⁸ (N=56)	gaat minder vaak <i>fun-</i> <i>shopp</i> en (N=223)	totaal (N=279)
gemiddelde leeftijd	38 jaar	39 jaar	36* jaar	39* jaar	39 jaar
<u>seks</u>					
mannen	66**	83**	75	81	80
vrouwen	<u>34**</u>	<u>17**</u>	<u>25</u>	<u>19</u>	<u>20</u>
totaal	100	100	100	100	100
<u>huishoudensvorm</u> (in %)					
eenpersoons- huishoudens	41**	20**	27	24	25
éénverdieners	10	19	11	18	17
tweeverdieners	<u>48</u>	<u>61</u>	<u>63</u>	<u>57</u>	<u>58</u>
totaal	100	100	100	100	100

⁵⁷ Beide groepen betreffen de respondenten uit het hoogste 20% percentiel.

⁵⁸ zie noot hiervoor

kind(eren) aanwezig in huishouden (%)	33*	50*	25**	52**	47
<u>sector</u> (in %)					
maritieme dienstverlening	0**	19**	8	17	15
gemeentelijke overheid	17	22	23	21	21
universiteit	7	10	13	9	9
media	26*	14*	13	17	17
musea/galeries	24**	2**	8	6	7
zakelijke dienstverlening	17	16	23	14	16
bank	<u>9</u>	<u>17</u>	<u>13</u>	<u>16</u>	<u>15</u>
totaal	100	100	100	100	100
gemiddeld netto inkomen per maand in fl (tussen haakjes in €)	3.684,-** (1.672,-)	4.512,-** (2.047,-)	3.773,-** (1.712,-)	4.481,-** (2.033,-)	4.337,- (1.968,-)

significantiëniveaus: *: $\alpha \leq .05$; **: $\alpha \leq .01$

Wat opvalt, is dat er zich twee groepen aftekenen van respectievelijk actieve *funshoppers* en museumbezoekers die op een onderling vergelijkbare manier verschillen van de rest van de deelnemers aan de Bindingssurvey. Beide groepen zijn gemiddeld jonger, verdienen minder (verhoudingsgewijs is het verschil in inkomen groter dan je op grond van het verschil in leeftijd zou verwachten), ze hebben minder vaak kinderen en er is sprake van een andere verdeling van beroepen en sectoren, waarbij de culturele sector en de zakelijke dienstverlening zijn oververtegenwoordigd en de maritieme sector ondervertegenwoordigd.

Ter verdere bevestiging van de postmoderniserings-hypothese is ook gekeken of in beide groepen daadwerkelijk dezelfde personen voorkomen, met andere woorden, of de beide consumptiedomeinen meer of minder exclusief zijn. De groepen bestaan uit respectievelijk 56 (actieve *funshoppers*) en 58 respondenten (actieve museumbezoekers). Beide groepen bleken te overlappen en wel voor een derde deel, dat wil zeggen, 19 respondenten maakten deel uit van beide groepen. Dit is een relatief hoog aantal, omdat de groepen immers bestaan uit de 20 procent

meest frequent bezoekende (actieve) respondenten. Concluderend kan de post-moderniserings-hypothese bevestigd worden: de beide activiteiten zijn weliswaar heel verschillend, maar worden blijkbaar door op elkaar lijkende, deels overlappende groepen op een intensieve manier bedreven.

Samengevat is de uitstad ook in Rotterdam bij uitstek de arena van de consumptiecultuur. Dat blijkt uit de recente sterke ontwikkeling die de stad heeft doorgemaakt in de sfeer van de culturele economie. De stad is populair bij bezoekers uit stad en regio. In overeenstemming met het ideaaltype van binding door consumptie vormen vooral de jonge, hoog opgeleide eenpersoonshuishoudens fervente bezoekers. Zij hebben vaak (nog) geen kinderen. Leeftijd en levensfase zijn een belangrijke verklaring voor de mate waarin men deelneemt aan de post-moderne stad, maar dat geldt ook voor het 'cultureel intermediaire' beroep van veel leden van de nieuwe middenklasse (cf. Featherstone 1990, zie ook hoofdstuk 3). Het in de jaren '90 gevoerde beleid van het Rotterdamse stadsbestuur om zowel op het gebied van de gevestigde cultuur als op het vlak van vermaak flink te investeren past bij de verstrengeling van cultuur en vermaak die in het uitstad-aanbod plaatsvindt en die door de consumptiepatronen van de nieuwe middenklasse wordt versterkt.

7.3. Binding en de polycentrische stad

Steeds vaker klinken in het debat over verstedelijking en stedelijke netwerkvorming de termen 'oude geografie' en 'nieuwe geografie' (Asbeek Brusse et al. 2002). In de 'oude' (moderne) geografie valt het centrum van de stad samen met het centrum van activiteit: alleen in het stadscentrum is het echte stadsleven te vinden. Het staat bovenaan in de hiërarchie van de regionale verzorgingsstructuur. In de nieuwe, postmoderne, geografie kennen grootstedelijke netwerken meerdere centra, die niet noodzakelijkerwijs samenvallen met binnenstedelijke centra. Het centrum lijkt in de nieuwe stedelijke geografie aan belang te hebben ingeboet en van betekenis te zijn veranderd. De stad en het centrum van de stad zijn daarin immers onderdeel gaan uitmaken van een polycentrisch stedelijk netwerk, waarin "verschillende plaatsen in het leven van alledag een uiteenlopende betekenis innemen" en men als het ware zijn eigen stad of stadsgewest samenstelt (Hajer en Reijndorp 2002: 65/66, cf. Castells 1996).

Met de nieuwe betekenissen die in de nieuwe culturele geografie aan stedelijkheid worden gegeven verandert mogelijk ook de betekenis van traditionele stedelijke centra. Ideaaltypisch heeft binding door consumptie betrekking op specifieke plekken in de stad, omdat er sprake is van partiële bindingen. De mogelijke betekenisverandering wordt in het volgende op drie manieren verkend. Ten eerste

wordt aandacht besteed aan het Rotterdamse centrum, niet als plek om uit te gaan, maar als plek om te wonen. Rotterdam profileert haar centrum sterk als stad van belevenissen (Werkgroep De Stad als Belevenis 2001). Er zijn in het verleden echter ook andere dan symbolisch-consumptieve betekenissen aan het centrum gegeven, zoals die met betrekking tot werken of wonen, waarvan het maar de vraag is of zij zijn verdwenen of zullen gaan verdwijnen. Meer specifiek luidt de vraag welke rol het wonen in het centrum vervult ten aanzien van andere plekken in de stad. Ten tweede gaat het om de populariteit van de hiervoor al deels beschreven Rotterdamse uitstad. Eerder bleek al wie er binnen de nieuwe middenklasse vaak in Rotterdam uitgaan, maar het is nog niet bekend of deze mensen niet ook vaak elders uitgaan. Doen zij dat bijvoorbeeld vaak, dan heeft voor hen de Rotterdamse uitstad relatief minder betekenis. De vraag is kortom in hoeverre, en voor wie Rotterdam een relatief grote betekenis heeft als uitstad. Ten derde gaat de aandacht uit naar de symbolische ruimte. Daarbij gaat het niet zozeer om ruimte als plek om zich te vermaken of te wonen, maar als representatie van een gevoel van trots op de stad.

Wonen in het Rotterdamse stadscentrum

In de Bindingssurvey is onder andere gekeken naar de kenmerken van centrumbewoners en hun motieven om er te wonen. Twaalf procent van de respondenten woonde in het Rotterdamse centrum. Van deze laatste groep is een aantal kenmerken samengevat in Tabel 7.4.

Tabel 7.4 Algemene kenmerken van de centrumstedelijk wonende nieuwe middenklasse

	woont in Rotterdamse centrum (N=34)	woont elders (N=245)
gemiddelde leeftijd	37 jaar	39 jaar
<u>seks (in %)</u>		
mannen	<u>83</u>	<u>79</u>
vrouwen	17	21
totaal	100	100
<u>huishoudensvorm (in %)</u>		
eenpersoonshuishouden	44**	22**
eenverdieners	6	18
tweeverdieners	<u>50</u>	<u>60</u>
totaal	100	100
kinderen aanwezig in huishouden (in %)	21**	51**
woonduur huidige adres	76 maanden	74 maanden
<u>sector (in %)</u>		
maritieme dienstverlening	9	16
gemeentelijke overheid	15	22
universiteit	12	9
musea/galleries	12	6
media	9	18
zakelijke dienstverlening	32**	14**
bank	<u>12</u>	<u>16</u>
totaal	100	100
gemiddeld netto maandinkomen (in fl en tussen haakjes in €)	3.773,-* (1.712,-)	4.409,-* (2.001,-)

significantieniveaus: **: $\alpha \leq .01$; *: $\alpha \leq .05$

Tabel 7.5 Woonkenmerken van de binnenstedelijk wonende nieuwe middenklasse

	woont in Rotterdamse centrum (N=34)	woont elders (N=245)
woonduur huidige adres	76 maanden	74 maanden
eigen woningbezit	50%*	68%*

significantieniveau: *: $\alpha \leq .05$

De binnenstedelijke nieuwe middenklasse blijkt voor een groot deel te bestaan uit alleenwonende dertigers zonder kinderen, met een relatief hoge potentiële mobiliteit vanwege het geringere eigen woningbezit. Er bevinden zich vooral veel mensen uit de sector van de zakelijke dienstverlening onder. De stedelijkheid van de werknemers in deze sector wordt daarmee bevestigd, want niet alleen werken zij in een sterk lokaal georiënteerde economische sector (zie hoofdstuk zes) en bleken zij in de vorige paragraaf intensieve uitstad-genietters te zijn, ook uit hun centrum-stedelijke woonlocatie blijkt hun stedelijkheid. In paragraaf 7.2 is geconstateerd dat de explosieve groei van de zakelijke dienstverlening in de jaren '80 en '90 heeft geleid tot een relatief sterke aanwas van jonge werknemers in deze sector. Dit is goed te zien aan de gemiddelde leeftijd van de respondenten afkomstig uit de zakelijke dienstverlening (34 jaar) versus het gemiddelde van de rest (40 jaar). Leeftijd en levensfase zouden dus ook hier een belangrijke verklaring kunnen vormen voor de oververtegenwoordiging van deze beroepsbeoefenaren in het centrum van Rotterdam. Binnen de groep van 35 jaar en jonger, springt de zakelijke dienstverlening er, samen met de universiteit, nog steeds uit en blijven de andere sectoren achter (zie Tabel 7.6). Binnen de groep respondenten tot en met 30 jaar werken zelfs zes van de zeven jonge centrumbewoners in de zakelijke dienstverlening.

Tabel 7.6 Woonplekken van de groep respondenten tot en met 35 jaar, per sector, in procenten

	woont in centrum (N=18)	woont elders (N=99)	totaal (N=117)
maritieme dienstverlening	11	89	100
gemeente	8	92	100
universiteit	27	73	100
musea/galleries	4	96	100
media	13	87	100
zakelijke dienstverlening	26	74	100
bank	14	86	100
totaal	15	85	100

Uit de literatuur zijn twee antwoordsuggesties af te leiden op de vraag waarom men in het centrum woont, er van uitgaande dat dit daadwerkelijk een keuze is geweest. Ten eerste speelt de aanwezigheid van ‘anderen’ een belangrijke rol, van bepaalde leefstijlgroepen die weliswaar soms voor overlast zorgen, maar ook kleur aan de stad geven. Gewaardeerd wordt in deze opvatting vooral de levendigheid en het bruisende en verrassende karakter van het centrum (cf. Machielse 1989, O’Connor en Wynne 1995, Zukin 1995). Ten tweede wordt verwezen naar het aanwezige comfort en gemak in het centrum, waar allerhande voorzieningen zijn geconcentreerd, zij het dat het vaak duurdere voorzieningen zijn (zoals avondwinkels, traiteurs, belegwinkels, ‘bagelshops’ et cetera). Ook de nabijheid van de werkplek is belangrijk. Het gebruik van voorzieningen en de reis naar het werk mogen niet teveel tijdverlies opleveren.

Wonen bij cafés en vriendinnen

“Ik wilde heel graag in het centrum wonen. Alle cafés en zo zijn voor mij te bezoeken. Anders ga je toch minder snel naar de andere kant toe, dan blijf je dichtbij waar je woont, dan zoek je daar je cafeetjes op.”

“Was dat voor jou een belangrijke overweging toen je een woning zocht?”

“Ja, en ook vanwege de andere mensen die eigenlijk in hetzelfde beroep zitten en ook in dezelfde levensfase, die wonen eigenlijk allemaal heel dicht bij mij en die kiezen er ook echt heel bewust voor. Mijn vriendinnen wonen allemaal in een straal van één à twee kilometer.” (220)

De tweede suggestie lijkt te worden bevestigd door het feitelijke gedrag van centrumbewoners in de uitstad. Van Tabel 7.7 is af te lezen dat centrumbewoners over het algemeen vaker van de uitstad gebruik maken dan de rest van de nieuwe middenklasse-Rotterdamers.

Tabel 7.7 Bezoek aan de Rotterdamse uitstad door de nieuwe middenklasse woonachtig in het centrum en de rest van Rotterdam, in absolute aantallen per jaar

	restaurant (niet- zakelijk)	uitgaan ⁵⁹	museum en gale- rie	recreatief winkelen	terras	N
woont in centrum	41**	35	10	17	17	(N=34)
woont elders in de stad	24**	26	8	17	20	(N=91)
totaal	28	28	8	17	18	(N=125)

significantieniveaus: *: $\alpha \leq 0.05$; **: $\alpha \leq 0.01$

Maar of daaraan ook het beeld uit de literatuur van de postmoderne ‘flaneur’ en ‘voyeur’ moet worden verbonden is nog de vraag. Uit de toelichtingen op de vraag waarom men in het centrum woont, doemt een meer pragmatisch beeld op. Uit de Bindingssurvey komt in dit verband een nog grotere mate van de spreekwoordelijke Rotterdamse nuchterheid naar voren dan men misschien al zou verwachten. De nieuwe middenklasse woont bij uitstek in het centrum vanwege het gemak dat

⁵⁹ Film-, muziek, dansvoorstelling, discotheek, café etc.

deze strategische woonlocatie biedt. 'Praktisch' is het telkens terugkerende thema. Alles wat men nodig heeft in de sfeer van werk, cultuur en vermaak, mobiliteitsmiddelen (tram, metro of trein) is dichtbij. Slechts twee (van de 34) respondenten roemden de gezelligheid in de stad.

Het centrum blijkt voor een deel van de nieuwe middenklasse - jong, alleenstaand, relatief vaak werkzaam in de zakelijke dienstverlening (zie Tabel 7.4) - een hele plezierige plek om te wonen. Men heeft er voorzieningen bij de hand en in veel gevallen ook de werkplek op korte afstand. Men maakt veel gebruik van de uitstad. Het beleid om in het centrum meer aantrekkelijke woonlocaties aan te bieden berust gezien deze feiten op een stevig fundament. De ontwikkeling van het centrum tot een evenementen- of festivalstad lijkt met de woonfunctie niet op gespannen voet te staan. Wat betreft de relatieve betekenis van het centrum ten opzichte van andere plekken in het stedelijke netwerk hoeft de betekenis van het Rotterdamse centrum in de nabije toekomst niet af te nemen, tenzij die andere plekken een nog stormachtiger ontwikkeling zouden gaan doormaken.

De populariteit van de Rotterdamse uitstad

Om binding door consumptie verder te analyseren, dient ook in beeld te worden gebracht wat de relatieve deelname van de nieuwe middenklasse is aan de Rotterdamse uitstad. Of, anders geformuleerd, in welke mate bezoekt men, hetzij van binnen of van buiten de stad, speciaal Rotterdam en niet een andere gemeente? De percentages in Tabel 7.8 geven de verschillen weer in deze relatieve positie van Rotterdam. Is het percentage bijvoorbeeld laag, dan gaat men relatief vaak naar een andere plaats. Zo'n bevinding zou aansluiten bij het algemene beeld van de nieuwe middenklasse als een segment van mobiele uitstadgenieters, die er hun hand niet voor omdraaien om voor wat cultuur of vermaak een langere trip te maken. In de analyse wordt onderscheiden tussen verschillende sociaal-economische en sociaal-demografische kenmerken van leden van de nieuwe middenklasse voor wat betreft hun deelname aan de Rotterdamse uitstad. Het gaat, voor alle duidelijkheid, om dat deel van de nieuwe middenklasse dat zowel in Rotterdam woont als werkt.

Tabel 7.8 Bezoek aan de Rotterdamse uitstad van de nieuwe middenklasse woonachtig in Rotterdam; sector, leeftijd en sekse; als percentage van alle bezochte gemeenten

A. sector

	restaurant (niet- zakelijk)	uitgaan	museum en gale- rie	recreatief winkelen	terras	N
maritieme dienstverlening	74	77	58	82	74	(N=9)
gemeentelijke overheid	70	89*	62	75	70	(N=22)
universiteit	76	80	53	83	64	(N=12)
media	79	85	62	83	77	(N=16)
musea/galeries	62	83	51	74	57	(N=12)
zakelijke dienstverlening	81*	82	55	89*	80*	(N=29)
bank	67	70**	55	81	65	(N=25)
totaal	73	81	56	82	70	(N=125)

B. leeftijd en sekse

	restaurant (niet- zakelijk)	uitgaan	museum en gale- rie	recreatief winkelen	terras	N
<u>leeftijd</u>						
24-31 jaar	78*	75*	49*	79	77*	(N=44)
32-38 jaar	67*	80	56	82	66	(N=34)
39-57 jaar	72	87**	65*	84	68	(N=47)
<u>sekse</u>						
vrouw	72	81	51	77	71	(N=37)
man	74	81	59	84	71	(N=88)
totaal	73	81	56	82	70	(N=125)

Leeftijd is zo goed mogelijk in drie percentielen verdeeld.

Uitgezonderd bezoek aan musea en galeries, blijkt het percentage bezoeken dat aan verschillende delen van de Rotterdamse uitstad werd gebracht (en niet aan andere steden) te schommelen rond de 70 à 80 procent. Uit de tabellen is op te maken dat vooral onder het wat oudere deel van de nieuwe middenklasse de Rotterdamse uitstad populairder is dan andere 'uitsteden'. Dit geldt met name voor wat betreft museumbezoek. Voor alle duidelijkheid: het betreft relatief bezoek aan Rotterdam: de wat oudere nieuwe middenklasse gaat dus niet het vaakst *uit* in Rotterdam, maar gaat verhoudingsgewijs het vaakst *in Rotterdam* uit. Daarentegen gaat de jongere groep relatief vaker ook in andere plaatsen uit of bezoekt daar musea of galeries.

vervolg Tabel 7.8 Bezoek aan de Rotterdamse uitstad van de nieuwe middenklasse woonachtig in Rotterdam; inkomen, huishoudensvorm en de aanwezigheid van kinderen in het huishouden, als percentage van alle bezochte gemeenten

C. inkomensniveau, netto per maand in fl (tussen haakjes in €)

	restaurant (niet- zakelijk)	uitgaan	museum en gale- rie	recreatief winkelen	terras	N
1.500-3.500 (681-1.588)	77	83	53	81	76	(N=49)
3.500-4.500 (1.588-2.042)	72	78	61	80	69	(N=39)
4.500-11.000 (2.042-4.992)	69	83	57	83	65	(N=34)
totaal	73	81	56	82	70	(N=125)

Inkomens zijn zo goed mogelijk in drie percentielen verdeeld.

D. huishouden

	restaurant (niet- zakelijk)	uitgaan	museum en gale- rie	recreatief winkelen	terras	N
eenpersoons- huishoudens	75	76	49	78	72	(N=38)
eenverdieners	66	73	63	85	70	(N=16)
tweeverdieners	73	85**	59	83	70	(N=71)
totaal	73	81	56	82	70	(N=125)

F. kinderen in huishouden

	restaurant (niet- zakelijk)	uitgaan	museum en gale- rie	recreatief winkelen	terras	N
kinderen	71	88**	62	83	66	(N=48)
geen kinderen	74	77**	54	81	74	(N=77)
totaal	73	81	56	82	70	(N=125)

significantieniveaus: *: $\alpha \leq 0.05$; **: $\alpha \leq 0.01$

Ten tweede blijken ook tweeverdieners sterker op Rotterdam te zijn georiënteerd. De efficiënte manier waarop vrije tijd door de nieuwe middenklasse wordt benaderd, lijkt hiervoor de verklaring te zijn: dichtbij huis is een aanbod te vinden van voldoende kwaliteit (cf. Vijgen en Van Engelsdorp Gastelaars 1991). Ten derde, huishoudens met kinderen bezoeken in verhouding tot andere steden Rotterdam vaker dan huishoudens zonder kinderen. Ook hier lijkt de verklaring te liggen in tijdsbudget in relatie tot de vraag naar kwaliteit (De Hart 1995). Ten vierde zijn vooral de sectoren van de zakelijke dienstverlening en de gemeente voor wat betreft uitgaan relatief sterk op Rotterdam gericht.

Zoals eerder gesteld, woont maar een betrekkelijk klein deel van de nieuwe middenklasse in de stad. Het merendeel woont er buiten: in buitenwijken, het landelijk gebied of in kleine en middelgrote steden. De trek uit de stad van de nieuwe middenklasse is voor de Nederlandse stadsbesturen bovendien nog altijd een groot en aanhoudend probleem. In populaire beelden van de nieuwe middenklasse, geventileerd in de cultuursociologie en de *cultural studies*, wordt de nieuwe midden-

klasse bovendien afgeschilderd als een uiterst mobiele groep voor wat betreft hun uitgaansgedrag (cf. Featherstone 1990). Zij gaan simpel gezegd uit waar zij maar willen. Dit laatste beeld moet op een aantal punten worden bijgesteld en het eerste beeld, dat van de wegtrekkende middenklasse, kan wellicht wat worden verzacht in haar consequenties. Grote delen van de nieuwe middenklasse, ook bijvoorbeeld alleenstaanden of werknemers in de zakelijke dienstensector, zijn sterk op de nabije stad georiënteerd en in die zin dus maar in beperkte mate mobiel (cf. Van der Land 1998). Leeftijd, de aard van het huishouden, en beroepssector zijn van grote invloed op hun stedelijke, consumptieve oriëntatie. Voor wat betreft het winkelen kan overigens een vergelijking worden getrokken met de gehele Rotterdamse bevolking. Uit de Vrije Tijdsomnibus van 1995 blijkt dat 28 procent van de ondervraagden alleen in Rotterdam winkelt en niet ergens anders (in COS 1996a: 35). De beperkte mobiliteit die daarmee wordt gesuggereerd geldt echter nog in sterkere mate voor de nieuwe middenklasse, want van hen winkelt 35 procent uitsluitend in Rotterdam. Voor het functioneren van de uitstad hoeft de niet-stedelijke woonplek van een deel van de nieuwe middenklasse dus niet direct repercussies te hebben. De stad trekt veel bezoekers van buiten de stad. Voor wat betreft bezoekers uit oude en nieuwe buitenwijken en randgemeenten kan nog een nadere analyse worden uitgevoerd.⁶⁰ Uit Tabel 7.9 mag worden afgeleid dat de verschillen tussen stadsbewoners en de bewoners van randgemeenten, met uitzondering van restaurantbezoek, niet bijzonder groot zijn te noemen (cf. Burgers en Van der Land 1997). De niet-stedelijke woonlocatie van een (groot deel) van de nieuwe middenklasse vormt geen grote belemmering voor actief en veelvuldig gebruik van de uitstad.

⁶⁰ Het aantal suburbaan wonende respondenten dat is opgenomen in het Bindingssurvey is te klein om ze onderling te vergelijken, maar er kunnen wel vergelijkingen worden getrokken tussen hun relatieve deelname en die van de rest.

Tabel 7.9 Bezoek aan de Rotterdamse uitstad door de suburbane nieuwe middenklasse, als percentage van alle bezochte plaatsen

	restaurant (niet- zakelijk)	uitgaan	museum- en gale- rie	recreatief winkelen	terras	N
bewoners van Rotterdamse randgemeenten	45	63	52	74	46	(N=36)
totaal	46	54	44	58	50	(N=279)

Ruimtelijke en niet-ruimtelijke representaties van trots

Tot slot van deze paragraaf over de relatieve betekenis van het stadscentrum wordt kort aandacht besteed aan een specifiek ruimtelijk aspect van de stad, namelijk het beeld van de stad. De stad en de voorzieningen die de stad te bieden heeft, worden op verschillende manieren en in verschillende mate 'geconsumeerd' en op uiteenlopende manieren beleefd. Een ieder heeft zijn of haar eigen beelden van de stad. Dat komt ten eerste omdat immers altijd slechts een (groter of kleiner) deel van de stad feitelijk wordt gekend. Ten tweede is alleen maar bij benadering vast te stellen of mensen beelden van de stad met elkaar delen. Beelden stoelen deels op cognitie, dat wil zeggen, op gestructureerde en georganiseerde informatie over elementen van de stedelijke samenleving en de stedelijke ruimte. De toegang tot die informatie is voor iedereen verschillend. Ook zijn beelden gebaseerd op evaluatie: de waardering van de plekken. Een buurt of een straat is voor de één levendig en divers, terwijl een ander het maar een rommeltje kan vinden. Op basis van mentale beelden kunnen stedelingen met elkaar communiceren over de ruimte en hoe die ruimte wordt gebruikt. Beelden hebben dus een sterke symbolische functie die betrokkenheid bij de stad mogelijk maakt, ook al is het feitelijke 'plaatje' en de precieze beoordeling daarvan niet voor iedereen hetzelfde: "*Collective memories of hometowns and shared images of current places of residence provide strong bonds between people*". (Lynch in Krupat 1985: 71).

In de Bindingssurvey is gevraagd of men trots was op Rotterdam en zo ja, waarop dan precies. Eerder (in hoofdstuk vijf) bleek al dat veel mensen zich trots voelen, want liefst 78 procent zei trots te zijn op Rotterdam. Opvallender dan het aantal mensen was echter hoe gemakkelijk mensen aan konden geven trots te zijn op zoiets abstracts als een stad. Slechts een klein deel gaf aan geen gevoel van trots te kennen bij iets dat niet tot het resultaat van aanwijsbaar individueel handelen is terug te voeren. De rest had dat echter wel en kon bovendien aangeven waarop

men trots was. Voor het debat over de relatieve positie van het centrum ten opzichte van de rest van de stad is deze informatie van belang. De vraag is of het centrum een rol speelt in de trots van Rotterdammers. Welke beelden van de stad associeert men met trots en hoort het centrum daar bij? Uit een aanvullende analyse ten aanzien van de analyse uit hoofdstuk vijf blijkt dat trots wordt gerepresenteerd door zowel ruimtelijke als niet-ruimtelijke elementen. Beide werden ongeveer even vaak genoemd. Tabel 7.10 vormt een beknopte weergave van de antwoorden.

Tabel 7.10 Abstracte/concrete en ruimtelijke/niet-ruimtelijke representaties van trots

A. abstract

prestaties	wederopbouw	gebouwde omgeving
Rotterdam doet 't	daadkracht	architectuur
uitvoeren	verstouwen	skyline
energie	aanpakken	stedenbouw
niet lullen, maar poetsen	problemen te lijf gaan	kantoren
no-nonsense	voortvarendheid	staal en beton
hard werken	geen woorden maar daden	de jaren '50/'60 architectuur
arbeidersstad	opgestroopte mouwen	uitstraling van gebouwen
bedrijvigheid	(on)pretentius	nieuwbouw
zakenstad	resultaat	ruim
	vernieuwend	parken
dynamiëk	modern	beeldende kunst
grootstedelijk	nieuw	bruggen
er gebeurt veel	stadsvernieuwing	haven
groots	allure	zeevaart
on-Nederlands	kosmopolitisch	grootste haven ter wereld
actief	technologie	water in de stad
power	durf	de rivier
cultuur en vermaak	onconventioneel	
festivals	er kan veel	
binnenstad		
kunst		

B. concreet

ruimtelijk	niet-ruimtelijk
Erasmusbrug	Feyenoord
Kralingen	Wereldhavendagen
Kop van Zuid	Filmfestival
Maasboulevard	Zomercarnaval
Schielandhuis	Marathon Rotterdam
Museumpark	
postkantoor	
Weena	
De Kuip	

Opvallend is dat het abstractieniveau van de antwoorden erg hoog is. De meer concrete antwoorden, waarin specifieke prestaties op ruimtelijk of niet-ruimtelijk vlak worden genoemd zijn op de vingers van één hand te tellen. Ruimtelijke representaties vielen in twee categorieën uiteen: de gebouwde omgeving en de haven. Het centrum, specifieke plekken in het centrum en activiteiten in het centrum zijn wel genoemd, maar niet erg vaak. In de representaties van trots op de stad speelt het centrum nauwelijks een rol van betekenis.

Samenvattend blijkt dat het ideaaltype van binding door consumptie voor wat betreft de betekenis van het stadscentrum afwijkt van de empirische werkelijkheid in Rotterdam. De nieuwe middenklasse beschouwt het centrum van Rotterdam als een arena voor cultuur en vermaak en weliswaar zijn de betreffende voorzieningen verspreid over de stad en het stedelijke centrum, zij vormen in de beleving één abstract geheel. Het centrum neemt een duidelijke plek in het gebruik van de stad in. De Rotterdamse uitstad blijkt relatief populair te zijn (dat wil zeggen, in vergelijking met andere steden) onder de wat oudere nieuwe middenklasse. Maar ook het jongere deel van de nieuwe middenklasse is in haar uitgaansgedrag niet zó mobiel dat Rotterdam voor haar geen centrum van betekenis is wat betreft het uitgaan. De 'buitenstedelijke' deelname aan de stad, gecombineerd met de meer koopkrachtige deelname van de relatief sterk gebonden nieuwe middenklasse, is aanleiding om de relatieve positie van het Rotterdamse centrum niet zo pessimistisch in te schatten als sommige van de verkondigers van de nieuwe, polycentrische stedelijke netwerken ons willen doen geloven. Gezien de door de respondenten gegeven motivaties van trots speelt het centrum, niet zozeer als een mentale categorie, maar veeleer als gebruikscategorie een grote rol voor de nieuwe middenklasse.

7.4. Binding met de toegeëigende stad

De gedachte die in de inleiding van dit hoofdstuk werd opgevoerd, dat de stad door de toenemende thematisering en regissering als het ware wordt ontdaan van 'authentieke' betekenissen, roept de vraag op wat we ons daar precies bij moeten voorstellen. Misschien dat er wordt gedoeld op de – in ieder geval in Nederland – toegenomen invloed van marktpartijen op de stedelijke gebouwde omgeving en openbare ruimte in de stad. Tot circa halverwege de jaren '80 boden stadsbesturen weinig ruimte aan de private sector om projecten te ontwikkelen. De toegenomen investeringen vanuit de private sector in binnensteden hebben het aanzien en de functie van steden ontegenzeggelijk veranderd (cf. Scott 1997, Zukin 1991). Wat authentieke elementen in de stad zijn en wat artificiële, is echter niet het onderwerp van deze paragraaf. De vraag is of de stad, met name het consumptieve centrum van de stad, (nog) een plek is waaraan mensen culturele betekenis hechten. Anders geformuleerd gaat het hier om wat als 'consumptieve betrokkenheid' kan worden aangeduid.

In het centrum wonen vooral de jonge, startende nieuwe middenklasse huishoudens en zij wonen daar overwegend om heel praktische redenen. Het feit dát zij in de stad wonen kan op zich als een vorm van betrokkenheid worden beschouwd. Maar hoe is het gesteld met hun verdere betrokkenheid bij Rotterdam? Voelen de centrumbewoners zich betrokken bij het centrum en bij de stad? Zijn zij trots op de stad? In het ideaaltype van binding door consumptie is de betrokkenheid die met deze binding gepaard gaat geschetst als vluchtig en optioneel. De empirische analyse naar de mentale binding bij stad en centrum die tegen dit ideaaltypische beeld wordt afgezet, wordt in deze paragraaf eerst uitgevoerd voor wat betreft de centrumbewoners en vervolgens ook voor wat betreft de fervente bezoekers van de uitstad.

Centrumbewoners en fervente uitstad-bezoekers

De beoordeling door centrumbewoners van het wonen in de stad en de betrokkenheid die daarmee gepaard gaat, wijst niet eenduidig op een diepgaande worteling in het centrum (zie Tabel 7.11).

Tabel 7.11 Betrokkenheid van de in het stadscentrum wonende nieuwe middenklasse, in procenten

A. buurt		
	woont in Rotterdam- se centrum (N=34)	woont elders (N=245)
voelt zich (zeer) betrokken bij de buurt	38	55
voelt zich (zeer) tevreden met de buurt	76	86
B. stad		
	woont in Rotterdam- se centrum (N=34)	woont elders (N=245)
voelt zich (zeer) betrokken bij Rotterdam	88**	63**
voelt zich Rotterdammer is trots op Rotterdam	73** 91	44** 76
waardering culturele klimaat (rapport- cijfer)	7,2	7,4
waardering leefklimaat	7,0*	6,6*
waardering openbare ruimte	6,1	6,1
waardering restaurants	7,6	7,3
waardering uitgaansleven	7,1	6,7
waardering winkelaanbod/klimaat	6,5	6,7
waardering woonklimaat	7,1**	6,3**

significantieniveaus: *: $\alpha \leq 0,05$; **: $\alpha \leq 0,01$

Men voelt zich wél sterk betrokken bij de stad in zijn geheel en sterker dan de andere nieuwe middenklasse Rotterdammers, maar men voelt zich minder betrokken bij de buurt zelf. Ook vereenzelviging met Rotterdammers en trots zijn duidelijk aanwezig. Men waardeert het woonklimaat in Rotterdam minder hoog, maar het leefklimaat juist weer hoger dan buitenstaanders. Blijkbaar zien de centrumbewoners Rotterdam minder als een woonomgeving en meer als een ‘complete’ omgeving (“het leven is er goed, maar het wonen wat minder”). Hun woonsituatie lijkt vooral door instrumentele overwegingen te zijn bepaald.

Vaak worden tegenstrijdige belangen van centrubewoners en centrumbezoekers aangegrepen om te laten zien dat beide groepen het centrum heel verschillend beleven. Bewoners zouden hechten aan een relatief veilige en beschutte woonom-

geving, ook al is die stedelijk, terwijl bezoekers een opwindend en ‘belevingsrijk’ centrum prefereren (Glasson, Godfrey en Goodey 1995). Voor de ene groep is de stad vanzelfsprekend en ‘alledaags’, voor de andere groep een plek voor bijzondere gebeurtenissen. De centrumbewoners, en met name de hoog opgeleide jonge alleenwonende professionals uit de dienstverlenende sectoren, lijken toerist te zijn in eigen stad (cf. Urry 1990, Metz 2002). Het feit dat zij zo trots zijn op de stad bevestigt dat eens te meer. De symbolen waarnaar werd verwezen en waarop de trots is gebaseerd betroffen ook bij hen vrijwel zonder uitzondering de Rotterdamse grootstedelijke trekpleisters, namelijk de haven en de moderne architectuur. Bewoners- en bezoekersprofielen lopen als het ware door elkaar heen. Dat is dus niet alleen in sociaal-demografische zin het geval (de typische nieuwe middenklasse centrumbewoner en uitstadbezoeker zijn beide dertigers, vaak alleenstaand en zonder kinderen), maar ook symbolisch, in die zin dat representatieve symbolen zowel voor bewoners als bezoekers betekenis hebben.

Tabel 7.12 Betrokkenheid van fervente uitstadbezoekers, in procenten

	bezoekt de uitstad (erg vaak (N=34))	bezoekt de uitstad niet (erg vaak (N=245))
woont in Rotterdam	76**	24**
voelt zich (zeer) betrokken bij Rotterdam	82*	64*
voelt zich Rotterdammer	61	46
is trots op Rotterdam	82	77
waardering culturele klimaat (rapportcijfer)	7,4	7,4
waardering leefklimaat	6,8	6,6
waardering openbare ruimte	5,7	6,1
waardering restaurants	7,5	7,3
waardering uitgaansleven	6,9	6,8
waardering winkelaanbod/klimaat	6,7	6,7
waardering woonklimaat	6,4	6,4

significantieniveau: *: $\alpha \leq .05$

Onder de uitstadbezoekers blijkt het gevoel van betrokkenheid bij de stad significant groter te zijn dan onder diegenen die de uitstad minder vaak bezoeken (zie Tabel 7.12). Weliswaar zijn de percentages van mensen die aangeven zich (zeer)

betrokken te voelen bij Rotterdam, zich Rotterdammer voelen en trots zijn op de stad lager dan bij centrumbewoners, toch zijn zij nog relatief hoog, zeker als in aanmerking wordt genomen dat bijna een kwart van hen buiten de stad woont. De waardering van diverse aspecten van de stad is vrij gemiddeld, ook de waardering van de uitstad (i.c. culturele klimaat, openbare ruimte, restaurants, uitgaansleven en winkelaanbod) wijkt niet erg af van de waardering door centrumbewoners. Van beide groepen, de centrumbewoners en de uitstadbezoekers, kan gezegd worden dat hun betrokkenheid bij de stad relatief groot is. Het centrum krijgt daarbinnen geen bijzondere betekenis. De centrumbewoners voelen zich niet zo betrokken bij dat centrum, maar voelen veel meer voor de stad als geheel. Opvallender dan de hoge mate van betrokkenheid bij de stad is dat de uitstadbezoekers zich bijna net zo betrokken zeggen te voelen als de centrumbewoners, terwijl zij er lang niet allemaal wonen. Het versterkt het eerder vermelde vermoeden dat de rollen van bewoner en bezoeker en de symbolische betrokkenheid die daarmee gepaard kan gaan (de identificatie, de trots, de genoemde beelden) in elkaar overvloeien.

Overigens willen geboren Rotterdammers van die afnemende rollenscheiding niets weten. Voor geboren Rotterdammers is de stad ‘gewoon zoals die is’, maar toch is zij tegelijkertijd bijzonder. Het bijzondere ligt voor de geboren Rotterdammer in het normale besloten. Eén van de geboren Rotterdamse respondenten zegt er het volgende over:

Verwaaide kades

“Het zegt mij eigenlijk weinig dat ik van mensen van buiten hoor dat zij trots zijn op Rotterdam. Maar het verbaast mij wel eens dat mensen die hier niet geboren zijn toch zo’n positief gevoel van de stad kunnen hebben. Kijk, zo’n stad is natuurlijk toch een soort van sfeer en als je nou aan mij vraagt, wat vind ik een hele mooie sfeer, dan zijn dat verzopen, erfstige, verwaaide kades en oude havengezichten. Van die beelden die mij aan mijn vroege jeugd herinneren. (...) Het is leuk om Gerard Cox te horen hoor, maar hij bouwt iets op uit een sfeer die ik eigenlijk vreemd vindt. Ik wil maar zeggen, als je er geboren bent dan is die stad dan jou en dan heb je niet zoveel met liedjes van “wat is het allemaal geweldig”. Ik beschrijf toch ook niet het naar de WC gaan? Dat zijn de normale aspecten.” (80)

Er is in de Bindingsurvey ook gevraagd naar de motieven van beide groepen – de binnenstadsbewoners en de fervente uitstadbezoekers - waarom men zich (al dan niet) betrokken voelt bij Rotterdam. De motieven verwijzen naar datgene waarmee men betrokkenheid associeert. De centrumbewoners beantwoordden

deze vraag met vrij abstracte formuleringen (net als bij de uitleg over de trots die men al dan niet bij de stad voelde; zie hiervoor en hoofdstuk vijf) of zij zagen hun betrokkenheid als iets vanzelfsprekends, dat gepaard ging met het feit dat men er (lang) woont. De antwoorden hebben het meest van doen met stedelijkheid en imago: de stad bruist, is dynamisch, heeft een internationale uitstraling, biedt een steeds beter aanbod aan cultuur en dergelijke. Ook wordt betrokkenheid met andere 'gevoelsmatige' begrippen aangeduid: men voelt zich thuis, voelt zich aange trokken tot het imago van Rotterdam als stad van werkers en 'doeners'. Een klein aantal mensen gaf meer concrete antwoorden: hun vrienden woonden er, men was via het werk betrokken, of het was voor het werk noodzakelijk om de stad goed te kennen.

Dan de fervente uitstadbezoekers, formuleren zij andere motieven? Deze vraag moet ontkennend beantwoord worden. Hun antwoorden lijken erg op die van de centrumbewoners, ook wat betreft de verschillende imago's van Rotterdam die worden genoemd ("werkstad, stad van 'bouwers' en 'doeners'"). Er wordt niet verwezen naar het recreatieve domein van plezier en vermaak; er is geen afzonderlijk of bijzonder verband tussen betrokkenheid en symbolische consumptie. Ver toeven in het centrum, hetzij door er te wonen, hetzij door er veel uit te gaan en te winkelen, gaat gepaard met een vorm van betrokkenheid die een basis legt voor verdere deelname aan de stad. De bezoeker kan er zich 'thuis' voelen (vandaar de titel "Thuis in de Uitstad" van een essay door Burgers en Van der Land, 1997), en de bewoner kan zich toerist in eigen stad wanen. De rest van deze paragraaf is gewijd aan verdere interpretatie van het verband tussen symbolische consumptie en betrokkenheid.

Betrokkenheid van binding door consumptie

Hoe kan de betrokkenheid van centrumbewoners en fervente uitstadbezoekers worden geduid? Wat is het voor een soort betrokkenheid? De eerder genoemde ideaaltypische betrokkenheid die met binding door consumptie gepaard gaat werd gekenmerkt door het optionele en vluchtige karakter. De vraag is in hoeverre deze kenmerken zijn terug te vinden in de empirische werkelijkheid.

Optioneel lijkt de betrokkenheid die met symbolische consumptie gepaard gaat zeker. De betrokkenheid is vrijblijvender dan bijvoorbeeld de betrokkenheid van geboren Rotterdamers of van Rotterdamers die aan burgerzin uiting geven. Er is een element van spel aanwezig. De begrippen *play* en *seriousness* zijn hier bruikbaar als analysekader (Allon 1978). In de tegenstelling tussen spel en ernst gaat het bij spel vooral om vrijwilligheid, om verlangen, om spontaniteit en om fantasie. Bij ernst daarentegen gaat het vooral om het plichtmatige, om wat er van

je wordt verlangd, om planning en realisme (ibid.: 17). Betrokkenheid in de sfeer van vermaak betreft de meer spontane, lichtvoetige variant van betrokkenheid.

Daarmee is echter nog niet gezegd dat de betrokkenheid die vanuit symbolische consumptie ontstaat altijd vluchtig is. Zij is misschien lichtvoetig, maar wel degelijk verbonden met diverse imago's van de stad. Deze imago's kwamen duidelijk naar voren toen werd gevraagd naar de representaties van trots op de stad (zie Tabel 7.10 in de vorige paragraaf). Imago's zijn verre van vluchtig en veranderen maar langzaam. Daarom is het waarschijnlijk dat de betrokkenheid die door consumptie ontstaat niet veel sterker of veel zwakker zal worden gedurende de periode waarin men als consument Rotterdam met enige regelmaat bezoekt. De vluchtigheid zit hem echter wel in de mogelijkheid dat de betrokkenheid op de lange termijn niet duurzaam blijkt te zijn en met de beëindiging van bezoeken aan de stad (bijvoorbeeld vanwege een verhuizing naar een andere stad of de geboorte van een kind) kan verdwijnen.

Daar komt bovendien het tamelijk abstracte karakter van de betrokkenheid bij. Zelfs centrumbewoners blijken een veelomvattende, zij het wat grofmazige betrokkenheid bij de stad te hebben. Men voelt zich betrokken bij de héle stad en bijvoorbeeld minder bij alleen het centrum. Hun trots richt zich op vergelijkbare abstracties van de stad als die welke worden gebruikt om de stad bij toeristen aan te prijzen. De betrokkenheid heeft een vergelijkbare mate van abstractie gekregen als stedelijkheid (Boomkens 1998), ondanks dat deze centrumbewoners veelal in het stadscentrum wonen, werken en recreëren en er derhalve hun 'habitat' hebben. De uitstadbezoekers voelen een minder grote betrokkenheid, waarschijnlijk omdat hun betrokkenheid vanuit minder verschillende functies is ontstaan. Ook hun betrokkenheid richt zich niet zozeer op delen van de stad, zoals in het ideaaltype werd gesteld ("betrokkenheid bij concrete, aanwijsbare plekken") maar op de stad als een 'totale' belevenis. De betrokkenheid heeft dus een weinig concreet karakter, waardoor ze tamelijk vluchtig lijkt te zijn.

Ondanks de overwegend wat sombere toon van het debat over de stad als consumptiedomein, tenminste wat betreft de sociale en culturele effecten daarvan (zie bijvoorbeeld Mommaas 2002, Zijdeveld 1988), lijkt er wel degelijk sprake te kunnen zijn van betrokkenheid in de context van stedelijke consumptie, ook al is de 'consumptieve betrokkenheid' betrekkelijk optioneel en vluchtig van aard. Dit kan worden verklaard vanuit een aantal culturele veranderingen die zich in de stad hebben voorgedaan. Hier wordt een begin gemaakt met een mogelijke verklaring. De kern daarvan is dat symbolische consumptie de mogelijkheid biedt in contact te komen met de lokale culturele identiteit, de lokale '*sense of place*' (Shields 1992, cf. Eyles 1985). Het is dit laatste, de mogelijke vereenzelviging of identificatie met het

lokale, dat de analytische schakel vormt tussen symbolische consumptie en betrokkenheid.

Consumptie, en met name symbolische consumptie, is een steeds grotere rol gaan spelen in de manier waarop men zich identificeert met anderen en de manier waarop men zijn of haar identiteit construeert. Om die reden is de sociale en culturele context waarin identiteit tot stand komt van belang. In die context zijn twee factoren te onderscheiden die in hun onderlinge wisselwerking belangrijk zijn voor binding, namelijk frequentie en intensiteit. Frequentie betreft de terugkerende regelmaat waarmee consumptie plaatsvindt. Plekken, mensen, geluiden en producten krijgen door regelmatig bezoek een vertrouwd karakter. Men doet indrukken op, weegt plekken en de kans op 'belevissen' tegen elkaar af, raakt vertrouwd met beelden en geluiden, raakt bekend met mythes, ontmoet en 'ervaart' de aanwezigheid van anderen in de stedelijke (semi-) openbare ruimte. Dit is het 'habituële' aspect van binding (cf. Schmidt-Relenberg 1968). Intensiteit verwijst naar datgene wat, paradoxaal genoeg, juist vaak wordt genoemd als de oorzaak van de aan 'authentieke' betekenis verliezende stad, namelijk intense belevissen in de stedelijke ruimte. Naarmate frequentie en intensiteit van consumptieve binding toenemen, neemt ook de kans op identificatie en, in het verlengde daarvan, de ontwikkeling van betrokkenheid toe. Wat men doet is dat men de stad waar men niet via afkomst aan gebonden is, toch deel laten uitmaken van wie men is. Men maakt die daarmee als het ware tot een 'eigen' stad.

De aanwezigheid van allerlei recreatieve voorzieningen in de stad heeft naast een functionele waarde vanwege die toe-eigening dus ook een emotionele waarde. Deze is nauw verbonden met de aanwezigheid van anderen. Grote evenementen (zoals voetbalwedstrijden, optochten of de opening van een brug) of gelegenheden waar zich veel mensen ophouden (zoals in winkelcentra, concertzalen of op festivals) hebben een bepaalde sociale kwaliteit die uitgaat boven de aanwezigheid van grote aantallen mensen. Maffesoli (1996) en Shields (1992) noemen die kwaliteit, in navolging van Simmel, *sociality*. Socialiteit heeft betrekking op 'samen' zijn met een grote groep anderen, bijvoorbeeld tijdens een concert of een sportwedstrijd. Dit roept volgens Maffesoli en Shields een verlangen op ergens bij te willen horen, maar gaat ook gepaard met andere gevoelens, die te maken hebben met kameraadschap, verplichting en verbondenheid. Deze socialiteit is een steeds belangrijker element van consumptie geworden, omdat het de mogelijkheid verschaft zichzelf te vormen en te veranderen. Zaken als identificatie met de lokale geschiedenis,

kennis en gebruik maken van lokale zegswijzen⁶¹, een gevoel van trots op wat er in de stad wordt gepresteerd of het zien van symbolische plekken kunnen zo iemands betrokkenheid bij de stad vergroten.

De eerder geconstateerde postmodernisering van cultuur, i.c. de menging van gelegitimeerde en populaire cultuur, werkt mogelijk als een aanjager van de met lokale culturele identiteit verbonden ‘consumptieve’ betrokkenheid. Lokale culturele identiteit wordt enerzijds geconstrueerd door lokale, ‘authentieke’ of tot authentiek verklaarde gewoonten en gebruiken, maar wordt anderzijds ook gevoed door programma’s van lokaal gevestigde culturele en kunstzinnige instituten. Als populaire cultuur en gelegitimeerde cultuur vermengen, neemt de kans op daadwerkelijk lokaal gewortelde cultuur en vermaak toe. Er is daarom een alternatief denkbaar voor de visie dat de stad aan ‘authentieke’ betekenis verliest als gevolg van de ruimtelijke fragmentatie van de stad en het doordrenkt raken van de stedelijke openbare ruimte met amusement en vermaak. Als de sferen van cultuur en vermaak nog verder vermengd raken, zou het tegendeel evenzeer het geval kunnen zijn.

Het verband tussen identificatie met de stad en binding door deelname aan het stedelijke milieu van cultuur en vermaak, wordt in de Bindingsurvey paradoxalerwijze nog het meest overtuigend uitgedragen door Rotterdammers van buiten de stad. ‘Suburbane’ Rotterdammers die aangeven zich ook echt Rotterdammer te voelen blijken namelijk veel vaker uit te gaan in Rotterdam (59 keer per jaar) dan suburbane Rotterdammers die zich geen Rotterdammer voelen (24 keer per jaar). Het verschil wordt voor een deel gemaakt door ‘geboren Rotterdammers’, want zij gaan drie keer zo vaak uit in hun geboortestad als diegenen die niet in Rotterdam zijn geboren. Hun binding en die van andere buiten de stad woonachtige stedelingen gaat gepaard met een hoge mate van betrokkenheid bij de stad. Op een vergelijkbare manier als hiervoor bij de fervente uitstadbezoekers, komt het verband tussen betrokkenheid en uitgaan c.q. symbolische consumptie terug. Er bestaat een groot verschil in uitgaansfrequentie tussen diegenen die zeggen zich betrokken te voelen bij Rotterdam en de rest. Zij die zich *niet* betrokken voelden, gingen gemiddeld 16 keer per jaar uit in Rotterdam. Zij die zich *wél* betrokken voelden, deden dat gemiddeld 45 keer. Waar het om gaat is dat de mensen die (van buiten de stad komend) in de stad plezier maken of, in de terminologie van deze studie, hun ste-

⁶¹ De beurstraverse heet in de volksmond ‘koopgoot’, de Erasmusbrug aanvankelijk de ‘wipkip’ (toen die vlak na de opening bij harde wind erg bleek te schommelen) en later de ‘zwaan’; zie ook NRC/Handelsblad “Profiel: Rotterdam 2005”, 5 juni 1997.

delijke binding door symbolische consumptie versterken, daardoor het gevoel hebben dat zij deel uitmaken van de stad.⁶²

7.5. Conclusie

Zoals uit de eerdere hoofdstukken bleek, zijn er Rotterdammers die als Rotterdammer zijn geboren en die een oorspronkelijke, duurzame binding hebben met de stad. Er zijn ook bevlogen Rotterdammers die al enige tijd in Rotterdam wonen en hun solidariteit met Rotterdam betuigen door maatschappelijk betrokken te zijn bij het maatschappelijk middenveld. Maar er zijn ook Rotterdammers die alleen maar in Rotterdam werken, er een deel van hun vrije tijd doorbrengen en toch een mentale binding met de stad hebben ontwikkeld. Hun binding is er een van symbolische consumptie. Zij voelen zich deels verbonden met de stad door de culturele voorzieningen en het amusement waarmee Rotterdam haar imago van werkstad tracht te verbreden tot een veelzijdige stad.

De stedelijke bindingen van jonge, alleenstaande symbolisch analisten, culturele intermediairs en bricoleurs, werkzaam in de zakelijke dienstverlening, de media en de culturele sector, lijken in de empirische werkelijkheid in hoge mate op het daarover opgestelde ideaaltype. Deze stedelingen vormen als de meest fervente consumenten van de 'culturele producten' van de uitstad de koplopers in de post-modernisering van de stedelijke cultuur. Zij zijn de typische nieuwe middenklasse-bezoekers van het vermaaks- en culturele domein en bewoners van het centrum van de stad. In die hoedanigheden dragen zij bij aan de vermenging van beide voorheen vaak als conflicterend beschouwde rollen van bewoner en bezoeker.

Waarin zij echter afwijken van het ideaaltype is hun grotere trouw aan één stad, hun 'eigen stad', vanwege de feitelijk tamelijk beperkte mobiliteit die zij aan de dag leggen. Hun ruimtelijke domein is voor een belangrijk deel het (geregisseerde en gethematiseerde) centrum van de stad. Dit centrum speelt in hun mentale representaties van de stad nauwelijks een rol, maar is in het feitelijke gebruik nog steeds van grote betekenis. De centrumbewoners bleken bovendien gevoelsmatig betrokken bij hun stad, maar lagen ook daarin niet ver voor op de andere categorie gebruikers van de stad, te weten de bezoekers van buiten de stad.

De regelmatige 'symbolische consumptie' van de stad, de culturele producten en de socialiteit die de stad mogelijk maakt, spelen een rol in de mate waarin men

⁶² In 1968 constateerde de Amsterdamse geograaf Heinemeijer dat activiteiten in de sfeer van de vrije tijd positief samenhangen met de mate waarin men de stad (i.c. Amsterdam) positief gezind was (Heinemeijer 1968). Maar die studie beperkte zich tot de Amsterdamse bevolking, terwijl de resultaten van het Bindingsurvey laten zien dat betrokkenheid bij de stad ook bij mensen van buiten de stad aanwezig is en samenhangt met stedelijke symbolische consumptie.

zich met de stad en de stedelingen vereenzelvigd. De postmodernisering van cultuur en vermaak vormt paradoxaal genoeg eerder een versterkende dan een verzwakkende factor in dit verband. De vermenging van cultuur en vermaak hoeft niet alleen een uitholling (of om het even Disneyficatie, Eftelingisering of 'verpretparking') van de stedelijke cultuur te betekenen, maar kan ook een verrijking ervan zijn, juist door de verweving van vermaak aan de ene kant en lokale culturele tradities of historische kennis aan de andere. Symbolische en emotionele aspecten van de met consumptie verbonden sociale interacties, en met name vereenzelviging met de Rotterdamse lokale identiteit, faciliteren als het ware processen van binding en de ontwikkeling van betrokkenheid. Deze betrokkenheid heeft een meer optioneel en vluchtig karakter dan die welke langs de principes van nabijheid of participatie ontstaat.

8. Conclusie: principes van stedelijke binding

Belangrijkste conclusie

De nieuwe middenklasse is op meer verschillende manieren aan de stad gebonden dan op grond van zowel populaire als contemporaine wetenschappelijke discourses wordt verondersteld. Ondanks het feit dat de nieuwe middenklasse in letterlijke zin nauwelijks een stedelijke categorie is te noemen, varieert bovendien de stedelijke binding binnen de nieuwe middenklasse sterk. Deze hoofdconclusie zal in dit afsluitend hoofdstuk verder worden uitgewerkt.

Binding is in dit onderzoek op een brede manier opgevat, namelijk als de resultante van sociale relaties, ruimtelijke patronen in denken en doen, en het gevoel van betrokkenheid dat met processen van binding gepaard gaat. Er is niet voor gekozen om in deze studie alleen aan te sluiten bij de vele verhandelingen over de postmoderne stad en consumptiecultuur uit de jaren '80 en '90. In een dergelijke benadering zou waarschijnlijk meer de nadruk zijn gelegd op individuele leefstijlen, op culturele identiteit, op de betekenis van plaats of van het lichaam voor sociale interactie (cf. Falk 1994, Featherstone 1990, Hannerz 1992, Shields 1998). Dergelijke studies zijn al vaker gedaan, met name in de school van de zogenoemde *cultural studies*. Binding, en in het verlengde daarvan betrokkenheid, worden ook niet over één kam geschoren en geïnterpreteerd vanuit een normatief perspectief op participatie in de samenleving. Betrokkenheid is niet eng opgevat als datgene van waaruit burgers een "bijdrage aan de samenleving leveren" (Bussemaker 1999: 123). Betrokkenheid op de stad is méér dan de bereidheid bij te dragen aan het stedelijke maatschappelijk middenveld. Een ééndimensionale, op burgerzin gerichte opvatting van stedelijke binding, zou tot de conclusie leiden dat het met stedelijke binding van de nieuwe middenklasse slecht is gesteld. Betrokkenheid is in deze studie echter opgevat als het gevolg van bindende activiteiten in meerdere domeinen, zoals die van de buurt, de stad van het plezier, de sfeer van kunst, in het werk – zowel betaald als 'vrijwillig' - in de stedelijke openbare ruimte et cetera. Vanuit die zienswijze kan niet worden geconcludeerd dat de binding van de nieuwe middenklasse met de stad is afgenomen, maar wel dat het zwaartepunt tussen de verschillende soorten van bindingen lijkt te zijn verschoven.

Aan het macrosociologische perspectief dat is gehanteerd ligt de gedachte ten grondslag dat sociale structuren in de samenleving steeds complexer zijn geworden en dat dit mede komt omdat nieuwe sociale instituties niet zozeer in de plaats komen van bestaande instituties, maar zich naast die bestaande instituties nestelen en

ontwikkelen. De drie beschreven principes van stedelijke binding zijn afgeleid uit ideaaltypen van historische samenlevingen, waarbij elk principe als de basis werd opgevat van de manier waarop mensen in een dergelijk type samenleving bindingen ontwikkelen. In deze benadering ligt de opvatting besloten dat er vandaag de dag bindingen bestaan, die combinaties vormen van elementen uit deze typen. ‘Oude’ principes van binding zijn niet verdwenen, maar manifesteren zich op een hedendaagse manier. Met andere woorden, verschillende principes van binding doen zich tegelijkertijd voor en de uitkomsten verschillen in de empirische werkelijkheid afhankelijk van onder meer plaats en tijd. In deze studie is deze gedachte empirisch verder uitgewerkt door middel van een statistische analyse van een groot aantal variabelen. De variabelen die zijn benoemd om binding te exploreren bleken door statistische analyse terug te voeren tot drie componenten, die grote gelijkenis vertoonden met de drie principes die ook uit de historiserende, ideaaltypische analyse van binding naar voren kwamen, namelijk nabijheid, participatie en consumptie. In deze studie zijn deze drie principes afzonderlijk en in hun onderlinge interactie onderzocht.

De probleemstelling van de studie betrof de intensiteit (‘de mate van’) en de diversiteit (‘de manier waarop’) van stedelijke bindingen van de nieuwe middenklasse. De hoofdconclusie waarmee dit hoofdstuk opende, namelijk dat de diversiteit van de stedelijke binding van de nieuwe middenklasse groot is en dat over de intensiteit geen eenduidige conclusie kan worden getrokken, kan op drie manieren worden gepreciseerd. Ten eerste kan de stedelijke binding van een deel van de nieuwe middenklasse worden beschreven als een binding waarin het principe van nabijheid dominant is. Ten tweede is in de stedelijke binding van een ander deel van de nieuwe middenklasse het principe van participatie dominant. Ten derde kan van weer een ander deel van de nieuwe middenklasse de stedelijke binding het beste worden aangeduid als een binding waarin het principe van consumptie dominant is. Deze drie principes van binding en de dynamiek (mengvormen en interacties) ertussen vormen de diversiteit waarop hier wordt gedoeld.

De intensiteit van de stedelijke binding van de nieuwe middenklasse is moeilijk nauwkeurig vast te stellen. Afgezien van het feit dat er nauwelijks één maat is te formuleren is er ook niet systematisch empirisch vergeleken tussen de nieuwe middenklasse en andere sociale categorieën. Er is alleen op grond van een confrontatie met de relevante literatuur en een vergelijking tussen subcategorieën binnen de nieuwe middenklasse een antwoord te formuleren op de vraag in welke mate de nieuwe middenklasse gebonden is aan de stad. Uit die analyse komen categorieën naar voren die een meer intense stedelijke binding hebben dan andere. In het navolgende wordt eerst de diversiteit verder uitgewerkt en vervolgens de

intensiteit. Daarna komen achtereenvolgens de relatie tussen binding en mobiliteit aan de orde, alsmede de validiteit van deze studie, een aantal opmerkingen over het stedelijk beleid ten aanzien van de nieuwe middenklasse en, tot slot, een korte balans van de eerder getrokken conclusies.

De diversiteit van stedelijke bindingen

De diversiteit van bindingen komt in deze studie naar voren door de systematische confrontatie tussen de empirische werkelijkheid en de drie ideaaltypen die over binding zijn opgesteld. Ter aanvulling daarop kan de diversiteit verder worden geanalyseerd door de drie typen bindingen met elkaar te vergelijken en de dynamiek ertussen te beschouwen. In deze volgorde wordt hier de diversiteit van de stedelijke bindingen behandeld.

Binding door nabijheid

Ten aanzien van de binding door de nabijheid ten opzichte van plekken en andere mensen vallen twee dingen op. Ten eerste blijkt dat binding door nabijheid eerder verwijst naar het streven een bepaalde *quality of life* te handhaven, dan naar een streven om allerlei problemen die zich voordoen aan te pakken. Gemeenschapsgevoel is vooral aangetroffen in de meer homogene buurten met welgestelde inwoners. Binding door nabijheid heeft, in ieder geval voor wat betreft de buurt, een zweem van gezelligheid en conservatisme, omdat het vooral in de vanouds 'goede buurten' voorkomt en weinig met grootstedelijke problemen van doen heeft. Ten tweede manifesteert de binding door nabijheid zich voor een groot deel in mentale en niet zozeer in ruimtelijke zin. Er is bij velen weliswaar sprake van een sterke mentale band met de stad, maar die gaat niet gepaard met de keuze om er te gaan of te blijven wonen. In Rotterdam is de reden daarvoor betrekkelijk triviaal: er zijn eenvoudigweg te weinig geschikte woningen en woonmilieus voorhanden. De nieuwe middenklasse verkeert over het algemeen in de positie dat men kan kiezen waar men wil wonen. Geboren Rotterdammers zijn niet genoodzaakt er hun leven door te brengen. Men is daarom ook niet uit noodzaak gebonden aan de stad en hoeft niet in de stad als een 'totale' stad – waar men alles doet, vindt en beleeft – te leven. Ondanks die ontbrekende noodzaak lijkt er echter wel degelijk animo te bestaan om vrijwillig een dergelijke totale stedelijke binding te hebben, mocht het woonklimaat in de toekomst verbeteren. Daarom kan worden gesteld dat een traditionele manier van binding door nabijheid tot op zekere hoogte nog steeds bestaat, ook al manifesteert ze zich in de postindustriële stad op een heel andere manier dan in de agrarische samenleving waaraan het ideaaltype van binding door nabijheid is ontleend.

Binding door participatie

Burgerzin – als een element van binding door participatie - onder de nieuwe middenklasse is tanende. Waar de wat oudere garde zich meer dan gemiddeld als betrokken burgers betuigt, geldt dat voor ‘jongeren’ minder. De ‘ouderen’ zijn actief in het maatschappelijk middenveld en dat gaat gepaard met een stabiele, burgerlijke woonsituatie: men woont al lang op dezelfde plek, in gezinsvorm (relatief vaak een traditioneel huishouden) in een buitenwijk. De jongere nieuwe middenklasse lijkt wat die maatschappelijke betrokkenheid betreft op de rest van de (jongere) bevolking (SCP 1996: 543). De aanwezige gegevens wijzen op een structurele vermindering van participatie in vrijwilligerswerk in de toekomst. Jongeren participeren nu niet alleen minder dan ouderen, de trend wijst er op dat hun participatie ook niet toeneemt als zij ouder worden. Ook in fysieke zin neemt de participatie van de nieuwe middenklasse in de stad af: zij woont voor het grootste deel buiten de stad. Van een mogelijke positieve invloed op de sociale cohesie in de stad of op het imago van straten en buurten is daardoor ook minder sprake dan het geval zou kunnen zijn. Overigens is niet gezegd dat van zo’n positieve invloed op de stad inderdaad sprake zou zijn, zeker niet in buurten waar veel mensen met lage inkomens wonen. Kleinhans et al. (2000) lieten immers zien dat ‘integratie door differentiatie’ beter niet als strategisch uitgangspunt van beleid kan worden gekozen. Dat de nieuwe middenklasse grotendeels buiten de stad woont is mogelijk wel slecht voor het draagvlak van sommige voorzieningen. Blijft de participatie van de nieuwe middenklasse in de stad dus achter wat betreft het wonen en het maatschappelijk middenveld, dat geldt niet zondermeer voor participatie via de sfeer van het werk. De beroepen van de nieuwe middenklasse zijn dermate kennisintensief dat de bedrijven en sectoren waarin men die beroepen uitoefent over het algemeen sterk lokaal geworteld zijn. Dat geldt niet alleen voor sectoren die typisch Rotterdams zijn, zoals havengerelateerde bedrijven, maar ook, zij het om verschillende redenen, voor de zakelijke dienstverlening en de culturele sector. Als er echter wordt gekeken naar wat nu de maatschappelijke (niet-economische) meerwaarde is van die lokale inbedding voor de stad, dan blijkt die uiterst gering. Voor mensen die pleiten voor een grotere maatschappelijke participatie van burgers is de matige stedelijke deelname van de nieuwe middenklasse en hun eveneens achterblijvende maatschappelijke betrokkenheid slecht nieuws. Binding door participatie vindt maar ten dele letterlijk plaats door in de stad te wonen, wordt in de toekomst waarschijnlijk steeds minder door burgerzin gekenmerkt en heeft een sterk economisch karakter door de lokale worteling en oriëntatie van de in de stad werkzame nieuwe middenklasse.

Binding door consumptie

Binding door consumptie is in de literatuur waarschijnlijk het minst uitgebreid beschreven. In deze studie is dit principe van binding echter niet als een nieuw en exclusief principe benoemd, maar als een aanvulling op de twee andere. Verschillende vormen van stedelijke binding – het zij nogmaals gezegd - bestaan naast elkaar in de stad. Deze vormen van binding zijn mengvormen van de ideaaltypen van binding die voor deze studie zijn opgesteld. De balans tussen de verschillende vormen van binding verschilt naar tijd en plaats. Daarom kunnen we uit deze studie concluderen dat traditionele en moderne vormen van binding niet zijn verdwenen of zullen verdwijnen. Wel kan gesteld worden dat het zwaartepunt aan het verschuiven is van binding die vooral vanuit nabijheid en participatie plaatsvindt naar binding die op een contemporaine manier ontstaat, namelijk door symbolische consumptie in de stad. De nieuwe middenklasse lijkt op dit vlak, vanuit haar rol als culturele intermediair, als een voorhoede te kunnen worden gezien voor de rest van de samenleving. De sector van cultuur en vermaak is in de stad in de afgelopen jaren aanzienlijk versterkt. De nieuwe middenklasse heeft daaraan veel bijgedragen, als producent (bedenker, organisator, ontwerper et cetera) en als (gedurende de jaren '90 steeds rijker geworden) consument van die sector. De economische mobiliteit van de nieuwe middenklasse vormt voor deze binding nauwelijks een bedreiging. Dat komt niet alleen omdat die mobiliteit feitelijk wel meevalt, maar ook doordat mobiliteit en binding elkaar niet lijken uit te sluiten. Ondanks het veelvoud aan plekken die men bezoekt of waarvan men door media tot in detail op de hoogte kan zijn, blijft er blijkbaar behoefte aan een zekere betrokkenheid of identificatie met één plek in het bijzonder. Dit mechanisme kan ook de verklaring vormen van het feit dat het centrum van de stad zoals we dat van oudsher kennen, ondanks de ontwikkeling van een meer polycentrische stad, nog steeds een plek is waar men zich aan bindt en betrokken bij voelt. De betrokkenheid verschilt kwalitatief van de betrokkenheid die het gevolg is van binding door participatie of binding door nabijheid. Het gaat om een vorm van betrokkenheid die optioneel en vluchtiger van aard is.

Dynamiek tussen principes van binding

Een groot deel van de nieuwe middenklasse combineert elementen uit de drie in deze studie onderscheiden vormen van binding. De meeste mensen gaan immers wel eens uit, doen wel eens een periode vrijwilligerswerk en doneren geld aan organisaties waar zij achter staan, of zijn actief voor de buurt. Mensen die zich actief inzetten voor de buurt bijvoorbeeld doen ook vaker vrijwilligerswerk. En bewo-

ners van het centrum van de stad bleken niet alleen meer dan gemiddeld uit te gaan, maar doen ook relatief vaak vrijwilligerswerk dat in hoofdzaak op Rotterdam of Rotterdammers is gericht. Dit betekent dat er van een bepaalde dynamiek tussen de principes van binding sprake is.

Op een meer abstract niveau is er sprake van een interessante dynamiek tussen traditionele en contemporaine vormen van binding, waarbij de als modern getypeerde binding minder verwantschap lijkt te hebben met beide andere vormen. De dynamiek zit hem vooral daarin dat de betrokkenheid die in de contemporaine vorm aan de dag wordt gelegd, lijkt op die van geboren en getogen Rotterdammers. De laatste zijn de zogenaamde 'echte Rotterdammers', maar de vereenzelving van niet-geboren en getogen Rotterdammers met de stad betekent dat er misschien wel eens meer mensen zouden kunnen bestaan die zich Rotterdammer voelen, dan dat er 'echte' Rotterdammers zijn, zelfs als we de bewoners van Rotterdam meerekenen. Dat komt dan vooral door de mensen die niet in de stad wonen, maar er wél werken, er een belangrijk deel van hun vrije tijd doorbrengen en geld uitgeven. Op een bepaalde manier nemen deze bezoekers van de stad daarvoor in belang toe ten opzichte van bewoners van de stad. Het feit dat het gaat om een verwantschap tussen bindingen betekent dat er ook een verschil bestaat, niet alleen in de achtergrond van de mensen die zeggen betrokken te zijn, maar ook in de kwaliteit van de betrokkenheid zelf. Dat verschil heeft betrekking op duurzaamheid van de betrokkenheid. Geboren Rotterdammers voelen zich waarschijnlijk hun hele leven Rotterdammer, ook al keren zij de stad letterlijk de rug toe. Voor de niet-geboren Rotterdammers die zich wel Rotterdammer voelen, spelen andere zaken mee. Hun identificatie houdt meer verband met de functionele binding die zij met de stad hebben en met de meerwaarde van identificatie met voor 'Rotterdams' doorgaande kenmerken. Het is waarschijnlijk zo dat zij zich ook in een andere stad een lokale culturele identiteit kunnen aanmeten, net zoals zij dat in Rotterdam doen. Hun betrokkenheid is optioneel, hoewel dat andersom ook geldt voor de geboren Rotterdammers. Ook zij kunnen hun culturele identiteit verbergen of juist actief uitdragen.

De verwantschap tussen de principes van nabijheid en consumptie kan theoretisch worden geduid aan de hand van Durkheim's analyse van solidariteit. In hoofdstuk drie is aangegeven dat 'traditionele' bindingen afweken van 'moderne' bindingen door de soort van solidariteit die er aan ten grondslag lag. Traditioneel, onder de condities van mechanische solidariteit, was men op basis van overeenkomst met elkaar verbonden, terwijl 'modern' stond voor bindingen die op basis van verschil ontstonden, onder de condities van organische solidariteit. De mechanische solidariteit is, weliswaar in een andere vorm, ook in het contemporaine

type binding aanwezig. De stedelingen die via het principe van consumptie aan de stad gebonden zijn, delen tot op zekere hoogte, op bepaalde momenten en op bepaalde plekken, een collectief bewustzijn. Volgens Durkheim komt dat omdat het collectief bewustzijn onder condities van mechanische solidariteit voor een groot deel overlapt met het individuele bewustzijn. Het is niet moeilijk voor te stellen dat men in de uitstad, waar men dicht op elkaar zit en een gedeelde belevenis ondergaat, zich tijdelijk één kan voelen. Eerder in deze studie werd deze situatie als ‘socialiteit’ betiteld. Deze afgezwakte vorm van mechanische solidariteit is ook voor bepaalde leefstijlgroepen of ‘neo-stammen’ in de stedelijke openbare ruimte beschreven (Maffesoli 1996). De consequentie van deze opvatting over solidariteit is dat ook betrokkenheid niet uitsluitend een kwestie is van compassie met anderen, maar tevens verwijst naar de consumptieve sfeer van cultuur en vermaak, naar affiniteit met een bepaalde plaats waarin die sfeer gestalte krijgt en naar samenzijn met andere ‘gelijkgestemden’ op die plaats.

De intensiteit van bindingen: categorieën binnen de nieuwe middenklasse

Uit deze studie zijn de contouren van een aantal categorieën binnen de nieuwe middenklasse zichtbaar geworden, die wat betreft hun stedelijke binding afwijken van de rest van de nieuwe middenklasse. Als antwoord op de vraag *in welke mate* de nieuwe middenklasse is gebonden, zal een aantal van deze categorieën hier de revue passeren.⁶³ Deze categorieën zijn gevormd op basis van sociaal-economische, sociaal-demografische en ‘bindings’-variabelen.

Een eerste opvallende categorie wordt gevormd door jonge zakelijke dienstverleners. Deze symbolisch analisten wonen vaak zonder partner of kinderen. Hun binding met de stad is een meervoudige en er kan worden gesproken van een sterke binding met de stad. Op de eerste plaats woont en werkt men vaak in de stad. Het betreft veelal centrumbewoners die hebben gekozen voor een woning in de buurt van voorzieningen en de levendigheid van het centrum. Voor hun werk is men vooral lokaal georiënteerd. Ook vormen zij fervente bezoekers van wat in deze studie de uitstad is genoemd. Zij zijn daarbij relatief loyaal aan het Rotterdamse culturele en uitgaansleven, want hun mobiliteit ten aanzien van het uitgaan is beperkt. Hun interesse in de uitstad betreft vooral laagdrempelige voorzieningen, want hun bezoek aan musea en galeries blijft achter bij het bezoek aan meer populaire vermaakgelegenheden, zoals cafés of restaurants. Een deel van de zakelijke dienstverleners heeft na een tijd in de stad te hebben gewoond gekozen voor

⁶³ Bij de beschrijving van deze categorieën worden termen als ‘weinig’ of ‘vaak’ bedoeld in vergelijking met andere categorieën.

een woning in één van de randgemeenten van Rotterdam. Deze zogenoemde ‘nieuwe stedelingen’ blijven echter de stad bezoeken om er te ontspannen en plezier te maken. Hun betrokkenheid bij de buurt is beperkt en zij verrichten minder vaak vrijwilligerswerk. Ook hebben zij een relatief lage loyaliteit ten opzichte van hun werkgever en de stad waarin men werkt. Hun mobiliteit is dus in potentie hoog, ook omdat zij vaak een huurwoning bewonen. Dat mobiliteitspatroon ten aanzien van wonen en werken lijkt zich echter over periodes van een aantal jaren uit te strekken, waarbij men ondertussen zich de stad als het ware toe-eigent. Samengevat kent hun stedelijke binding over het algemeen relatief veel elementen van binding door consumptie en minder van binding door participatie en nabijheid.

Een tweede opvallende categorie - werknemers uit de culturele sector - lijkt in veel opzichten op de categorie jonge zakelijke dienstverleners, maar heeft een net iets minder uitgesproken stedelijke binding. Zo wonen zij in vergelijking met de zakelijke sector niet zo vaak in het centrum, in de buitenwijk of elders buiten de stad, maar verspreid over de diverse deelgemeenten van Rotterdam. Ondanks dat zij niet zo jong zijn als de zakelijke dienstverleners bezoeken zij de uitstad toch relatief vaak. Hun consumptieve stedelijke binding wordt versterkt door de sfeer van het werk, niet doordat zij – zoals de zakelijke dienstverleners – zo sterk georiënteerd zijn op de stad, maar omdat hun arbeidsmarkt klein is en geografisch beperkt.

Een derde categorie, waarbinnen mensen kunnen worden aangetroffen met opvallende stedelijke bindingen, wordt gevormd door de wat oudere – grofweg 40 jaar en oudere - gemeenteambtenaren. Het gaat hier om een categorie professionals, die vaker gezinnen met kinderen hebben en in de buitenwijk wonen. Hun stedelijke bindingen kenmerken zich door een groot engagement met de stad. Men kent de stad goed en is politiek en maatschappelijk betrokken. Hun consumptieve binding is relatief minder sterk. De uitstad wordt door hen maar half zo vaak bezocht als de door de zakelijke dienstverleners. In de universitaire sector bleek een vergelijkbaar patroon te bestaan als bij de gemeente.

In hoofdstuk twee werd kort gewezen op een verschil in ideologie en maatschappelijke oriëntatie tussen de publieke en private sector. Dit ideologische aspect, dat bijvoorbeeld betrekking heeft op de rol van de overheid in de verzorgingsstaat, is in deze studie niet als zodanig onderzocht, maar het is frappant om te zien dat ook in termen van binding er een verschil tussen de beide sectoren lijkt te bestaan. Het verschil tussen de beide sectoren betreft onder andere de voorkeur voor de stad als plek om in te wonen, maatschappelijke participatie op het gebied van vrijwilligerswerk, de betrokkenheid bij de buurt en de mate waarin men de

stad bezoekt om uiteenlopende activiteiten op het gebied van cultuur en vermaak te ondernemen. Wat betreft de lokale professionele oriëntatie lijkt het verschil tussen publieke en private sector betrekkelijk klein. Op dit vlak is er sprake van een zekere convergentie tussen de private en de publieke sector. Of deze convergentie te maken heeft met een toegenomen wederzijdse afhankelijkheid en verstrengeling van belangen, waardoor mentaliteit en gedrag van werknemers uit beide sectoren op elkaar zijn gaan lijken, zoals Bevers (1990) beweert, is echter de vraag. Volgens Bevers berust deze convergentie op het gegeven dat in zowel de private als de publieke sector de nieuwe middenklasse ruim is vertegenwoordigd en deze nieuwe middenklasse een gezamenlijke achtergrond heeft wat betreft hun opleidingsniveau, loonafhankelijkheid, symbolisch analytische vaardigheden en hun beroepshouding, levensstijl en waardenoriëntaties. Uit deze studie blijkt dat er wel sprake is van convergentie, maar op een andere manier. Het blijkt namelijk dat vertegenwoordigers uit de beide sectoren op sociaal-demografisch gebied, in hun maatschappelijke betrokkenheid en hun populair-culturele oriëntatie wel degelijk verschillen. Dit bleek ook uit de in hoofdstuk twee aangehaalde studie naar de Britse middenklasse van Savage et al. (1992). De convergentie doet zich vooral voor op economisch gebied, namelijk in de lokale inbedding van economische activiteiten. In de verschillende theorieën over de nieuwe middenklasse wordt van deze soort stedelijke binding nauwelijks melding gemaakt. Daarom is Storper's notie van het reflexieve karakter van de grote stad in dit opzicht een belangrijke aanvulling (cf. Kloosterman 2001) op de theorievorming over de nieuwe middenklasse.

Ook al is een deel van de variatie aan stedelijke bindingen toe te schrijven aan de economische sector waarin men werkzaam is, veel variatie moet ook worden toegeschreven aan weinig spectaculaire sociaal-demografische factoren als leeftijd, huishoudensvorm, woonplaats en afkomst. Hoe jonger men bijvoorbeeld is, des te groter is de kans dat men in (het centrum van) de stad woont, vaak de uitstad bezoekt, minder maatschappelijk actief is en zich minder betrokken voelt bij de buurt waarin men woont. Dat deze sociaal-demografische factoren echter ook maar tot op zekere hoogte bindingen kunnen verklaren of voorspellen, blijkt uit het feit dat in de laagste leeftijdsgroep de hoogte van het inkomen positief samenhangt met de mate van betrokkenheid bij de stad, terwijl dat voor de hele onderzochte groep niet zo is. Blijkbaar liggen achter de 'sociologische' variabelen uit deze studie weer dieperliggende sociaal-psychologische factoren verscholen, zoals de mate van verantwoordelijkheid die men voelt voor anderen of een maatschappelijk-ideologische oriëntatie op de samenleving. Deze studie was echter vooral bedoeld

om de intensiteit en diversiteit van bindingen sociologisch te verkennen en niet om individuele bindingspatronen te analyseren en te verklaren.

Een laatste categorie binnen de Rotterdamse nieuwe middenklasse die wat betreft haar stedelijke binding afwijkt van de rest is de groep van ‘geboren Rotterdammers’. Gekscherend wordt wel eens beweerd dat zij van andere mensen die zich Rotterdammer noemen verschillen door het feit dat zij altijd mopperen op de stad, terwijl die anderen vooral de positieve kanten benadrukken. Feit is dat zij zich sterk betrokken voelen bij de stad en dat zij als categorie waarschijnlijk nog sterker aan de stad gebonden zouden kunnen zijn dan nu, wanneer het woonklimaat in de stad hen niet van een ‘totale’ binding zou weerhouden. Het gaat om een vrij omvangrijke groep (één vijfde van de steekproef). Onder hen bevinden zich relatief veel mensen uit de zakelijke dienstverlening en de culturele sector, hetgeen het beeld van een potentieel sterk gebonden categorie stedelingen verder versterkt.

Binding en mobiliteit

In deze studie speelde de mobiliteit van de nieuwe middenklasse een belangrijke rol. Er werd van uitgegaan dat mobiliteit een beperkende voorwaarde zou kunnen vormen voor de binding van de nieuwe middenklasse met de stad. De vraag is in hoeverre dat terecht was. Uit deze studie is gebleken dat het zinvol is te onderscheiden tussen wat ‘potentiële mobiliteit’ en ‘effectieve mobiliteit’ genoemd zou kunnen worden. De opvatting dat de mobiliteit die technisch gezien mogelijk is (potentiële mobiliteit) ook wordt benut (effectieve mobiliteit), gaat voor de nieuwe middenklasse uit deze studie namelijk niet op. Hun mobiliteit viel tegen: de nieuwe middenklasse is niet “*amazingly mobile*”, zoals Lash en Urry (1994: 3) beweren. Dat dit vaak wél wordt gedacht is waarschijnlijk te wijten aan de grote mobiliteit van een groep ‘koplopers’, die hetzij voor de beoefening van hun beroep (denk aan managers van multinationale ondernemingen, internationaal succesvolle architecten, journalisten en dergelijke) hetzij voor hun plezier regelmatig verre reizen maken. Van beide categorieën bevond zich een zeer klein aantal in dit onderzoek; van de laatste categorie is het zelfs de vraag of het niet gaat om een kleine elite van topmanagers. Te vaak wordt het gedrag van een buitensporige categorie mensen als norm opgevat voor een bredere, meer algemene categorie. Dit gebeurt bijvoorbeeld in de studie van Lash en Urry (1987), waar het mobiliteitsgedrag van een kleine groep professionals en managers werkzaam in de belangrijkste mondiale financiële centra werd geëxtrapoleerd naar de veel breder samengestelde dienstenklasse.

Uit het onderhavige onderzoek blijkt dat, ondanks de grote schaal waarop men bijvoorbeeld voor werk contacten onderhoudt, de effectieve mobiliteit op het

gebied van werk en vrije tijd betrekkelijk gering is. De vraag is echter of een eventuele grote mobiliteit ook een verminderde binding tot gevolg zou hebben gehad. Een verband tussen mobiliteit en binding wordt nog het duidelijkst gedemonstreerd door de werknemers in de maritieme sector en bij de gemeente. In de eerste, havengerelateerde sector blijkt men als het ware met de rug naar de stad te staan, want men is het minst lokaal georiënteerd. Men reist vaak naar het buitenland en men blijkt zich over het algemeen minder betrokken te voelen bij de stad. In de sectoren waar men sterker lokaal georiënteerd is – de gemeente, maar ook de zakelijke dienstverlening en de bancaire sector, blijkt men zich navenant relatief sterk betrokken te voelen bij de stad.

Uit deze studie blijkt dat om een verband tussen mobiliteit en binding te kunnen ontdekken er heel precies naar de lokale binding moet worden gekeken. Zo blijkt er een verschil te bestaan tussen lokale worteling en lokale oriëntatie. Bij de eerste zien we vaak een grote mobiliteit van werknemers, want juist omdat hun kennis zo lokaal gebonden is neemt men een specialistische positie in de mondiale economie in (cf. Storper 1997). Men kan, met andere woorden, juist mobiel zijn juist omdat men lokaal geworteld is. Deze lokale worteling vormt echter geen garantie voor een grote betrokkenheid van werknemers, zo bleek in de maritieme sector. In tegenstelling tot lokale worteling verkleint een lokale oriëntatie de mobiliteit in principe, omdat men genoodzaakt is veel tijd op het lokale niveau te spenderen. Dit bleek het geval bij de lokale overheid, in de zakelijke dienstverlening en in de bancaire sector. Die lokale oriëntatie is noodzakelijk om bijvoorbeeld lokale bekendheid te verwerven c.q. een imago op te bouwen of om gedetailleerde kennis van specifieke lokale situaties te verzamelen. De effectieve mobiliteit van werknemers wordt kortom gereguleerd door de *manier* waarop en niet zo zeer de *mate* waarin de instelling waarvoor men werkt lokaal is ingebed.

Minstens zo belangrijk echter als de *effectieve* mobiliteit voor binding en betrokkenheid, is de *potentiële* mobiliteit. Door de toegenomen potentiële mobiliteit is namelijk een gemakkelijk te onderschatten conditie ontstaan waardoor mensen gebonden raken. Die conditie is de kennelijke behoefte aan een eigen lokale culturele identiteit, die sterker wordt naarmate het dagelijkse leven zich - hetzij lijfelijk, hetzij virtueel - op een steeds groter schaalniveau afspeelt. Uit deze studie bleek dat de vereenzelviging met Rotterdammers ('zich Rotterdammer voelen') minder te maken heeft met de wens om in Rotterdam te leven, dan met de wens zich tot de Rotterdammers te mogen rekenen. Hoewel het dagelijks leven zich op verschillende plekken in regio's of netwerksteden afspeelt, is het heel wel mogelijk dat men zich vereenzelvigd met twee, drie of misschien nog meer lokale culturele identiteiten, zoals die van de geboortestreek, de plaats waar men woont en/of werkt,

een favoriete verre bestemming of een andere plaats waar men 'iets' mee 'heeft'. "The irony of these times (...) is that as actual places and localities become ever more blurred and indeterminate, ideas of culturally and ethnically distinct places become perhaps even more salient." (Gupta en Ferguson 1992: 10).

Over de validiteit van deze studie

Zijn de bevindingen van dit onderzoek nu ook geldig voor andere sociale categorieën, voor andere plaatsen of voor andere tijden? Wat het laatste betreft, de gegevens van deze studie zijn verzameld in 1996 en 1997 en dat heeft zeker consequenties voor de validiteit van het onderzoek. De bewuste periode kenmerkt zich namelijk door een fase van grote economische welvaart, waarvan ook de nieuwe middenklasse heeft geprofiteerd. De periode waarin dit onderzoek is uitgevoerd kenmerkte zich waarschijnlijk door een groter aantal vrijheidsgraden voor wat betreft geografische mobiliteit dan nu en de periode ervoor, waardoor men bepaalde voorkeuren gemakkelijker heeft kunnen realiseren. De uitzonderlijke economische situatie heeft het, met andere woorden, mogelijk gemaakt gedragstendenzen ten aanzien van stedelijke bindingen scherp te kunnen waarnemen.

De vraag of de resultaten van deze studie ook voor andere sociale categorieën geldt is moeilijk te beantwoorden, maar er zijn argumenten die een bevestigend antwoord ondersteunen. Ten eerste maakt de nieuwe middenklasse een groot en groeiend deel uit van de bevolking, waardoor de representativiteit in feite al groot zou kunnen zijn. Bij de selectie van respondenten is gekozen voor een breed samengestelde categorie hoog opgeleide professionals en managers werkzaam in dienstverlenende beroepen. Daardoor zijn van sommige categorieën binnen de groep respondenten de aantallen soms klein, maar bij de statistische analyse is met die aantallen rekening gehouden. Ten tweede vervult de nieuwe middenklasse op allerlei vlakken een rol als intermediair (zie hoofdstuk twee) en die zin geldt zij als een soort *trendsetter* voor zowel hogere sociale klassen als lagere. Strikt genomen zijn de bindingen van de nieuwe middenklasse dus niet representatief voor andere sociale categorieën, maar zij zouden wel met enige vertraging patronen van de nieuwe middenklasse kunnen overnemen. Er zit als het ware een tijdsverschil in de representativiteit voor andere sociale categorieën.

Is de Rotterdamse nieuwe middenklasse representatief voor de Nederlandse nieuwe middenklasse? Uit deze en andere studies kan worden opgemaakt dat Rotterdam op een aantal punten een bijzondere stad is. Ten eerste is de recente geschiedenis van de stad in grote mate bepaald door de na-oorlogse wederopbouw, die van invloed lijkt te zijn geweest op de kenmerken die de nieuwe middenklasse aan Rotterdammers toeschrijven. Het gaat daarbij om kenmerken zoals de daad-

kracht en de innovatie die als dragers worden gezien van de zakelijke cultuur van de stad. Identificatie met deze kenmerken is aantrekkelijk, omdat ze ‘goede Hollandse waarden’ vertegenwoordigen. Het zou dus kunnen zijn dat het element van de vereenzelviging met de lokale culturele identiteit in deze studie relatief sterk naar voren is gekomen. Ten tweede probeert het stadsbestuur al vanaf de jaren ‘80 het cultuuraanbod en het culturele imago van Rotterdam te verbeteren. Dit culmineerde in 2001 in “Rotterdam Culturele Hoofdstad 2001” en heeft de mogelijkheden voor de nieuwe middenklasse om langs het principe van symbolische consumptie bij de stad betrokken te raken vergroot. In vergelijking met andere grote steden moet de culturele transformatie echter nog eerder als een inhaalslag dan als een voorlopersrol worden beschouwd. Ten derde is de sociaal-economische structuur van de stad bijzonder. De stedelijke bevolking kent in vergelijking met de andere grote steden een relatief groot percentage laag opgeleiden en een relatief klein percentage hoog opgeleiden. De stad heeft daardoor de postindustriële transformatie in een relatief traag tempo doorlopen en de nieuwe middenklasse woont er in vergelijking met bijvoorbeeld Amsterdam minder, en ook minder geconcentreerd. Er zijn daardoor in Rotterdam minder buurten met een betrekkelijk homogene, welgestelde bevolking, waardoor ook de betrokkenheid van mensen bij hun buurt achter blijft. Pas enige jaren geleden is er in het woonbeleid van de stad expliciet aandacht voor nieuwe middenklasse woonmilieus, die ook kan leiden tot een *upgrading* van de sociaal-economische structuur. Dat Rotterdam op deze punten afwijkt, maakt haar echter niet tot een ongeschikte stad voor dit onderzoek: er kon een grote diversiteit aan bindingen worden aangetroffen. Omdat Rotterdam niet op voorhand een stad is met een duidelijk aanwijsbare en aanwezige nieuwe middenklasse zijn de uitkomsten van dit onderzoek juist meer representatief voor andere grote en middelgrote steden, dan wanneer dat wel het geval zou zijn geweest.

Het beleid ten aanzien van de stedelijke binding van de nieuwe middenklasse

Het beleid om midden- en hogere inkomensgroepen te binden aan Rotterdam, hetzij door hen aan trekken dan wel vast te houden, is gebaseerd op de gedachte dat de bestaande verhouding tussen diverse inkomensgroepen in de stad niet in balans is. Daarom wordt op diverse plekken duurdere woningbouw gerealiseerd en staan leefbaarheid en veiligheid hoog op de politieke agenda. In deze studie zijn zowel aanknopingspunten te vinden die dit beleid ondersteunen als die het tegenspreken. Weliswaar blijken met name de goed verdienende leden van de nieuwe middenklasse belangrijk te zijn voor organisaties van het maatschappelijk middenveld, voor politiek, vrijwilligerswerk en de buurt, maar de toekomstige generatie

oudere welgestelden lijkt niet dezelfde actieve betrokkenheid te zullen hebben als de huidige. Ook ander onderzoek wijst uit dat buurten met een lage sociaal-economische status weinig of niet profiteren van de vestiging van rijkere nieuwkomers (Blokland-Potters 1998). Verwachtingen ten aanzien van de economische impuls of de integrerende werking die zou uitgaan van een diversiteit aan sociaal-economische groepen moeten daarom niet te hoog gespannen zijn. Verder blijkt dat het centrum van de stad nog steeds een grote aantrekkingskracht uitoefent op bezoekers van buiten de stad. De economische impuls die hier van uitgaat is van groot belang voor de stad en het is niet gezegd dat meer nieuwe middenklasse bewoners direct economische meerwaarde oplevert. (Dat zou overigens wel het geval zijn als de nieuwe welgestelde bewoners van Rotterdam van ver buiten de regio afkomstig zouden zijn en de aanwas van bewoners niet ‘ten koste gaat’ van het aantal bezoekers). Voor bepaalde voorzieningen zou de aanwezigheid van meer koopkracht in de stad overigens wél gunstig kunnen zijn, met name voor de middenstand die buiten het centrum van de stad is gevestigd. Daar staat echter weer tegenover dat er met de instroom van de nieuwe middenklasse ook een toenemende behoefte zal bestaan aan nieuwe voorzieningen die de dagindeling van mensen vergemakkelijkt, zoals kinderopvang en gemaksdiensten (Van der Land en Machielse 2002) en aan een aantrekkelijk aanbod op het gebied van cultuur en vermaak.

Wat betreft het economisch beleid van de stad valt er veel voor te zeggen de vestiging van bedrijven in de zakelijke dienstverlening te bevorderen. Deze sector blijkt sterk stedelijk te zijn georiënteerd en is daarmee van groot belang voor de economische structuur van de stad. Bovendien vormen de daar werkzame hoog opgeleide professionals en managers het meest stedelijk te noemen deel van de nieuwe middenklasse, zowel wat betreft het wonen als wat betreft vrije tijds- en consumptiepatronen. Daarnaast is, om de culturele transformatie die de stad doormaakt te versterken, bovendien gericht beleid nodig om hoogwaardige culturele instellingen en culturele bedrijvigheid aan te trekken.

In de ruimtelijke ordening wordt steeds vaker over de factor ‘tijd’ gesproken. Zo wordt in beleidsplannen bijvoorbeeld steeds vaker de ‘levensloopbestendige woning’ genoemd. In het herstructureringsprogramma van de deelgemeente Rotterdam-Noord betreft het zelfs een levensloopbestendige wijk (onder de naam ‘eindeloze wijk’). Een vergelijking van dit type woning of wijk met de stad levert het beeld op van een stad waar mensen van de wieg tot het graf kunnen wonen en aan hun - per levensfase wisselende - wensen kan worden voldaan. Zo’n ‘levensloopbestendige stad’ biedt in elk geval twee zaken die vandaag de dag in Rotterdam (en in andere grote steden) grotendeels ontbreken, namelijk de mogelijkheid

om na voltooiing van een studie een geschikte woning in de stad te betrekken, en de mogelijkheid om in de stad een gezin te vormen en daarvoor een veilige en comfortabele leefomgeving te vinden. Er blijkt onder de nieuwe middenklasse een belangrijke groep geboren Rotterdammers te bestaan die nu op deze twee cruciale momenten de stad verlaat, maar in principe met Rotterdam een ‘totale binding’ zou kunnen realiseren. De nieuwe middenklasse is dan wel minder mobiel dan werd gedacht, maar hun binding aan de stad kan desondanks beter worden gefaciliteerd dan nu het geval is.

De noodzaak van het vasthouden van bewoners zou in de toekomst nog kunnen toenemen wanneer de huidige bindende kracht van Rotterdam – haar identiteit, haar zakelijke cultuur en haar culturele transformatieproces – onverhoopt mocht afnemen. Dan zou het vluchtige en optionele karakter van de contemporaine stedelijke bindingen die in deze studie zijn beschreven de stedelijke beleidsmakers parten kunnen gaan spelen. Men kan zich namelijk afvragen wat de ‘houdbaarheid’ is van de op consumptie gebaseerde binding en betrokkenheid. Waar huwelijken tegenwoordig vooral op emotionele gronden en minder uit zakelijke overwegingen worden aangegaan en daarom ook vaker op emotionele gronden worden verbroken (Zijderveld 1988), zo kan er ook sprake zijn van een ‘beperkte houdbaarheid’ van contemporaine, op consumptie gebaseerde bindingen, vergeleken met bindingen waarin maatschappelijke participatie of het principe van nabijheid centraal staat. Als er iets kenmerkend is voor de westerse consumptiecultuur, dan is het de toenemende snelheid waarmee plekken, producten, vormen en denkbeelden veranderen. Tijdelijke en partiële bindingen worden de regel in plaats van de uitzondering, zo lijkt het. Een heel wel mogelijk toekomstbeeld is dat mensen op allerlei manieren intensieve bindingen blijven aangaan met steden, maar dat deze bindingen tegelijkertijd steeds sneller van plaats zullen gaan wisselen.

Vluchtige verbondenheid: de balans

Uit deze studie blijkt dat de stedelijke bindingen van de nieuwe middenklasse zich door een zekere mate van verbondenheid kenmerken, maar ook dat die verbondenheid nader moet worden gekwalificeerd. Veel van de bindingen lijken als het ware niet goed te hechten aan de stad of maken een zekere kwetsbare indruk. Verbondenheid met de stad heeft meerdere betekenissen, die – gekwalificeerd – van toepassing zijn op de bindingen die in deze studie aan de orde zijn gekomen. Drie betekenissen zijn (a) een eenheid vormen met de stad, (b) verplicht zijn tot iets in de stad en (c) door vriendschap of liefde gekoppeld zijn aan de stad. Met deze verschillende betekenissen kan een afrondend beeld worden geschetst van de stedelijke bindingen van de Rotterdamse nieuwe middenklasse.

Ten eerste is de nieuwe middenklasse niet één met de stad. Als dat wel zo zou zijn, zou er veel vaker dan nu het geval is sprake moeten zijn van het soort totale bindingen, dat bij een deel van de geboren Rotterdamse nieuwe middenklasse werd aangetroffen. Wel *voelt* een groot deel van de nieuwe middenklasse zich één met de stad. Symbolische consumptie is weliswaar vaak vluchtig van aard, maar ze bleek in combinatie met andere bindingen, zoals die door werk of door lokale afkomst ontstaan, tot identificatie met de lokale cultuur te leiden. Ten tweede voelt de nieuwe middenklasse – op het oudere deel na - nauwelijks een verplichting om in maatschappelijke, burgerlijke zin aan het stedelijk draagvlak bij te dragen. Die bijdrage is veel sterker aanwezig in economische zin - door te consumeren, door financieel te doneren en door te werken - en vormt daarmee de nóg formelere en nóg sterker partiële bijdrage dan de moderne, burgerlijke variant. De afwezigheid van het burgerlijk plichtsbefef doet zich ook voelen in de sfeer van werk, waar bindingen intens, maar van voorbijgaande aard zijn. De symbolisch analisten werkzaam in de zakelijke dienstverlening bijvoorbeeld zijn door de beperkte duur van hun professionele binding maar beperkt loyaal aan de stad. Hun binding is gedurende die periode echter van een dusdanige diversiteit en intensiteit, dat ze niet als oppervlakkig kan worden bestempeld, maar eerder als ‘diepgaand voor zolang als het duurt’. Ten derde is de nieuwe middenklasse emotioneel verbonden met de stad. Het sterke gevoel van betrokkenheid bij de stad onder een groot deel van de nieuwe middenklasse, vormt het minst aan duidelijkheid te wensen over latende aspect van binding in deze studie. De waardering en de beoordeling van de stad vindt met name in de contemporaine, sterk via de sfeer van consumptie gevormde bindingen, in belangrijke mate plaats aan de hand van emotionele en subjectieve criteria. Of men de stad mooi, enerverend of veilig vindt telt in de afweziging hoe men verbonden is met de stad zwaar ten opzichte van meer functionele en objectieve criteria als bereikbaarheid of betaalbaarheid.

Vooralsymbolisch consumptieve bindingen worden in vergelijking met de exclusieve ‘binding door afkomst’ van geboren Rotterdammers en de burgerlijke betrokkenheid van sommige leden van de nieuwe middenklasse gekenmerkt door een grote mate van vluchtigheid, die misschien te vergelijken is met de relatieve oppervlakkigheid van het doen van donaties in vergelijking met het zelf verrichten van vrijwilligerswerk. De vluchtigheid betreft het weinig duurzame, eenzijdige (‘partiële’) en vaak niet direct wederkerige karakter van de betreffende stedelijke bindingen. Die wederkerigheid is veeleer indirect en vindt via formele instituties plaats. De paradox van de stedelijke binding van de nieuwe middenklasse is dat hun verbondenheid met de stad vaak groot en tegelijk vluchtig van aard is.

Summary

Cursory connections. Urban ties of Rotterdam's new middle class

1

Chapter one presents the research question and approach of this study. During the last twenty years, a shift of power has occurred from the central government to the local government, which has resulted in new relations between the local government and private initiatives. Citizens have increasingly been called upon to be active and responsible, especially the highly educated citizens with new service occupations, called the new middle class. In residential terms, however, urban ties of the new middle class are limited, since they have left the city in great numbers from the 1960s onwards. Revitalizing the city to create appealing residential areas, therefore to a great deal happens with this social category in mind. The new middle class is also considered to be very mobile, which is claimed to result in a certain indifferent attitude towards social problems and social relations in the hometown. Whereas, in the 1970s, the new middle class was generally famous for its civic attitudes, these days, according to studies from the 'Sociaal en Cultureel Planbureau', this urban involvement has been decreasing steadily for some years now. The city is in a so-called 'double bind'. It has become increasingly autonomous, but the arguably most socially active citizens are only partially urban in terms of residence, and are also supposedly very mobile. It is therefore necessary to find out to which extent and in which ways the new middle class is actually tied to the city, which is the general research question of this study. The case is the new middle class of Rotterdam.

Cities want the new middle class within their boundaries for three reasons. Firstly, the middle class symbolizes solidarity and stability. Secondly, because of their high degree of cultural capital and above average spending power, they have played a key role in the transformation of cities into postindustrial and postmodern settlements. Thirdly, the presence of the new middle class in cities makes is important pull-factor to attract knowledge-intensive industry in cities. Efforts to increase economic vitality, cultural liveliness and improve the safety of residential areas can be at least partially interpreted as efforts to attract the new middle class to the city. Compared to other Dutch cities, Rotterdam has been lacking behind in this respect. However, conditions to tempt the new middle class to settle in the

city are not bad in every respect. A cultural revitalization e.g. has been taking place, stressing the accessibility of cultural manifestations. Also, recently, in the residential policy the middle and higher income groups have become number one priority.

The general research question about the intensity and diversity of urban ties of Rotterdam's new middle class falls into three topics. The first topic concerns subcategories which can be established within the new middle class, based on differences in intensity and diversity. The second topic is the relationship between continuity and change in the formation of urban ties. The third topic concerns the relationship between the formation of urban ties and mobility.

2

Chapter two explores the new middle class. The growth of the new middle class is to a large extent the result of the growth in higher education, which took place from the 1960s onwards. The new middle class is made up of business people, academics, politicians, managers, public servants, social and cultural professionals, in short, representatives of many different knowledge-based occupational groups. Members of the new middle class gather information and knowledge, process and distribute it. They have in common that knowledge underlies their power, income and lifestyles. The new middle class has developed along three routes. The first is the technocratic route. The new middle class originally is a knowledge class, which has been of major importance for the development of industrial society. As the architects of production processes their knowledge had a big impact, both in the production process as well as in society as a whole. The second route is the state or societal route. After the Second World War the growth of the new middle class in the United States was heavily influenced by the rise of 'progressivism'. Being an intermediary between capital and labour initially, after the war the societal role of the new middle class expanded into an intermediary between citizens and the state. In The Netherlands the new middle class gained importance as the welfare state produced new conglomerates of occupations, by which the welfare state was regulated. The third route concerns the rise of the service economy. From 1973 onwards the growth of the service sector fuels the development of the new middle class. A growing part of the labour force consists of higher educated professionals and managers working with specialized knowledge. The service economy therefore is alternatively called the 'symbolic economy'.

In the light of this study the question what the specific characteristics are of the new middle class, is more important than the theoretical debate if the new middle class is actually a class or not. To some the new middle class is a separate stratum, which has too many connections with other strata and social categories

(Brint 1992) to be called a class. Others prefer to divide the new middle class into subcategories, like (private sector) professionals, (private sector) managers and state employees (Wright et al. 1989). Based on extensive statistical research Savage et al. (1991) define three different groups of lifestyles (postmodern, ascetic and undistinctive) and relate these to different occupational groups. This convergence of lifestyles, occupations and class positions points to the concept of cultural capital, and following Bourdieu (1992), that the new middle class does not derive its distinctive features from production relations *sec*, but that its position in society is increasingly defined in cultural-economical domains of postindustrial society. The new middle class consists of a group of 'cultural intermediaries', who are experts on e.g. lifestyles, design and consumption and whose status depend on their achievements in these domains. A different approach is Reich's (1991), combining elements of professionals and managers in his concept of 'symbolic analysts'. Also the concept of the 'bricoleur' is used to refer to deploying a combination of knowledge and experience from formerly separate domains, in order to construct a personal identity. In this study the term new middle class is used to include highly educated and/or qualified professionals and managers in the service sector or service occupations, who combine features of 'traditional' professionals and managers, cultural intermediaries, symbolic analysts and bricoleurs.

3

In *chapter three* 'idealtypes' of urban ties have been established. Methodologically this study is based on a macrosociological approach, in which dynamics and complexities of urban ties can be analysed. Urban ties are the result of many, chronological interactions between individual and social or geographical environments, within the context of a diversity of social functions. The idealtypes have been constructed along two dimensions. One dimension is a simplified interpretation of types of communities, which have been identified in the western process of modernization, namely rural, industrial and postindustrial society. The other dimension concerns 'aspects' of ties, namely social, ecological and mental aspects. a) Social aspects refer to social relations in the urban society, in cultural-sociological terms the dynamics of social institutions. b) Ecological aspects refer to the way a society expresses itself geographically. Space has functional as well as symbolic values. The meanings attached to space determine the extent to which places are considered unique. c) Mental aspects refer to involvement, as it is called in this study. Involvement e.g. refers to local pride or feelings of connectedness, which can result from a shared history or strong meanings which significant others attach to certain places. Although in everyday speech the term involvement is exclusively used to

describe feelings of a more structural and lasting nature, this study shows that in the postindustrial city involvement can have a short timespan, and still be real and intense. The three aspects of ties are used to build idealtypes constructions rooted in three types of societies (rural, industrial and postindustrial). The idealtypes serve to analyse empirical urban ties. In empirical reality elements from these idealtypes can be traced in innumerable different combinations among individual new middle class members.

In order to demarcate the idealtypes, in this study the contrasts between types of societies are highlighted between the three types of societies, and are summarized as follows:

	rural <> industrial	industrial <> postindustrial
social relations	involvement decreasingly underlies social relations; ties develop on the basis of difference instead of similarity; ties become partial	social relations develop within consumer culture; urban public space is the domain of new socialities; ties become less permanent
ecology	importance of neighbourhood decreases; ties become less place-bound	centre-peripheral hierarchy disappear; space of flows instead of space of places
involvement	influence of bureaucracy increases; increasing scale from local to national	moral and values become free of obligations; involvement individualizes and commodifies further

The three idealtypes form the theoretical approach of this study. They constitute the measure to interpret empirical results.

In the first idealtype, *ties through (physical) closeness*, urban ties are the result of a shared origin and a degree of rooting in the city. Here, the neighbourhood is an important element in social networks. People feel involved with the neighbourhood and are actively building community. On a neighbourhood and/or an urban scale a common culture is shared, acting to reinforce social cohesion. There is a strong mental and emotional connection with the city. The city as a spatial area is important, because places symbolize certain encounters or events from the past.

The second idealtype, *ties through participation*, refers to ties of a more societal and civic nature. These ties belong to the formal civil society and are often of an extra-urban nature. Voluntary work in schools or clubs, or political participation are examples, but these ties can result from occupational activities also. Places for participatory ties are manifold. The geographical scale is large, physical close-

ness is not very important. Participation from without the city, like from the suburbs, also occurs. It concerns a functional use of the city, which need not be accompanied by feelings of involvement.

The third idealtpe consists of *ties through consumption*. These ties are of a very partial and flexible nature. The city is only one element of a much larger network in which individuals participate. Urban consumer culture constitutes the stage on which these urban ties can be formed. Work and fun are interchangeable: work is fun, fun is work. Social contacts in these ties are of a cursory, expressive and purposive nature. Places in this idealtpe are optional in a way, although this does not imply that involvements with places would not exist.

4

In *chapter four* the focus is on the methodological approach of this study. For the empirical research 279 respondents have been drawn from three occupational clusters, which overlap, but make for a representative sample of the new middle class. These three clusters are: 1) occupations in producer services (banks and services like architects, accountants etcetera), 2) public sector occupations, and 3) symbol-intensive occupations in the cultural sector and parts of the business sector. All respondents worked in or very nearby Rotterdam. The survey included topics on residential situation, work, recreational activities, mobility, civil participation and other indicators of urban ties. Some of the respondents have been selected for in-depth face-to-face interviews. From the entire group 55 per cent lived outside Rotterdam.

To obtain a first impression of the extent to which the constructed idealtypes corresponded with the empirical results, a factoranalysis was performed. Factoranalysis summarizes a large set of variables into underlying dimensions. These factors (components, or latent variables) are in fact linear combinations of variables, which can predict the original variables. The analysis did show that there are three factors, which reflect the theoretically constructed idealtypes. In the next three chapters the idealtypes have been compared to the empirical results from the survey and the interviews.

5

In *chapter five*, ties through closeness have been described, using the three aspects of ties to structure this chapter, by describing firstly the 'total ties' of a part of the new middle class with the city, secondly the ties with the neighbourhood, and thirdly mental ties. 1) Total ties with a city in which one is born and raised, and where one is active on several fronts, appeared to be few. The main reason is that

living well in Rotterdam is hard to realize. When in the future more good residential areas for the new middle class might have been realized, total ties with the city might also increase in number. Despite the claimed high degree of mobility of the new middle class, local origin plays an important role in urban ties. 2) Living in the city did not mean people were also involved with their neighbourhood. They do feel involved often, but it does not manifest itself in concrete action. Moreover, in case individuals are actively involved, their actions often involve conservation of the neighbourhood, rather than tackling problems of the neighbourhood. 3) The city has been 'internalized' by the individual members of the new middle class to a large extent. In this case empirical reality is very similar to the idealtyp. People overwhelmingly experience Rotterdam as an object of pride, involvement and identification. Summarizing, ties through closeness manifest themselves among the Rotterdam's new middle class very much on a mental level.

6

Social, ecological and mental aspects of ties also structured *chapter six*, on ties through participation. They make up three 'modern' domains, civil ties, ties from outside the city, and working ties. 1) With regard to participation through civil ties, it appeared that the respondents who are in their late forties, fifties and older are active volunteers for example, but the next generation does so much less. However, donations to civic organisations are easily done by all members. 2) In this study the 'expanded city' has been included as an example of modernity, in which the new middle class participates in the city from outside. It appeared that the city for them indeed is indeed a vital arena to participate in. This kind of urbanity is partial and secondary and quite similar to what has been described idealtypically. 3) With respect to working in the city, it appeared that there are important differences with regard to the degree of local embeddedness between representatives of different economic sectors. This goes both for changes in the location of the workplace, as well as the extent to which individuals actually spend time in the city for work. The business sector and maritime sector both were, be it for different reasons and in different ways, very local. The degree of societal involvement that goes with working in the city, finally, on the whole is rather low.

7

The three kinds of ties in *chapter seven*, focussing on ties through consumption, concern ties with the 'city of culture and entertainment', ties in the concept of the 'polycentric city' (dealing with the relative importance of the city centre) and ties that develop through the 'appropriation' of the city. 1) Urban ties of young, single employees in the business sector, the media and the cultural sector, appear in empirical reality to be very similar to the idealtype. These urbanites are the most frequent consumers of culture and entertainment and are trendsetters of postmodern urban culture. As such they contribute to the mingling of formerly conflicting roles of resident and visitor. 2) They differ from the idealtype, however, in the sense that they seem to be rather loyal to their city, which shows in their degree of geographical mobility with regard to leisure. The frequent symbolic consumption of the city aids to the identification with local culture that takes place on a large scale. Postmodernization of culture and entertainment reinforces, rather than weakens this process. 3) The involvement that goes with ties through consumption, is of a more optional and cursory nature, compared to ties through closeness and participation, but is real nevertheless.

8

In *chapter eight* it is concluded that the new middle class is tied to city in more ways than appears to be the case in popular and contemporary sociological discourse. Moreover, there are great differences in intensity of urban ties and a high diversity of sorts of urban ties exists within the new middle class, maybe due to the fact that the new middle class is not urban in a strict sense. In this study their urban ties have not only been understood as being exclusively directed at the civic-societal domain, or at communities or neighbourhoods. With the broad conception of urban ties which has been employed here, it cannot be concluded that urban ties of the new middle class have weakened. Instead, the balance between different types of ties has shifted toward consumption based ties.

The general research question involved the intensity and the diversity of urban ties among the new middle class. The conclusion that there is a great diversity and that there are many differences in intensity can be specified in three ways. Firstly, urban ties of the new middle class can be defined as ties for which the principle of closeness is dominant. Secondly, urban ties of another part of the new middle class can be defined as ties for which the principle of participation is dominant. And thirdly, urban ties of yet another part of the new middle class can be defined as ties for which the principle of consumption is dominant.

From this research, the contours of several subcategories within the new middle class can be discerned, whose urban ties differ from the rest of the new middle class. Thus we can provide answers to the question to which extent the new middle class is tied to the city. The first subcategory is made up of young symbolic analysts in the business service sector, who often live single, without children. Their urban ties are strong and manifold. Both for work, leisure and housing they have a strong urban orientation. Some of them however choose to move to the suburbs after a while. These so-called 'new urbanites' (because they are not born urban and have migrated to the city to study) keep on visiting the city to relax and enjoy. Their urban ties have many elements of ties through consumption, and contain less elements of the other two principles (closeness and participation). The second subcategory consists of 'cultural' employees (in museums, media, galleries etc.), who have much in common with the former subcategory, although their urban ties are less outspoken. The third subcategory is made up of the somewhat older (forty years and older) civil servants who participated in the survey. They more often live in families with children in a suburban house. Their urban ties are much more participatory and less consumptive. A final, fourth, subcategory is the group of native Rotterdammers. They feel much more involved with the city and could be tied in many more ways if only the current residential climate would not have deterred them from establishing ties of a 'total' nature.

This research also distinguishes between two formats of mobility, namely 'potential' and 'effective' mobility. These formats are unevenly balanced among the new middle class. Their effective mobility is disappointing, compared to claims of authors like Lash and Urry (1987) or others. The correlation between mobility and formation of urban ties is complex. An important economic aspect is the difference between local roots and local orientation. Employees from locally rooted sectors (like the maritime sector in Rotterdam) appear to be more mobile in terms of job location, feel less involved with the city and have weaker urban ties. Contrary to this, employees from locally oriented sectors, like business services or banks, are less mobile, more involved and more strongly tied in different ways. The growth in potential mobility which well-off citizens enjoy, seems to have created a longing for local cultural identity. However, the research also showed that identifying with Rotterdammers (i.e. feeling to be a 'Rotterdammer') does not imply that people wish to live in Rotterdam.

In conclusion, this study shows that urban ties of the new middle class are characterised by a certain degree of connectedness, be it of a rather specific nature. Many ties do not seem to 'stick' to the city. The new middle class is not 'at one' with the city. If this would be so, more 'total ties' would have been identified, like

they exist among native Rotterdammers. Also there would have been more ties of a participatory nature, e.g. in voluntary work or through professional activities. However, a large share of the new middle class does feel at one with the city. The new middle class is emotionally attached to the city. Compared to ties through closeness or ties through descent (like with native Rotterdammers), or compared to societal and civic ties of some active members of the new middle class, symbolic-consumptive ties are of a cursory nature. This cursoriness concerns the one-sided, partial and often formalised character of contemporary urban ties. The paradox of new middle class urban ties is that their connections to the city are often intense, but cursory in nature.

Literatuur

- Allon, N., 1978. *Urban lifestyles*. Dubuque: W.C. Brown.
- Anderiesen, G. en A. Reijndorp, 1990. *Eigenlijk een geniale wijk. Dagelijks leven in de Indische Buurt*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Aron, R., 1972 [1967]. *Main currents in sociological thought 2*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Asbeek Brusse, W., H. van Dalen en B. Wissink, 2002. *Stad en land in een nieuwe geografie. Maatschappelijke veranderingen en ruimtelijke dynamiek*. Den Haag: SDU. [WRR voorstudies V112]
- Augé, M., 1995. *Non-places. Introduction to an anthropology of supermodernity*. London: Verso.
- Bauman, Z., 1982. *Memories of class*. London: Routledge.
- Bauman, Z., 1988. *Freedom*. Milton Keynes: Open University Press.
- Bauman, Z., 1990. *Thinking sociologically*. Oxford: Blackwell.
- Beck, U., A. Giddens en S. Lash, 1994. *Reflexive Modernization*. Stanford: Stanford University Press.
- Beer, P.T. de, 2001. *Over werken in de postindustriële samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bell, C. en H. Newby, 1971. *Community studies*. London: George Allen & Unwin.
- Bell, D., 1976 [1973]. *The coming of post-industrial society. A venture in social forecasting*. New York: Basic Books.
- Bell, D., 1979. 'The New Class: a muddled concept'. *Society*, 25, pp. 15-23.
- Berg van den, A., 1993. 'Creeping embourgeoisement? Some comments on the Marxist discovery of the new middle class.' *Research in Social Stratification and Mobility*, 1993 (12), pp. 295-328.
- Berge, J.M.F. ten, H.A.L. Kiers en V. van der Stel, 1992. 'Simultaneous Components Analysis.' *Statistica Applicata*, 4, pp. 377-392.
- Berger, P.A., 1986. *The capitalist revolution*. New York: Basic Books.
- Bernstein, I.H., C.P. Garbin en G.K. Teng, 1988. *Applied multivariate analysis*. Berlin: Springer-Verlag.
- Betz, H., 1992. 'Postmodernism and the new middle class'. *Theory, Culture and Society*, 9, pp. 93-114.
- Beyers, T., 1990. 'Convergenties tussen overheid, markt en kunstwereld.' *Boekman-cabier*, 2 (1990), 3, pp. 79-83.
- Blokland-Potters, T., 1998. *Wat stadsbewoners bindt*. Kampen: Agora.

- Bonner, F. en P. du Gay, 1992. *thirtysomething* and contemporary consumer culture. Distinctiveness and distinction. In R. Burrows en C. Marsh (red.). *Consumption and class. Divisions and change*. Houndmills/London: MacMillan. pp. 166-184.
- Boogaarts, I., 2001. Rotterdam is vele festivals. In G. Engbersen en J. Burgers. *De verborgen stad. De zeven gezichten van Rotterdam*. Amsterdam: Amsterdam University Press. pp. 215-222.
- Boomkens, R., 1998. *Een drempelwereld. Moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Bourdieu, P., 1992 [1979]. *Distinction. A social critique of the judgement of taste*. London : Routledge.
- Bradley, H., 1996. *Fractured identities. Changing patterns of inequality*. Cambridge: Polity Press.
- Breedveld, K. en A. van den Broek, 2002. *De veeleisende Samenleving. Psychische vermoedheid in een veranderde sociaal-culturele context*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Brint, S., 1992. Upper professionals: a high command of commerce, culture and civic regulation. In J.H. Mollenkopf en M. Castells (red.), 1992. *Dual city. Restructuring New York*. New York: Russell Sage Foundation. pp. 155-176.
- Bruce-Briggs, B. (red.), 1979. *The New Class?* New Brunswick: Transaction Books.
- Brujine, E. de, en F. Knol, 2001. *Gewenste Groei. Bevolkingsgroei en sociaal-ruimtelijke ontwikkelingen in ex-groei-kernen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Burgers, J., 1988. *De schaal van solidariteit. Een studie naar de sociale constructie van de omgeving*. Leuven/Amersfoort: Acco.
- Burgers, J., 1990. 'Stedelijke revitalisering. Over de kleren en de keizer.' *Bestuur, Maandblad voor Overheidskunde*, 2 (1990), pp. 30-38.
- Burgers, J., 1999. Stedelijke landschappen. Over de openbare ruimte in de postindustriële stad. In R. v.d. Wouden (red.) *De stad op straat. De openbare ruimte in perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. [Sociale en Culturele Studies 27]. pp. 127-148.
- Burgers, J., 2002. *De gefragmenteerde stad*. Amsterdam: Boom. [oratie]
- Burgers, J. (red.), 1992. *De uitstad: over stedelijk vermaak*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Burgers, J. en M. van der Land, 1997. Thuis in de uitstad. In A. Reijndorp, V. Kompier en L. de Haas (red.). *Leefstijlen. Wonen in de 21^e Eeuw*. Rotterdam: NAI Uitgevers. pp. 123-129.
- Burnham, J., 1941. *The managerial revolution*. New York: Doubleday.
- Burris, V., 1986. 'The discovery of the new middle class'. *Theory and Society*, 15, pp. 317-349.

- Bussemaker, J., 1999. Markt, overheid en samenleving. Over de noodzaak de tegenstelling tussen individualisme en gemeenschapszin te overstijgen. In Schnabel, P. (red.) *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen: SUN. pp. 112-125.
- Campbell, C., 1987. *The romantic ethic and the spirit of modern consumerism*. Oxford: Blackwell.
- Carchedi, G., 1977. *The economic identification of social classes*. London : Routledge and Kegan Paul.
- Castells, M., 1996. *The rise of the network society*. Oxford: Blackwell.
- Cohen, A.P., 1985. *The symbolic construction of community*. Chichester/London: Ellis Horwood/Tavistock Publications.
- Colenbrander, B., 1999. *De verstrooide stad*. Rotterdam: NAI Uitgevers. [dissertatie]
- COS, 1996a. *Binding aan Rotterdam. Een verkennend onderzoek*. Rotterdam: COS.
- COS, 1996b. *Toekomstvisie Nieuw Rotterdam, Koers 2005. Resultaten stadsenquête*. Rotterdam: COS.
- COS, 1997. *Komen en gaan. Een onderzoek naar sociaal-economische kenmerken en verhuismotieven van vestigers en vertrekkers*. Rotterdam: COS.
- COS, 1998. *Sociaal-economische scan wijken Rotterdam: Tekstboek*. Rotterdam: COS.
- COS, 1999. *Buurtten in cijfers 1998/1999*. Rotterdam: COS.
- COS, 2000. *Binnenstadsmonitor 1999/2000*. Rotterdam: COS.
- COS, 2000. *Statistisch jaarboek 2000*. Rotterdam: COS.
- COS, 2002. *Statistisch jaarboek 2002*. Rotterdam: COS.
- COS, 2003. <http://www.cos.rotterdam.nl>.
- Dekker, P. (red.), 2002. *Particulier initiatief en publiek belang. Beschouwingen over de aard en toekomst van de Nederlandse non-profitsector*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en A. van den Broek, 1998. 'Civil society in comparative perspective: involvement in voluntary associations in North America and Western Europe'. *Voluntas: International Journal of Voluntary and Nonprofit organisations*, 9 (1), pp. 11-38.
- Deth, J. van en M. Leijenaar, 1994. *Maatschappelijke participatie in een middelgrote stad. Een exploratief onderzoek naar activiteiten, netwerken, loopbanen en achtergronden van vrijwilligers in maatschappelijke organisaties*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Doorn, van J.A.A., 1955. Wijk en stad: reële integratiekaders? In *Pre-Adviezen voor het congres over sociale samenhangen in nieuwe stadswijken, gehouden op 17 december 1955 te Amsterdam*.
- Doorn, J.A.A., 1978. De verzorgingsstaat in de praktijk. In J.A.A. van Doorn en C.J.M. Schuyt (red.). *De stagnerende verzorgingsstaat*. Meppel: Boom. pp. 17-47.

- Droogleever Fortuijn, J., 1993. *Een druk bestaan. Tijdsbesteding en ruimtegebruik van tweeverdieners met kinderen*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Durkheim, É., 1933. *The division of labour in society*. Toronto: MacMillan.
- Elias, N., 1982. *Het civilisatieproces. Sociogenetische en psychogenetische onderzoeken*. Utrecht: Aula.
- Engbersen, G., 1990. *Publieke bijstandsgeheimen. Het ontstaan van een onderklasse in Nederland*. Leiden/Antwerpen: Stenfert Kroese.
- Engbersen, G., 1994. De stedelijke betrokkenheid van Rotterdamse ondernemers en ondernemingen. In C. Bouw en B. Kruithof (red.). *De kern van het verschil. Culturen en identiteiten*. Amsterdam: Amsterdam University Press. pp. 151-170.
- Engbersen, G., Hemerijck, A.C. en W.E. Bakker (red.), 1994. *Zorgen in het Europese huis. Verkenningen over de grenzen van nationale verzorgingsstaten*. Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G., A. Komter, C.J.M. Schuyt en J. van der Sluis, 1991. *Civic responsibility. Over de betrokkenheid van ondernemers bij de economische en sociale ontwikkeling van Rotterdam*. Leiden/Utrecht: Rijksuniversiteit Leiden/Rijksuniversiteit Utrecht.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van, 1987. Levensstijlen, levensomstandigheden en het sociale klimaat in buurten. In R.P. Hortulanus en E.T. van Kempen (red.). *Sociaal beheer van buurten*. Den Haag: VUGA. pp. 33-44.
- Engelsdorp Gastelaars, R. van, 1996. Het verdwijnen van de leefwereld, de opkomst van het woondomein. Collectief ervaren territoriale binding op laag niveau in Nederland. In W. Derksen en W.G.M. Salet (red.). *Bouwen aan het binnenlands bestuur*. Den Haag: Sdu Uitgevers. pp.135-147.
- Esping-Andersen, G. (red.), 1993. *Changing classes. Stratification and mobility in postindustrial societies*. London: Sage Publications.
- Eyles, J., 1985. *Senses of place*. Warrington: Silverbrook Press.
- Fainstein, S., I. Gordon en M. Harloe, 1992. *Divided cities. New York & London in the contemporary world*. London: Blackwell.
- Falk, P., 1994. *The consuming body*. London etc.: Sage Publications.
- Featherstone, J. M., 1990. *The paradox of culture and the globalization of diversity*. Utrecht: ISOR. [dissertatie].
- Fischer, C., 1982. *To dwell among friends*. Berkeley: University of California Press.
- Friedman, J., 1994. *Cultural identity and global process*. London etc.: Sage Publications.
- Gans, H., 1962. *The urban villagers*. New York: Free Press.
- Gemeente Rotterdam, 1998. *Woonstadbeleid Rotterdam. Een aantrekkelijke woonstad voor iedereen*. Rotterdam: dS+V/OBR.
- Gemeente Rotterdam, 2002a. *Bloemlezing Woonstadbeleid Rotterdam. Naast wonen leven*. Rotterdam: dS+V.

- Gemeente Rotterdam, 2002b. *Plezierige zaken in Rotterdam. Vrije tijdseconomie in cijfers 2001*. Rotterdam: OBR. [brochure]
- Gemeente Rotterdam, 2003. *Een studie naar de effecten van het voorgestelde beleid. Rotterdamse woningvoorraad 2002-2017*. Rotterdam: dS+V.
- Germans, A. en L. Olde, 1971. *Buurtgebondenheid*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Giddens, A., 1989. *Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A., 1991. *Modernity and self-Identity. Self and society in the late modern age*. Cambridge: Polity Press.
- Glasson, J., K. Godfrey en B. Goodey, 1995. *Towards visitor impact management; visitor impacts, carrying capacity and management responses in Europe's historic towns and cities*. Aldershot: Avebury.
- Goffman, E., 1961. *Encounters. Two studies in the sociology of interaction*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Goldthorpe, J.H., 1982. On the service class, its formation and future. In A. Giddens en G. Mackenzie. *Social class and the divisions of labour*. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 162-185.
- Gottdiener, M., 1997. *The theming of America: dreams, visions, and commercial spaces*. New York: Harper Collins.
- Gouldner, A.W., 1979. *The future of intellectuals and the rise of the New Class*. London: MacMillan.
- Grunfeld, F., 1972. 'Sociologisch onderzoek op het gebied van het wonen; poging tot een nieuwe benadering?'. *Sociale Wetenschappen*, 2, pp. 85-101.
- Gupta, A. en J. Ferguson, 1992. 'Beyond "culture": space, identity, and the politics of difference.' *Cultural Anthropology*, 7, 1, pp. 6-23.
- Guy, M.E., 1985. *Professionals in organizations. Debunking a myth*. New York: Praeger Publishers.
- Hajer, M. en A. Reijndorp, 2002. *Op zoek naar nieuw publiek domein. Analyse en strategie*. Rotterdam, NAI Uitgevers.
- Halbertsma, M. en P. van Ulzen (red.), 2002. *Interbellum Rotterdam. Kunst en cultuur 1918-1940*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Hall, S., 1996. Introduction. Who needs identity? In S. Hall en P. de Gay (red.), *Questions of cultural identity*. London: Sage Publications, pp. 1-17.
- Hannerz, U., 1990. "Cosmopolitans and locals in world culture. *Theory, Culture & Society*, 7, pp. 237-251.
- Hannerz, U., 1992. *Cultural complexity. Studies in the social organization of meaning*. New York : Colombia University Press.
- Hannigan, J., 1998. *Fantasy city. Pleasure and profit in the postmodern metropolis*. London: Routledge.

- Harrington, M., 1979. 'The New Class and the left. In B. Bruce-Briggs (red.). *The New Class?* pp. 123-138.
- Hart, J. de, 1995. *Tijdopnamen. Een onderzoek naar verschillen en veranderingen in de dagelijkse bezigheden van Nederlanders op basis van tijdbudgetgegevens.* (Sociale en Culturele Studies 22). Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Harvey, D., 1990. *The condition of postmodernity. An enquiry into the origins of cultural change.* Cambridge/Oxford: Blackwell.
- Heinemeijer, W.F., 1968. 'De Amsterdamse binnenstad als centrum van attractie'. In W.F. Heinemeijer, M.H.M. van Hulst en H.D. de Vries Reilingh. *Het centrum van Amsterdam. Een sociografische studie.* Amsterdam: Polak en Van Gennep. pp. 9-68.
- Heuberger, F.W., 1992. The New Class. On the theory of a no longer entirely new phenomenon. In Kellner, H. en F.W. Heuberger (red.). *Hidden technocrats. The New Class and new capitalism.* New Brunswick, NJ: Transaction Publications. pp. 23-48.
- Hezewijk, J. van, 1986. *De top-élite van Nederland. Leefwijze en familierelaties, ondernemingen en dubbelfuncties van de meest invloedrijke mensen van ons land.* Amsterdam: Balans.
- Hill, D.M., 1994. *Citizens and cities. Urban policy in the 1990s.* Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Hortulanus, R.P., 1995. *Stadsbuurten. Een studie over bewoners en beheerders in buurten met uiteenlopende reputaties.* VUGA.
- Huijgen, F., 1989. *De kwalitatieve structuur van de werkgelegenheid in Nederland. Deel III. Bevolking in loondienst en functiestructuur in 1977 en 1985.* Den Haag: OSA.
- Inglehart, R., 1981. 'Post-materialism in an environment of insecurity'. *American Political Science Review*, 75 (1981), pp. 880-900.
- Jacobs, J., 1961. *The death and life of great American cities. The failure of town planning.* New York: Random House.
- Jameson, F., 1985. Postmodernism and consumer society. In H. Foster (red.). *Postmodern culture.* London: Pluto Press. pp. 111-125.
- Jansen, G.H., 1980. *De straat; een portret.* Muiderberg: Coutinho.
- Jolles, H.M., 1960. Stad, stedelijkheid, stadsgemeente. Een literatuuronderzoek naar het object der "urban sociology". *Mens en Maatschappij*, 35, pp. 161-184.
- Kalb, D., M. van der Land, R. Staring, B. van Steenbergen en N. Wilterdink. *The ends of globalization. Bringing society back in.* Lanham etc.: Rowman & Littlefield.
- Kleinhans, R., L. Veldboer en J.W. Duyvendak, 2000. *Integratie door differentiatie?* Den Haag: Ministerie van VROM.

- Klerk, L. de, 1998. *Particuliere plannen. Denkebeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw en de stedeboom in Rotterdam, 1860-1950*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Kloosterman, R.C., 1996. 'Double Dutch: trends of polarisation in Amsterdam and Rotterdam after 1980'. *Regional Studies*, 30 (5), pp.367-376.
- Kloosterman, R.C., 2001. *Ruimte voor reflectie*. Amsterdam: Vossiuspers. [oratie]
- Knulst, W.P., 1992. Waarom blijft het cultureel rendement van een stijgend opleidingsniveau achter bij de verwachtingen? In P. Dekker en M.J. Konings-van der Snoek. *Sociale en culturele kennis. Hoe bevalt de Nederlandse vrouw? en 44 andere vragen beantwoord*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA. pp. 120-125.
- Kompier, V., 1999. 'Identiteit als onderwerp van onderzoek.' <http://www.noorderbreedte.nl>, *Dorpslandschappen 4*.
- Konrad, G. en I. Szelenyi, 1979. *The intellectuals on the road to class power*. Brighton: Harvester.
- Kreukels, A.M.J., 1993. Stedelijk Nederland: de actuele positie vanuit sociaal-wetenschappelijk gezichtspunt. In J. Burgers, A.M.J. Kreukels en M. Mentzel (red.). *Stedelijk Nederland in de jaren negentig*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Kriesi, H., 1986. *Nieuwe sociale bewegingen: op zoek naar hun gemeenschappelijke noemer*. [oratie]
- Kriesi, H., 1989. 'New social movements and the New Class in the Netherlands'. *American Journal of Sociology*, 94 (1989), 5, pp. 1078-1116.
- Krupat, E., 1985. *People in cities. The urban environment and its effects*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kruijthoff, H.M., 1991. *Tweeverdieners vergeleken: Woonmilieudifferentiatie van tweeverdieners, eenverdieners en geenverdieners in de Randstad*. Delft: Onderzoeksinstituut voor Technische Bestuurskunde.
- Land, M. van der, 1998. 'Myths of mobility. On the geography of work and leisure among Rotterdam's new middle class.' *Netherlands Journal of Housing and the Built Environment*, 13, 2, pp. 117-135.
- Land, M. van der, 2001. Wel thuis. Over de Rotterdamse nieuwe middenklasse, wonen, cultuur en vermaak. In G. Engbersen en J. Burgers (red.). *De verborgen stad. De zeven gezichten van Rotterdam*. Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 58-75.
- Land, M. van der en C. Machielse, 2002. 'Faciliteren van leefstijlen. Duurzame woonmilieus in Flevoland.' *Stedeboom & Ruimtelijke Ordening*, 6, pp. 29-33.
- Lash, S. en J. Urry, 1987. *The end of organized capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Lash, S. en J. Urry, 1994. *Economies of signs and space*. London: Sage Publications.

- Ley, D., 1997. *The new middle class and the remaking of the inner city*. Oxford: Oxford University Press.
- Lofland, L.H., 1973. *A world of strangers. Order and action in urban public space*. New York: Basic Books.
- Lofland, L.H., 1989. 'Social life in the public realm: a review.' *Journal of Contemporary Ethnography*, 17, 4 (January), pp. 453-482.
- Loo, L.F. van, 1987. "Den arme gegeven ...". *Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland, 1784-1965*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Loo, H. van der, en W. van Reijen, 1997. *Paradoxen van modernisering*. Bussum: Coutinho.
- Machielse, E., 1989. Stedelijke elite, terug van weggeweest? Een analyse van de aantrekkingskracht van de stad voor hogere inkomensgroepen. In F. Bovenkerk en L. Brunt (red.) *De andere stad. Achter de façade van de nieuwe stedelijke vitaliteit*. [Werkstukken Stedelijke Netwerken, nr. 16] Amsterdam/Utrecht: CGO-UvA/Willem Pompe Instituut-Universiteit Utrecht. pp. 147-157.
- Maffesoli, M., 1996. *The time of the tribes. The decline of individualism in mass society*. London: Sage.
- Martin, B. (Bernice), 1992. Symbolic knowledge and market forces at the frontiers of postmodernism: qualitative market researchers. In Kellner, H. en F.W. Heuberg (red.). *Hidden technocrats. The New Class and new capitalism*. New Brunswick, NJ: Transaction Publications. pp. 111-156.
- Martin, B. (Bill), 1998. 'Knowledge, identity and the middle class: from collective to individualised class formation.' *The Sociological Review*, 46, 4, pp. 653-686.
- Metz, T., 2002. *Pret! Leisure en landschap*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Milgram, S., 1993 [1970]. The urban experience. A psychological analysis. In G. Gmelch en W.P. Zenner (red.). *Urban life. Readings in urban anthropology*. Prospect Heights, Illinois: Waveland Press. pp. 53-62.
- Ministerie van WVC, 1991. *Onbetaald werk*. Rijswijk: Ministerie van WVC.
- Mommaas, H., 2001. Over de culturele dimensie van de ruimte. Of hoe die te begrijpen en wat daarmee te doen... . In Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer. *Leve(n)de stad. Lagen en dimensies; pijlers voor netwerkverstedelijking*. Den Haag: Ministerie van VROM. pp. 142-199.
- Mommaas, H., 2002. *De ruimte als 'event'. Over de noodzaak van 'cultureel structuurbeleid'*. Lezing voor het Ruimtelijk Planbureau, 2002.
- Müller, T., 2002. *De warme stad. Betrokkenheid bij het publieke domein*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Müller, T. en T. van Til, 1998. *Je doet het voor het gevoel... : een onderzoek naar buurtbetrokkenheid in Amsterdam*. Haarlem: Architext.

- Musterd, S. en I. van Zelm, 2001. 'Polycentricity, households and the identity of places.' *Urban Studies*, 38, 4, pp. 679-696.
- Nelissen, N.J.M., 1974. *De stad: een inleiding tot de urbane sociologie*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- NWO, 2000. *Informatiebrochure Programma sociale cohesie*. Den Haag: NWO.
- O'Connor, J. en D. Wynne, 1995. *City cultures and the 'new cultural intermediaries'*. Manchester: Institute for Popular Culture.
- Oosterman, J., 1993. *Parade der passanten. De stad, het vertier en de terrassen*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Øyen, Ø., 1964. *Ecological context and residential differentiation. Neighborhood attachment in four areas of Oslo*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Pagano, M. A., 1993. 'Is the postmodern city different?' *Urban Affairs Quarterly*, 28, 4 (June), pp. 650-657. [review essay]
- Pakulski, J. en M. Waters, 1996. *The death of class*. London: Sage Publications.
- Parkin, F., 1968. *Middle class radicalism*. Manchester: Manchester University Press.
- Pine, B.J. en J.H. Gilmore, 1999. *The experience economy*. Boston: Harvard Business School Press.
- Priemus, H., R.C. Kloosterman, B.W. Lambregts, H.M. Kruythoff en J. den Draak, 1998. *De stedelijke investeringsopgave 1999-2010 gekwantificeerd. Naar een economische vitaliteit, bereikbaarheid, sociale cohesie en duurzaamheid*. Delft University Press.
- Putnam, R.D., 1993. *Making democracy work. Civic traditions in modern Italy*. New Jersey: Princeton University Press.
- Putnam, R.D., 2000. *Bowling alone. The collapse and revival of American community*. New York, etc.: Simon & Schuster.
- Raban, J., 1974. *Soft city*. Glasgow: Fontana/Collins.
- Reich, R.B., 1991. *The work of nations. Preparing ourselves for 21st century capitalism*. New York: Vintage Books.
- Reijndorp, A., V. Kompier, S. Metaal, I. Nio en B. Truijens, 1998. *Buitenwijk. Stedelijke afstand*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Ritzer, G., 1993. *The McDonaldization of society. An investigation into the changing nature of contemporary social life*. Thousand Oaks: Pine Forge Press.
- Rotterdams Dagblad, 30 mei 2002. "Rotterdam beste Evenementenstad".
- Sassen, S., 1991. *The global city: New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Savage, M., J. Barlow, P. Dickens en T. Fielding, 1992. *Property, bureaucracy and culture. Middle-class formation in contemporary Britain*. London/New York: Routledge.

- Schmidt-Relenberg, N., 1968. *Soziologie und Städtebau. Versuch einer systematischen Grundlegung*. Stuttgart/Bern: Karl Krämer Verlag.
- Schulze, G., 1992. *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursociologie der Gegenwart*. Frankfurt/New York: Campus verlag.
- Scott, A.J., 1988. *Metropolis. From the division of labor to urban form*. Berkeley: University of California Press.
- Scott, A.J., 1997. 'The cultural economy of cities.' *International Journal of Urban and Regional Research*, 21 (1997), 2, pp. 323-339.
- Shields, R. (red.), 1992. *Lifestyle shopping: the subject of consumption*. London/New York: Routledge.
- Shields, R., 1998. Ethnography in the crowd: the body, sociality and globalization in Seoul. In Staring, R., M. van der Land en H. Tak (red.). *Globalization/localization: paradoxes of cultural identity*. [Focaal, tijdschrift voor Antropologie, 30/31]. Utrecht: Stichting Focaal. pp. 23-38.
- Simmel, G., 1924. Sociology of the senses: visual interaction. In R.E. Park en E.W. Burgess (red.). *Introduction to the science of sociology*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 356-365.
- Slater, D., 1997. *Modernity and consumer culture*. Cambridge: Polity Press.
- Slovak, J.S., 1986. 'Attachments in the nested community.' *Urban Affairs Quarterly*, 21 (1986), 4, pp. 575-597.
- Smit, S. en G. Keers, 1999. *Woningdifferentiatie RETvelden; marktonderzoek*. Amsterdam: RIGO.
- Smit, L. en S. Musterd, 1995. 'De dynamiek van wonen en werken'. *Geografie*, 4, maart. pp. 6-9.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, 1994. *Civil society. Civil society en vrijwilligerswerk 1*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, 1996. *Sociaal en cultureel rapport 1996*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sociaal en Cultureel Planbureau, 2001. *Verkenning sociale infrastructuur*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sonnenfeld, J., 1972. Geography, perception and the behavioral environment. In P.W. English en R.C. Mayfield (red.). *Man, space and environment. Concepts in contemporary human geography*. New York: Oxford University Press. pp. 244-251
- Staring, R., M. van der Land, H. Tak en D. Kalb, 1997. Localizing cultural identity. In Staring, R., M. van der Land en H. Tak (red.). *Globalization/localization: paradoxes of cultural identity*. [Focaal, tijdschrift voor Antropologie, 30/31]. Utrecht: Stichting Focaal. pp. 7-21.
- Stehr, N., 1994. *Knowledge societies*. London: Sage Publications.

- Stichting Open Monumentendag, 2001. 'Wonen op stand in historisch Rotterdam'. Uitgaven ter gelegenheid van open monumentendag 8 september 2001. [brochure]
- Storper, M., 1997. *The regional world. Territorial development in a global economy*. New York etc.: The Guildford Press.
- Swaan, A. de, 1989a [1982]. *De Mens is de Mens een Zorg*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Swaan, A. de, 1989b. *Zorg en de staat*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Swanstrom, T., 1993. 'Beyond economism: urban political economy and the post-modern challenge.' *Journal of Urban Affairs*, 15, pp. 55-78.
- Teijmant, I., 1979. *Buurtgebondenheid en verhuizen*. [Centrale Directie van de Volkshuisvesting]. Zoetermeer: Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.
- Tönnies, F., 1912 [1887]. *Gemeinschaft und Gesellschaft. Grundbegriffe der reinen Soziologie*. Berlin: Karl Curtius.
- Touraine, A., 1971. *The post-Industrial society*. New York: Random House.
- Urry, J., 1990. *The Tourist Gaze. Leisure and travel in contemporary societies*. London: Sage.
- Veenen, A. van en G. van der Laan, 2000. 'Sociale interventie in stedelijke vernieuwing. De professionele rol van het opbouwwerk.' *Sociale Interventie*, 4, pp. 31-42.
- Verlaat, J. van 't en J. van der Meer, 2002. *Quality of life als strategisch beleidsthema*. Rotterdam: OBR/dS+V. [concept beleidsnota]
- Vijgen, J. en R. E. van Engelsdorp Gastelaars, 1990. 'Hoe stedelijk is de Maasstad? Voorzieningen, bewoners en leefpatronen in Rotterdam en Amsterdam.' *K.N.A.G. Geografisch Tijdschrift*, 24, 3, pp. 241-251.
- Vijgen, J. en R. E. van Engelsdorp Gastelaars, 1991. *Een gevarieerd bestaan: het gebruik van tijd en ruimte in het dagelijks leven van enkele 'oude' en 'nieuwe' groepen binnen de Nederlandse samenleving*. Amsterdam: Centrum voor Grootstedelijk Onderzoek.
- Vuijsje, H., 1977. *De nieuwe vrijgestelden. De opkomst van het spijkerbroekenproletariaat*. Baarn: In den Toren.
- Wacquant, L.J.D., 1991. Making class: the middle class(es) in social theory and social structure. In S. McNall, R.F. Levine en R. Fantasia. *Bringing class back In*. Boulder: Westview Press. pp. 39-64.
- Wagenaar, M., 1999. Pleinen, parken en boulevards. Vorm en vulling van het publieke domein. In Wouden, R. van der (red.). *De stad op straat*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. [Sociale en Culturele Studies 27]. pp. 39-61.

- Warde, A., 1996. Afterword: the future of the sociology of consumption. In S. Edgell, K. Hetherington en A. Warde (red.). *Consumption matters*. The production and experience of consumption. Oxford/Cambridge: Blackwell. pp. 302-312.
- Webber, M.M., 1963. Order in diversity. Community without propinquity. In L. Wingo (red.). *Cities and space*. Baltimore: Johns Hopkins Press. pp. 25-54.
- Weber, M., 1921. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen: J.C.B. Mohr.
- Wentholt, R., 1969. *De binnenstadsbeleving en Rotterdam*. Rotterdam: Ad. Donker.
- Werkgroep De stad als belevenis, 2001. *De stad als belevenis; het voorprogramma*. [ambtelijk discussiestuk]
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 1990. *Van de stad en de rand*. Den Haag: SDU Uitgeverij. [Rapporten aan de regering; 37].
- Wijmans, L. L., 1987. *Beeld en betekenis van het maatschappelijk midden. Oude en nieuwe middengroepen 1850 tot heden*. Amsterdam: Van Gennep.
- Wirth, L., 1938. 'Urbanism as a way of life'. *American Journal of Sociology*, 44 (1938), pp. 1-24.
- Wirth, L., 1964. *On cities and social life: selected papers*. Chicago: Chicago University Press.
- Woodroffe, J., D. Papa, I. Mac Burnie, 1994. *The periphery*. [Themanummer van Architectural Design Profile, nr. 108]. London: The Academy Group.
- Wouden, R. v.d., 1999. De openbare ruimte als probleem? In R. v.d. Wouden (red.) *De stad op straat. De openbare ruimte in perspectief*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. [Sociale en Culturele Studies 27]. pp. 9-16.
- Wright, E.O., et al., 1989. *The debate on classes*. London/New York: Verso.
- Zijderveld, A.C., 1988. *De culturele factor. Een cultuursociologische wegwijzer*. Culemborg: Lemma.
- Zijderveld, A.C., 1990. *Sociologie als cultuurwetenschap. Een beknopte methodologie van de cultuursociologie*. Utrecht: Lemma.
- Zijderveld, A.C., 1998. *A theory of urbanity : the economic and civic culture of cities*. New Brunswick, NJ.: Transaction Publishers.
- Zukin, S., 1982. *Loft living. Culture and capital in urban change*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Zukin, S., 1991. *Landscapes of power. From Detroit to Disney World*. Berkeley: University of California Press.
- Zukin, S., 1995. *The cultures of cities*. London: Blackwell.
- Zukin, S., 1998. 'Urban lifestyles: diversity and standardisation in spaces of consumption.' *Urban Studies*, 35 (1998), 5-6, pp. 825-839.

Bijlage 1. Lijst van beroepen per sector⁶⁴

maritieme dienstverlening
assistent concerncontroller
bedrijfsjurist
concerncontroller
controller
general manager human resources
hoofd fiscale zaken
hoofd juridische afdeling / universitair docent
hoofd nieuwbouwfdeling
hoofd rekencentrum
human resource manager
jurist
lijnmanager
manager automatisering
manager global accounts
manager informatica
manager strategie marketing en communicatie
medewerker stafgroep en planning
opleidingsfunctionaris
project engineer
projectleider (niet nader gespecificeerd)
projectleider automatisering (2x)
projectleider machinebouw
projectmanager (niet nader gespecificeerd)
projectmanager automatisering
projectmanager informatie
research engineer (3x)
senior consultant informatiemanagement
senior manager (niet nader gespecificeerd)
senior manager computerservices
senior manager financiën
senior manager pensioenfondsen

⁶⁴ volgens eigen opgave respondenten

senior specialist datamanagement
stafmedewerker arbeidszaken
systeemanalist (3x)
systeemontwerper (3x)

gemeente

accountant
adjunct-secretaris
adviseur informatiebeleid
adviseur management development
adviseur ruimtelijke ordening
adviseur volkshuisvesting
afdelingshoofd (2x)
beheerder operationele zaken
beleidsadviseur (niet nader gespecificeerd) (2x)
beleidsadviseur dienst openbaar onderwijs
beleidsadviseur financiën
beleidsadviseur infrastructuur
beleidsadviseur kunst en cultuur
beleidsadviseur milieu en RO
beleidsadviseur orde en veiligheid
beleidsadviseur sociaal-economische zaken
beleidsadviseur sociale zaken
beleidsadviseur stadsvernieuwing en volkshuisvesting
beleidsadviseur volksgezondheid
beleidsmedewerker (niet nader gespecificeerd)
beleidsmedewerker bestuursdienst
beleidsmedewerker onderwijszaken
beleidsmedewerker openbare orde en veiligheid
beleidsmedewerker openbare veiligheid
beleidsmedewerker provincievorming-stadsregio
beleidsmedewerker sociale zaken
bureauhoofd (2x)
coördinator concern control en personeelszaken
coördinator juridische zaken
coördinator regelgeving
directiesecretaris
financieel beleidsadviseur

hoofd adviesburo binnen de gemeente
hoofd bestuurlijke zaken
juridisch adviseur (niet nader gespecificeerd)(5x)
juridisch adviseur civiel recht
juridisch beleidsmedewerker
juridisch medewerker
jurist
onderzoeker
plaatsvervangend hoofd juridische zaken
projectleider (2x)
projectleider algemene zaken
secretaris
senior adviseur burgemeester en wethouders
senior beleidsmedewerker
senior manager
specialist gegevensinvoer
stafadviseur
systeembeheerder
voorlichter

universiteit

assistent-in-opleiding (6x)
hoofd onderwijsbureau
hoogleraar (niet nader gespecificeerd)
hoogleraar economie
hoogleraar en universitair hoofddocent
hoogleraar kunst en cultuur
hoogleraar sociale wetenschappen
hoogleraar sociologie
onderzoeker
studieadviseur
toegevoegd docent
universitair docent (8x)
universitair hoofddocent (2x)

media

bureauredacteur
chef (niet nader gespecificeerd)

chef buitenlandredactie
chef haagse redactie
chef opinieredactie
chef redactie zaterdagbijlage
coördinator redactie
eindredacteur
fotoredacteur
journalist algemene verslaggeving
journalist (niet nader gespecificeerd) (4x)
journalist algemene verlaggeving
journalist en nieuwslezeres
journalist en redacteur
mediaredacteur
nieuwsredacteur
plaatsvervangend chef buitenland
plaatsvervangend chef vormgeving, produktieredacteur
politiek redacteur
presentatrice
programmamaker
redacteur (niet nader gespecificeerd)(7x)
redacteur achterpagina
redacteur binnenland
redacteur binnenlandredactie
redacteur buitenland (3x)
redacteur en journalist binnenland
redacteur en verslaggever
redacteur haagse redactie
redacteur kunst
redacteur kunstredactie
redacteur opiniepagina
redacteur zaterdagbijlage
verslaggever (2x)

musea/galleries

beeldend kunstenaar
conservator moderne kunst (2x)
conservator stadscollecties
coördinator tentoonstellingen

educatief conversator
galeriehouder (2x)
hoofd algemene zaken
hoofd communicatie
hoofd exploitatie
hoofd technische dienst
hoofdconversator moderne kunst
medewerker communicatie
museumconservator
tentoonstellingscoördinator en projectleider
tentoonstellingsmaker
wetenschappelijk medewerker

zakelijke dienstverlening

accountant
accountmanager (2x)
advocaat (8x)
architect (3x)
architect en beeldend kunstenaar
architect en ontwerper
bouwkundig tekenaar
bouwkundige
bureaucoördinator
controleleider (4x)
grafisch ontwerper (2x)
junior ontwerper
nautisch manager
ontwerper
planeconoom
projectleider en assistent-ontwerper
projectmanager
projectmedewerker
reclame ontwerper
registeraccountant
researchmanager
senior manager (3x)
senior-assistent accountant
sociaal advocaat (2x)

trainee accountant (4x)

bank

(uit privacy overwegingen niet nader gespecificeerd)

Bijlage 2. Verslag van de componentenanalyse

Inleiding

Bernstein, Garbin en Teng (1988) maken onderscheid tussen een explorerende en een toetsende benadering van factor- en componentenanalyses. In een explorerende analyse is het doel om – los van theoretische overwegingen – volgens wettelijke regels de factoren of componenten te berekenen. In een toetsende benadering zijn de factoren gedefinieerd volgens de specificaties van een theorie. In deze studie is voor de explorerende benadering gekozen.

Componenten

De analyse begint met het vaststellen van de set variabelen die aan de componentenanalyse wordt onderworpen. Het gaat hier om twaalf variabelen die op de een of andere manier te maken hebben met bindingen met Rotterdam:

V1 (BWNAMENN): het aantal namen van het college van B&W dat iemand kan noemen

V2 (DONAROT): of men doneert aan Rotterdamse organisaties of instellingen

V3 (FAMROTCO): of men regelmatig contact heeft met in Rotterdam wonende familieleden

V4 (GEBROT): of men een Rotterdammer van geboorte is

V5 (KENNSROT): of men vindt dat men de problemen van de stad Rotterdam goed kent

V6 (LOKKRTYN): aantal Rotterdamse tijdschriften of kranten waarop men is geabonneerd

V7 (RESTRON): aantal malen dat men privé Rotterdamse restaurants bezoekt

V8 (TERRARON): het aantal malen dat men op een terras zit

V9 (UITROTN): het aantal malen dat men in Rotterdam uitgaat

V10 (VRWKROT): of men voor een Rotterdamse vrijwilligersorganisatie werkt

V11 (WINKBISN): het aantal malen dat men in het Rotterdamse centrum winkelt

V12 (CULTROTN): het aantal malen dat men musea, tentoonstellingen of galerieën bezoekt

Tabel B2.1 Correlatiematrix twaalf variabelen

	BWNAMENN	DONAROT	FAMROTCO	GEBROT	KENNSROT	LOKKRTYN	RESTPRON
BWNAMENN	1.00000						
DONAROT	.12133	1.00000					
FAMROTCO	.02711	.13231	1.00000				
GEBROT	.02898	.04879	.34141	1.00000			
KENNSROT	.40608	.18541	.17297	.04001	1.00000		
LOKKRTYN	.33714	.13663	.08625	.14339	.18587	1.00000	
RESTPRON	.04454	.10700	.04484	.17562	.13297	.15509	1.00000
TERRARON	.08029	.00775	.04255	.12151	.14241	.23195	.43766
UITROTN	.06830	-.01005	.06733	.12687	.16611	.21896	.54793
VRWKROT	.13268	.32181	.14867	.16574	.22251	.08159	.00347
WINKBISN	.17297	.00001	.11688	.04437	.12481	.11495	.03720
CULTROTN	-.06973	.02184	.09978	.10249	-.02616	.14088	.12451

	TERRARON	UITROTN	VRWKROT	WINKBISN	CULTROTN
TERRARON	1.00000				
UITROTN	.47628	1.00000			
VRWKROT	.06119	.00202	1.00000		
WINKBISN	.09862	.11989	-.00965	1.00000	
CULTROTN	.07518	.15356	.14730	.02314	1.00000

Uit bestudering van deze matrix blijkt dat de ‘cultuurvariabele’ (V12) die het aantal malen dat men musea, tentoonstellingen of galeries bezoekt meet nauwelijks correleert met de andere variabelen. De hoogste correlatie is .15 (met ‘uitgaansvariabele’ V9). Vanwege die lage correlatie moet hij uit de analyse worden gehouden, omdat een afwijkende correlatie de vorming van componenten verstoort. Hetzelfde is van toepassing op de ‘winkelvariabele’ V11. In de nieuwe correlatiematrix is de laagste correlatie .32, hetgeen duidt op een goede basis voor een componentenanalyse. Dit beeld wordt bevestigd door het geringe aantal grote coëfficiënten in de zogenaamde ‘*anti-image*’ correlatie matrix van de componentenanalyse. Dat betekent dat er een grote samenhang bestaat tussen de variabelen.

Tabel B2.2 Correlatiematrix tien variabelen

	BWNAMENN	DONAROT	FAMROTCO	GEBROT	KENNSROT	LOKKRTYN	RESTPRON
BWNAMENN	1.00000						
DONAROT	.12133	1.00000					
FAMROTCO	.02711	.13231	1.00000				
GEBROT	.02898	.04879	.34141	1.00000			
KENNSROT	.40608	.18541	.17297	.04001	1.00000		
LOKKRTYN	.33714	.13663	.08625	.14339	.18587	1.00000	
RESTPRON	.04454	.10700	.04484	.17562	.13297	.15509	1.00000
TERRARON	.08029	.00775	.04255	.12151	.14241	.23195	.43766
UITROTN	.06830	-.01005	.06733	.12687	.16611	.21896	.54793
VRWKROT	.13268	.32181	.14867	.16574	.22251	.08159	.00347

	TERRARON	UITROTN	VRWKROT
TERRARON	1.00000		
UITROTN	.47628	1.00000	
VRWKROT	.06119	.00202	1.00000

Een eerste principale componentenanalyse met deze tien variabelen creëert vier componenten (met een Eigenvalue groter dan één).

Tabel B.2.3 Statistiek vier-componentenanalyse

- - - - - F A C T O R A N A L Y S I S - - - - -						
VARIABLE	COMMUNALITY	*	FACTOR	EIGENVALUE	PCT OF VAR	CUM PCT
		*				
BWNAMENN	.73811	*	1	2.44964	24.5	24.5
DONAROT	.67298	*	2	1.62664	16.3	40.8
FAMROTCO	.65571	*	3	1.27584	12.8	53.5
GEBROT	.69184	*	4	1.01458	10.1	63.7
KENNSROT	.52570	*				
LOKKRTYN	.48889	*				
RESTPRON	.68694	*				
TERRARON	.59480	*				
UITROTN	.69594	*				
VRWKROTN	.61580	*				

REPRODUCED CORRELATION MATRIX:

	BWNAMENN	DONAROT	FAMROTCO	GEBROT	KENNSROT
BWNAMENN	.73811*	.00989	-.01154	.06236	-.15972
DONAROT	.11144	.67298*	.02146	.03314	-.11734
FAMROTCO	.03864	.11085	.65571*	-.30715	.05025
GEBROT	-.03338	.01566	.64855	.69184*	-.02230
KENNSROT	.56580	.30275	.12273	.06231	.52570*
LOKKRTYN	.52944	.01879	.15852	.16539	.43104
RESTPRON	-.02445	.10654	.03198	.16750	.11808
TERRARON	.08203	.04335	.01771	.14345	.16644
UITROTN	.06170	.00246	.02569	.17044	.14773
VRWKROTN	.11806	.62473	.24938	.15401	.29939

	LOKKRTYN	RESTPRON	TERRARON	UITROTN	VRWKROTN
BWNAMENN	-.19230	.06900	-.00174	.00660	.01463
DONAROT	.11784	.00046	-.03561	-.01251	-.30292
FAMROTCO	-.07228	.01286	.02484	.04165	-.10072
GEBROT	-.02200	.00811	-.02194	-.04357	.01173
KENNSROT	-.24517	.01488	-.02402	.01838	-.07688
LOKKRTYN	.48889*	-.04032	-.03150	-.05460	.03345
RESTPRON	.19541	.68694*	-.18932	-.12789	-.06104
TERRARON	.26345	.62698	.59480*	-.16535	.05222
UITROTN	.27356	.67582	.64162	.69594*	.03083
VRWKROTN	.04814	.06451	.00898	-.02881	.61580*

VARIMAX ROTATION 1 FOR EXTRACTION 1 IN ANALYSIS 1 - KAISER NORMALIZATION.

VARIMAX CONVERGED IN 6 ITERATIONS.

ROTATED FACTOR MATRIX:

	FACTOR 1	FACTOR 2	FACTOR 3	FACTOR 4
UITROTN	.82255	.11697	-.04879	.05731
RESTPRON	.82225	.00715	.08959	.05258
TERRARON	.75887	.13316	.00269	.03442

BWNAMENN	-.03982	.85499	.05418	-.05084
KENNSROT	.10252	.64963	.30285	.03821
LOKKRTYN	.22791	.64191	-.04969	.14977
DONAROT	.04060	.08003	.81538	-.00887
VRWKROTN	-.01609	.09943	.75909	.17158
GEBROT	.14918	.01533	.01917	.81791
FAMROTCO	-.02757	.08235	.13787	.79319

De verklaarde variantie in deze analyse bedraagt 64 procent. Uit een varimax rotatie blijkt dat alle variabelen een hoge lading bezitten. De laagste bedraagt nog steeds .64. De componenten zijn samengevat als volgt samengesteld:

Tabel B2.4 Schematische weergave vier-componentenoplossing

C1	C2	C3	C4
V7	V1	V3	V2
V8	V5	V4	V10
V9	V6		

Deze componenten zijn vrij eenvoudig te interpreteren. De eerste component kan worden gezien als een ‘vrije tijds’ component. De tweede heeft te maken kennis van de stad Rotterdam. De derde duidt op geworteld zijn in Rotterdam en de vierde component op maatschappelijke betrokkenheid in de vorm van vrijwilligerswerk en het doen van donaties. Van de vier componenten vertonen de interpretaties van componenten twee en vier de meeste overeenkomst, met dien verstande dat de één duidt op een kenniscomponent van binding en de andere op een meer actieve binding. Dit suggereert dat zij mogelijk tot één component zouden kunnen worden herleid. Daarmee zou de *‘fit’* met het in hoofdstuk drie ontwikkelde model van ideaaltypen worden vergroot.

Wanneer we bij het vaststellen van de hoeveelheid componenten niet van de Eigenvalues uitgaan, maar in plaats daarvan vantevoren opgeven dat er drie componenten worden gezocht, is de uitkomst van de componentenanalyse als volgt:

Tabel B2.5 Statistiek drie-componentenanalyse

VARIABLE	COMMUNALITY	*	FACTOR	EIGENVALUE	PCT OF VAR	CUM PCT
		*				
BWNAMENN	1.00000	*	1	2.44964	24.5	24.5
DONAROT	1.00000	*	2	1.62664	16.3	40.8
FAMROTCO	1.00000	*	3	1.27584	12.8	53.5
GEBROT	1.00000	*	4	1.01458	10.1	63.7
KENNSROT	1.00000	*	5	.83107	8.3	72.0
LOKKRTYN	1.00000	*	6	.73110	7.3	79.3
RESTPRON	1.00000	*	7	.63857	6.4	85.7
TERRARON	1.00000	*	8	.52558	5.3	90.9
UITROTN	1.00000	*	9	.49413	4.9	95.9
VRWKROTN	1.00000	*	10	.41286	4.1	100.0

PC EXTRACTED 3 FACTORS.

FACTOR MATRIX:

	FACTOR 1	FACTOR 2	FACTOR 3
UITROTN	.65721	-.50775	-.01182
RESTPRON	.63850	-.47100	.06935
TERRARON	.62820	-.43377	-.03378
LOKKRTYN	.54101	.11626	-.26524
KENNSROT	.52507	.38703	-.31120
VRWKROTN	.32705	.54127	.18337
DONAROT	.31533	.48994	.06151
GEBROT	.38875	.10026	.64387
FAMROTCO	.32544	.30875	.59705
BWNAMENN	.42846	.39641	-.54232

FINAL STATISTICS:

VARIABLE	COMMUNALITY	*	FACTOR	EIGENVALUE	PCT OF VAR	CUM PCT
		*				
BWNAMENN	.63484	*	1	2.44964	24.5	24.5
DONAROT	.34325	*	2	1.62664	16.3	40.8
FAMROTCO	.55771	*	3	1.27584	12.8	53.5
GEBROT	.57575	*				
KENNSROT	.52234	*				
LOKKRTYN	.37656	*				
RESTPRON	.63433	*				
TERRARON	.58393	*				
UITROTN	.68988	*				
VRWKROTN	.43355	*				

REPRODUCED CORRELATION MATRIX:

	BWNAMENN	DONAROT	FAMROTCO	GEBROT	KENNSROT
BWNAMENN	.63484*	-.17464	.08907	.17185	-.14108
DONAROT	.29597	.34325*	-.15830	-.16251	-.15064
FAMROTCO	-.06196	.29061	.55771*	-.20048	.06840
GEBROT	-.14288	.21130	.54189	.57575*	-.00254
KENNSROT	.54717	.33605	.10457	.04255	.52234*
LOKKRTYN	.42173	.21124	.05360	.05119	.41161
RESTPRON	.04925	-.02516	.10378	.24565	.13138
TERRARON	.11553	-.01651	.05035	.17897	.17248
UITROTN	.08672	-.04226	.05006	.19698	.15225
VRWKROTN	.25525	.37959	.38303	.29947	.32414

	LOKKRTYN	RESTPRON	TERRARON	UITROTN	VRWKROTN
BWNAMENN	-.08460	-.00471	-.03524	-.01842	-.12257
DONAROT	-.07461	.13216	.02426	.03220	-.05778
FAMROTCO	.03264	-.05894	-.00780	.01727	-.23436
GEBROT	.09220	-.07003	-.05746	-.07010	-.13373
KENNSROT	-.22573	.00158	-.03007	.01386	-.10164
LOKKRTYN	.37656*	-.11719	-.06644	-.08070	-.10963
RESTPRON	.27228	.63433*	-.16541	-.11003	.03688
TERRARON	.29839	.60307	.58393*	-.15723	.09672
UITROTN	.29966	.65796	.63351	.68988*	.06407
VRWKROTN	.19123	-.03340	-.03553	-.06206	.43355*

VARIMAX ROTATION 1 FOR EXTRACTION 1 IN ANALYSIS 1 - KAISER NORMALIZATION.

VARIMAX CONVERGED IN 6 ITERATIONS.

ROTATED FACTOR MATRIX:

	FACTOR 1	FACTOR 2	FACTOR 3
UITROTN	.82694	.07536	.01933
RESTPRON	.78978	.04023	.09465
TERRARON	.75503	.11559	.02226
BWNAMENN	.03568	.78801	-.11227
KENNSROT	.11733	.70467	.10960
LOKKRTYN	.31356	.52621	.03662
DONAROT	-.09957	.43430	.38042
FAMROTCO	.04078	.02570	.74524
GEBROT	.22958	-.08946	.71766
VRWKROTN	-.12350	.40172	.50687

Tabel B2.6 Schenatische weergave drie-componentenoplossing

C1	C2	C3
V7	V1	V3
V8	V2	V4
V9	V5	V10
	V6	

In deze oplossing is de hoeveelheid verklaarde variantie met 53.5 procent nog steeds redelijk groot. Verrassend is het om te zien dat V10, de 'vrijwilligerswerk-variabele', niet zoals verwacht naar de tweede component verschuift, maar in plaats daarvan naar de derde. Het blijkt dat V10 zowel op de derde als de vierde component uit de hiervoor getoonde 4-componentenoplossing hoog scoort (lading op C3: .53 en op C4: .44). Het komt er op neer dat het verrichten van vrijwilligerswerk zowel samenhangt met het doen van donaties als met Rotterdam zelf. Als men er geboren is, is het blijkbaar vanzelfsprekender om er vrijwilligerswerk te gaan doen, dan wanneer dat niet het geval is.

Tot slot kijken we naar de kracht van de drie componenten zoals ze hierboven zijn samengesteld. De eerste component is zondermeer sterk met een interne coherentie (interne betrouwbaarheid) van $\alpha = .73$. Componenten twee en drie kennen een coherentie van respectievelijk $\alpha = .41$ en $\alpha = .46$. Met andere woorden, de drie-componentenoplossing voldoet aan de statistische normen.

RELIABILITY COEFFICIENTS

N OF CASES = 276.0

N OF ITEMS = 3

ALPHA = 0.4585

Het effect van woonplaats

Typierend voor dit onderzoek is dat wel alle respondenten in Rotterdam werken, maar er niet allemaal wonen. Voor de uitkomsten van de componentenanalyse kan dat verstoring werken. Een Amsterdammer bijvoorbeeld die alleen in Rotterdam werkt, maar er niet woont en die volop betrokken is bij wat er in zijn eigen woonplaats gebeurt, heeft een heel andere binding dan de wél in Rotterdam woonachtige Rotterdammer. Er zal dus gekeken moeten worden in welke mate de uitkomsten van de voorgaande componentenanalyses geldig zijn voor de hele groep respondenten. Dit is gedaan door middel van een zogenoemde simultane componentenanalyse.

Voor deze analyse is de groep respondenten eerst gesplitst in twee deelgroepen. Subpop. 1 bestaat uit inwoners van Rotterdam of uit mensen die er naar toe gaan verhuizen. Subpop. 2 bestaat uit mensen die elders (zullen bijven) wonen.⁶⁵ Eerst is subpop. 1 geanalyseerd. Deze groep bestaat uit 114 respondenten (41 procent). De oplossing van een principale componentenanalyse met drie componenten ziet er als volgt uit:

Tabel B2.8 Schematische weergave drie-componentenoplossing van subpop. 1

C1	C2	C3
V7	V1	V3
V8	V2	V4
V9	V5	
	V6	
	V10	

Deze oplossing verklaart 54 procent van de variantie. De interne coherentie bedraagt respectievelijk .68, .43 en .60. Deze waarden geven aan dat deze oplossing van de subpopulatie sterker is dan die van de gehele populatie. V10 is naar de andere component verschoven. Vervolgens kijken we naar het andere deel waarin

⁶⁵ Dat niet uitsluitend bewoners van Rotterdam zijn geselecteerd had te maken met de benodigde minimale omvang van beide groepen. De groep bewoners van Rotterdam is dus als het ware kunstmatig opgehoogd. Voor de belangrijkste uitkomsten heeft dit geen gevolgen.

alle niet (of toekomstig) in Rotterdam woonachtige respondenten zijn verzameld. Het gaat om een groep van 165 mensen.

Tabel B2.9 Schematische weergave drie-componentenoplossing van subpop. 2

C1	C2	C3
V7	V1	V3
V8	V2	V4
V9	V5	V10
	V6	

Deze oplossing verklaart 51 procent van de variantie en de interne coherentie bedraagt respectievelijk .70, .41 en .33. V10 is weer terug bij component 3 en dezelfde oplossing is bereikt als voor de gehele populatie. Zoals we eerder zagen had dit te maken met de hoge samenhang van de variabele met twee verschillende componenten. De correlatie van V10 met component drie is .44, maar nog steeds .31 met component twee. De interne coherentie van de derde component is overigens laag. Die was hoger in de oplossing van subpop. 1.

Bovenstaande analyse suggereert dat de twee deelpopulaties subpop. 1 en subpop. 2 veel op elkaar lijken. De vraag is of we met nog meer zekerheid voor beide populaties één componentenoplossing mogen gebruiken. In het vervolg van deze paragraaf zullen we met behulp van een simultane componenten analyse (SCA) de gewenste zekerheid proberen te krijgen.

SCA is een statistische toepassing waarmee met variabelen uit twee of meer populaties een simultane componentenanalyse kan worden uitgevoerd (Ten Berge, Kiers en Van der Stel 1992). De oplossing van een dataset kan worden vergeleken met de oplossing van een andere dataset, wanneer beide datasets dezelfde variabelen hebben. Dat gebeurt door de component-gewichten van de ene set toe te passen op de andere set, zodat in beide sets dezelfde componenten ontstaan. Hoe goed de oplossing van de ene set op de andere set van toepassing is kan worden bepaald aan de hand van de hoeveelheid verklaarde variantie in beide populaties. Met andere woorden, er wordt gezocht naar een oplossing die beide populaties het meeste recht doet, terwijl de scheiding van de datasets intact blijft.

De interpretatie van wat een componentenanalyse oplevert wordt in de regel vereenvoudigd door zogenoemde rotatietechnieken. De ‘varimax’ rotatie procedure bijvoorbeeld levert componenten op waarop variabelen hetzij heel hoog, hetzij heel laag scoren. Een nog extremere structuur kan worden bereikt met de zogenoemde ‘*multiple group*’ methode. Hier zijn maximaal drie waarden mogelijk voor de component-gewichten: -1, 0 en 1. Met andere woorden, een variabele heeft of wél

een lading (positief of negatief) of helemaal geen. Er is geen tussenweg mogelijk. Dit maakt de interpretatie van een gevonden oplossing nog gemakkelijker. Het SCA maakt van zo'n 'digitale' oplossing gebruik. De enige voorwaarde die aan deze methode wordt gesteld is dat de hoeveelheid verklaarde variantie van een digitale oplossing niet veel minder is dan van de precieze oplossing.⁶⁶

Samenvattend is de SCA-methode geschikt om het databestand van de Bindingsurvey te analyseren. Ten eerste kunnen op basis van een theoretisch kader eenvoudige gewichten worden toegekend (-1, 0 1) en deze kunnen worden vergeleken met de optimale oplossing die van een explorerende principale componenten analyse voor de gehele populatie is verkregen. Ten tweede kan de populatie in twee groepen worden verdeeld en de verklaarde variantie van dezelfde componenten voor verschillende groepen met elkaar worden vergeleken.

Eerst wordt gekeken hoe verschillend de beide subpopulaties zijn. De simultane componenten analyse verklaart voor subpop. 1 52,5 procent en voor subpop. 2 52 procent. Voor beide sets geldt dat de hoeveelheid verklaarde variantie van de SCA .4 procentpunten afwijkt van de principale componenten analyse. Dit verschil is verwaarloosbaar. Het is dus op statistische wijze aangetoond dat dezelfde lineaire combinaties van variabelen (lees: componenten) bij de twee deelpopulaties kunnen worden toegepast.

Nadat de componenten zijn berekend worden de gewichten van de variabelen gerooteerd. Hiervoor is een varimax rotatie gebruikt, gevolgd door een oblique rotatie. De gewichten van de variabelen na de rotaties waren als volgt:

⁶⁶ Deze methode kan bij uitstek geschikt zijn voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek, met name wanneer een theoretisch kader wordt gehanteerd waarvan variabelen niet zondermeer in een correlatiematrix kunnen worden geanalyseerd. Dat is eigenlijk bij het gros van sociaal-wetenschappelijke studies het geval. Neem bijvoorbeeld een studie naar industrialisatie. De componenten van een theoretisch kader zouden kunnen zijn: urbanisatie, welvaart en instroom. Wanneer we aan de derde component een variabele als migratie zouden willen toevoegen, is nauwelijks in exacte cijfers aan te geven wat deze variabele precies aan de component bijdraagt.

Tabel B2.10 Simultane componenten analyse, varimax en oblique rotatie

variabelen	componenten		
	1	2	3
1	.044	.579	-.116
2	-.161	.368	.050
3	-.004	.049	.661
4	.101	-.044	-.683
5	.023	.538	-.037
6	.194	.372	-.028
7	.558	-.033	.083
8	.515	.046	.005
9	.569	-.000	.031
10	-.150	.308	.266

Uit deze rotatie blijkt dat de componenten van de simultane componentenanalyse bestaan uit de volgende variabelen:

Component 1

- V7 het aantal malen dat men privé Rotterdamse restaurants bezoekt
- V8 het aantal malen dat men op een terras zit
- V9 het aantal malen dat men in Rotterdam uitgaat

Component 2

- V1 het aantal namen van het college van B&W dat iemand kan noemen
- V2 of men doneert aan Rotterdamse organisaties of instellingen
- V5 of men vindt dat men de problemen van de stad Rotterdam goed kent
- V6 het aantal Rotterdamse tijdschriften of kranten waarop men is geabonneerd
- V10 of men voor een Rotterdamse vrijwilligersorganisatie werkt

Component 3

- V3 of men regelmatig contact heeft met in Rotterdam wonende familieleden
- V4 of men een Rotterdammer van geboorte is

Bovendien kunnen we concluderen dat het zinvol is om ten aanzien van beide groepen dezelfde componentenoplossing te volgen.

Conclusie

De hiervoor geschetste statistische analyse van de Bindingsurvey vertoont grote overeenkomsten de ideaaltypen van binding die in hoofdstuk drie zijn geschetst. Component 1 verwijst naar het derde ideaaltype van binding door consumptie. Component 2 verwijst naar het tweede type, namelijk binding door participatie. Component 3, ten slotte, verwijst naar het eerste type binding, namelijk binding door nabijheid. Het theoretisch model, zo zouden we kunnen stellen, verklaart – vertaald in de bovenstaande eenvoudige matrix van gewichten – niet veel minder variantie dan een enkelvoudige componentenanalyse. De interne coherentie voor de beide subpopulaties is bovendien redelijk goed te noemen, zeker vergeleken met de componentenanalyse die voorafging aan de SCA. Hieruit kan worden geconcludeerd dat er voor de gehele onderzoekspopulatie een goede *'fit'* bestaat tussen het theoretische model en de componenten die uit de analyse zijn ontstaan.

Bijlage 3. Buurten voor de nieuwe middenklasse

Per rij zijn de percentages van respondenten in een deelgemeente en de daarin gelegen wijken weergegeven. In dezelfde rij zijn gegevens opgenomen die door het COS (1999) zijn verzameld. Uit de tabel zijn die buurten weggelaten waar geen respondenten woonden.

Tabel B3.1. Woonplekken van de Rotterdamse nieuwe middenklasse, ontleend aan de Bindingsurvey 1996 (BS; voor respondenten) en COS (voor heel Rotterdam)

deelgemeente Stadscentrum	Stads- driehoek	Oude Westen	Cool	Rubroek	Nieuwe Werk
BS	8% (N=10)	5% (N=6)	1% (N=1)	1% (N=1)	1% (N=1)
COS	2%	2%	1%	1%	0%

deelgemeente Delfshaven	Delfshaven	Bospolder	Nieuwe Westen	Middelland	Oude Ma- thenesse
BS	2% (N=2)	1% (N=1)	4% (N=5)	4% (N=5)	1% (N=1)
COS	1%	1%	3%	2%	1%

deelgemeente Overschie	Kleinpolder	Overschie
BS	1% (N=1)	1% (N=1)
COS	1%	1%

deelgemeente Noord	Provenierswijk	Bergpolder	Blijdorp	Liskwartier	Oude Noorden
BS	2% (N=2)	5% (N=6)	6% (N=7)	2% (N=3)	3%
COS	1%	1%	2%	1%	(N=4) 3%

deelgemeente Hillegersberg / Schiebroek	Schiebroek	Hillegersberg Zuid	Hillegersberg Noord	Terbregge
BS	5% (N=6)	3% (N=4)	2% (N=2)	5% (N=6)
COS	3%	1%	1%	0%

deelgemeente Kralingen / Crooswijk	Rubroek	Kralingen West	Kralingen Oost	De Esch	Struisenburg
BS	1% (N=1)	4% (N=5)	8% (N=10)	4% (N=5)	2% (N=2)
COS	1%	3%	1%	1%	1%

deelgemeente Prins Alexander	's-Gravenland	Prinsenland	Het Lage Land	Ommoord	Zevenkamp
BS	5% (N=6)	5% (N=6)	2% (N=2)	2% (N=2)	2% (N=2)
COS	1%	2%	2%	4%	3%

deelgemeente Feijenoord	Vreewijk	Feijenoord	Noordereiland
BS	1% (N=1)	1% (N=1)	2% (N=2)
COS	3%	1%	1%

deelgemeente IJsselmonde	Groot IJsselmonde		
BS	1% (N=1)		
COS	5%		

deelgemeente Charlois	Carnisse	Zuidwijk	Oud Charlois
BS	1% (N=1)	1% (N=1)	1% (N=1)
COS	2%	2%	2%

Totaal			
BS N=125 (100%)			

bronnen: Bindingsurvey 1995; COS 1999

Bijlage 4. Vragen van de Bindingsurvey⁶⁷

Persoonlijke gegevens

Naam van de instelling waarvoor u werkt (en via welke u bent benaderd):

.....

Geslacht:

man

vrouw

Leeftijd:

.....jaar

Bent u in Rotterdam geboren?

ja

nee

Heeft u een partner?

ja

nee

geen antwoord

Heeft uw partner een betaalde baan?

ja

nee

Voeren u en uw partner een gezamenlijk huishouden?

ja

nee

⁶⁷ Het betreft een vereenvoudigde versie van de elektronische vragenlijst die voor de telefonische enquête is gebruikt. De routing is achterwege gelaten, evenals een aantal toelichtingen.

Wonen er kinderen in uw huishouden?

- ja
- nee

Wat is de hoogste door u afgeronde opleiding?

(Als u meer dan één opleiding op hetzelfde niveau heeft afgerond, wilt u dan die opleiding kiezen die het beste aansluit bij uw hoofdfunctie?)

.....

Op welk niveau was die opleiding?

- HBO
- wetenschappelijk
- anders, namelijk

Heeft u minimaal twee jaar in Rotterdam gestudeerd?

- ja
- nee

Wat is uw huidige functie?

.....

Hoe lang oefent u deze functie uit bij dit bedrijf?

..... maanden

Hoeveel functies heeft u gehad tussen uw studie en uw huidige functie?

..... functies

Was uw vorige functie bij hetzelfde bedrijf en vestiging als waar u nu werkt?

- ja
- nee

Het is voor het onderzoek heel belangrijk om de antwoorden op de vragen uit deze enquête te kunnen koppelen aan de inkomens van de mensen die aan de enquête meewerken. Mag ik vragen hoe hoog uw netto inkomen per maand bedraagt, afgerond op 500 gulden?

- gulden
- geen antwoord

Wonen

Hoe lang woont u al op uw huidige adres?

..... maanden

Hoe lang heeft u tot op heden in Rotterdam gewoond?

nooit

..... maanden

Woont u in een huur- of een koopwoning?

huurwoning

koopwoning

In welke plaats woont u?

het centrum van Rotterdam

ergens anders in Rotterdam

in één van de randgemeenten

in Amsterdam, Den Haag of Utrecht

elders, namelijk in

Woonde u al in toen u begon te werken waar u nu werkt?

ja

nee

Woonde u wel in Rotterdam?

ja

nee

Wat was voor u de belangrijkste reden om in de plaats te gaan wonen waar u nu woont?

.....

Denkt u dat u in de komende twee jaar zult verhuizen?

ja, waarschijnlijk naar

nee

[voor diegenen die in Rotterdam wonen]

Waarom bent u in Rotterdam blijven wonen?

.....

[voor diegenen die niet in Rotterdam wonen]

Waarom heeft u destijds er voor gekozen om niet in Rotterdam te gaan wonen, ondanks dat u er werkt?

.....

Werken

Uit hoeveel uur bestaat uw werkweek doorgaans?

..... uur

Hoeveel uur per week bent u uit hoofde van uw functie in Rotterdam, maar *niet* op uw werkplek, aanwezig?

..... uur

Binnen welk gebied of in welke plaatsen komt u voor uw werk doorgaans?

- het centrum van Rotterdam
- Rotterdam
- de regio Rotterdam
- de Randstad
- Nederland
- Europa
- anders, namelijk

Binnen welk gebied of met welke plaatsen houdt u voor uw werk regelmatig contact??

- het centrum van Rotterdam
- Rotterdam
- de regio Rotterdam
- de Randstad
- Nederland
- Europa
- anders, namelijk

Hoe lang heeft u tot nu toe in totaal in Rotterdam gewerkt?

..... maanden

Denkt u dat u over 5 jaar nog steeds in Rotterdam of omgeving werkt?

- ja
- nee
- weet niet

Waarom wel/niet?

Hoe tevreden bent u met het feit dat u in Rotterdam werkt?

- zeer ontevreden
- ontevreden
- niet tevreden en niet ontevreden
- tevreden
- zeer tevreden

Kunt u aangeven waarom u juist in die mate tevreden bent?

.....

Overige aspecten

In welke mate voelt u zich betrokken bij de stad?

- helemaal niet betrokken
- niet erg betrokken
- neutraal
- betrokken
- zeer betrokken

Kunt u aangeven waarom u zich juist in die mate betrokken voelt?

.....

Vindt u dat u over het algemeen goed op de hoogte bent van sociale problemen die in Rotterdam spelen?

- ja
- nee

Heeft u een abonnement op, of leest u regelmatig, Rotterdamse tijdschriften of kranten?

- ja
- nee

Om welke tijdschriften of kranten gaat het?

.....
.....
etc.

Heeft u een abonnement op, of leest u regelmatig, buitenlandse tijdschriften of kranten?

Om welke tijdschriften of kranten gaat het?

.....
.....
etc.

Hoeveel uur per week luistert u naar een lokale radiozender of kijkt u naar een lokale televisiezender?

..... uur

Kunt u in een percentage uitdrukken hoeveel van uw vrienden en kennissen in Rotterdam wonen?

..... procent

Woont er familie van u in Rotterdam?

- ja
- nee

Heeft u daarmee regelmatig contact?

- ja
- nee

Met wie brengt u het grootste deel van uw vrije tijd door?

- met mensen uit uw eigen huishouden
- met mensen uit de buurt waarin u woont
- met andere mensen die in mijn woonplaats wonen
- met anderen (niet hiervoor genoemd)

Hoe betrokken voelt u zich bij de buurt waarin u woont?

- helemaal niet betrokken
- niet erg betrokken
- neutraal
- betrokken
- zeer betrokken

Kunt u uw antwoord motiveren?

.....

Hoe tevreden bent u met de buurt waarin u woont?

- zeer ontevreden
- ontevreden
- niet tevreden, niet ontevreden
- tevreden
- zeer tevreden

Kunt u uw antwoord motiveren?

.....

Bent u lid van een groep of comité dat zich bezig houdt met problemen in de buurt?

- ja
- nee

Heeft u zich in de afgelopen twee jaar wel eens ingespannen in verband met een kwestie in de buurt?

- ja
- nee

Heeft u zich in de afgelopen twee jaar wel eens ingespannen in verband met een kwestie in een andere buurt?

- ja
- nee

Bent u lid van een groep of comité in de buurt dat allerlei gezellige activiteiten organiseert?

- ja
- nee

Voelt u zich Rotterdammer?

- ja
- nee

Wat denkt u dat de *belangrijkste* reden is waarom u zich al dan niet Rotterdammer voelt?

- omdat u er werkt
- omdat u er woont of heeft gewoond
- omdat u, of uw familie, er is geboren
- vanwege een bepaald cultureel aspect
- weet niet

Heeft u een gevoel van trots bij de stad?

- ja
- nee

Waarom wel/niet?

.....

Verricht u vrijwilligerswerk?

- ja
- nee

Hoeveel uur per week besteedt u daar gemiddeld aan?

..... uur

Om welke organisatie(s) gaat het?

.....

Kunt u aangeven om wat voor werkzaamheden het gaat?

.....

Worden deze activiteiten door de instelling waarvoor u werkt gestimuleerd?

- ja
- nee

Komen deze activiteiten vooral aan Rotterdammers ten goede?

- ja
- nee
- weet niet

Doneert u geld aan één of meer instellingen?

- ja
- nee

Doneert u ook aan één of meer Rotterdamse instellingen?

- ja
- nee

Heeft u deelgenomen aan de laatste gemeenteraadsverkiezingen?

- ja
- nee

Op welke partij heeft u toen gestemd?

.....

Hoe vaak heeft u in de afgelopen twaalf maanden een vergadering van de gemeenteraad in uw gemeente bezocht?

..... keer

Bent u wel eens actief geweest binnen een lokale partij of een plaatselijke afdeling van een politieke partij?

- ja
- nee

Heeft u wel eens deelgenomen aan een inspraakprocedure van de gemeentelijke overheid (niet uit hoofde van uw functie)?

- ja
- nee

Zou u graag meer betrokken willen zijn bij de vorming en uitvoering van gemeentelijk beleid?

- ja
- nee

Kunt u uit uw hoofd enkele leden van het Rotterdamse College van B&W noemen?

.....

Zou u, hypothetisch weliswaar, bereid zijn tot het betalen van een nieuw ingevoerde stadsbelasting van 200 gulden per jaar, wanneer daarmee allerlei problemen waar Rotterdam mee kampt worden aangepakt?

- ja
- nee

Waarom wel/niet?

.....

Stelt u daaraan nog bepaalde voorwaarden?

.....

Hoe vaak bent u in de afgelopen twaalf maanden privé uit eten geweest?

.... keer

Hoe vaak betrof dat een restaurant in Rotterdam?

.... keer

Wanneer u niet in Rotterdam uit eten gaat, naar welke plaats gaat u dan doorgaans?

naar

Hoe vaak heeft u in de afgelopen twaalf maanden een restaurant bezocht om zakelijke redenen?

.... keer

Hoe vaak betrof dat een restaurant in Rotterdam?

.... keer

Wanneer u niet in Rotterdam uit eten gaat, naar welke plaats gaat u dan doorgaans?

naar

Hoe vaak kwam u in de afgelopen twaalf maanden in een stad om te gaan winkelen, voor uw plezier of een exclusieve aanaschaf?

.... keer

Hoe vaak betreft dat Rotterdam?

.... keer

Wanneer u niet in Rotterdam winkelt, waar doet u dat dan doorgaans?

in

Hoe vaak zat u in de afgelopen twaalf maanden op een terras?

.... keer

Hoe vaak was dat in Rotterdam?

.... keer

Wanneer dat niet in Rotterdam was, waar was dat dan doorgaans?

in

Hoe vaak bent u in de afgelopen twaalf maanden naar een museum, een galerie of een tentoonstelling geweest?

.... keer

Hoe vaak was dat in Rotterdam?

.... keer

Wanneer dat niet in Rotterdam was, waar was dat dan doorgaans?
in

Hoe vaak bent u in de afgelopen twaalf maanden uit geweest, bijvoorbeeld naar een café, een bioscoop, een voorstelling et cetera?
.... keer

Hoe vaak was dat in Rotterdam?
.... keer

Wanneer dat niet in Rotterdam was, waar was dat dan doorgaans?
in

Welke rapportcijfer (1-10) geeft u aan:

- het openbaar bestuur van Rotterdam
- de kwaliteit van de door de gemeente aangeboden voorzieningen en diensten
- het aanbod van restaurants in Rotterdam
- de winkels in het centrum van Rotterdam
- het aanbod van kunst en cultuur in Rotterdam
- het uitgaansleven in Rotterdam
- het woonklimaat in Rotterdam
- de kwaliteit van de openbare ruimte in Rotterdam
- het algehele leefklimaat in Rotterdam

Bent u voor Feyenoord, Ajax of geen van beiden?

- Feyenoord
- Ajax
- geen van beide / weet niet

Bijlage 5. Lijst van geïnterviewde respondenten

respondentnummer	seks	leeftijd	beroep	sector
23	man	43	bouwkundige	zakelijke dienstverlening
42	vrouw	42	beleidsmedewerker sociale zaken	gemeente
51	man	37	coördinator tentoonstellingen	musea/galeries
65	man	50	projectleider	gemeente
80	man	38	onderzoeker	gemeente
88	man	38	jurist	maritieme dienstverlening
101	man	38	projectmanager automatisering	maritieme dienstverlening
188	vrouw	28	AIO Fac. HK	universiteit
220	vrouw	25	advocaat	zakelijke dienstverlening
241	man	50		bank
248	man	53	universitair hoofddocent	universiteit
251	man	31	tentoonstellingsmaker	musea/galeries
323	man	36	senior beleidsmedewerker	gemeente
330	man	49	redacteur binnenlandredactie	media
363	man	36	journalist	media

Bijlage 6. Organisaties waarin vrijwilligers actief zijn⁶⁸

netwerk-organisaties	levens-beschou-welijk, belangen	zorg, wel-zijn	jeugd, on-derwijs	hobby, kunst	sport	overig
beroeps-vereniging	Amnesty International	Abortus-kliniek	Hogeschool	Advies-cie. kunst	athletiek-vereniging	belangen-organisatie recht-zoekenden
Junior-kamer Rotterdam	COC	Bestuur Gezondheids-centrum	huiswerkles	debating-club	Basketbal-club	bewoners-organisatie
Neder-landse Ver-eniging Sociale Geschie-den	gespreks-groep	Dieren-bescher-ming	Jeugdhulp-verlening	Genealo-gische ver-eniging	Golfclub	bibliotheek
Orde van advocaten	Kerk	drugshulp-verlening	Medezeg-gen-schapsraad school	harmonie	handboog-vereniging	Bibliotheek Baren-drecht
Ridder-kerkse on-der-nemers-organisatie	Vluchte-lingen-werk	Rode Kruis	school-bestuur	kunst en cultuur-com-missies	hockey-vereniging	buurthuis
Ronde Ta-fel		Stichting Belangen Verstand-elijk Ge-handi-	Vereniging openbaar onderwijs	museum	manege	Commissie bezwaar en beroep

⁶⁸ Vrijwilligers zijn soms in meerdere organisaties actief. Per organisatie kunnen eveneens meerdere vrijwilligers onder de respondenten actief zijn.

	capten				
Rotary	Stichting Hulp Ex- verslaafden	Vereniging Zeevaart- school	muziek- ver- eniging	Neder- landse Skiver- eniging	fractie politieke partij
Stichting Nipkov			Organi- satie cul- turele evene- menten	sport- vereniging algemeen	Geschil- lencie. Woning- corporatie
Studenten- sociëteit/- vereniging			Oude eenden- club	tennis- vereniging	Landelijk secretariaat D'66
Studium Generale Erasmus Universiteit			Raad voor de kunst	voetbal- club	Maat- schap-pij tot Nut van het Algemeen
Vereniging voor ge- schie- denis en informa- tica			Radio Rijn- mond	volleybal- vereniging	organisatie Op- zoomeren
Werkgere- lateerde verenig- ingen			RO thea- ter	Zwembad Kralingen	politieke partij
Young Bankers Club Rot- terdam			Rotter- damse Piano- vier- daagse Stichting Muziek- leven		Rotter- dams Lees- kabinet Stichting stads- herstel Rotterdam
			toneel- ver-		Stichting Stadskraan

eniging

Vlaar-
dingen

uitgeverij
van oude
reisver-
halen
Vrien-
denclub
Blijdorp

woning-
bouw-
corporatie

Zakenregister

- afkomst, 23; 40; 59; 71; 89; 95; 96;
120; 121; 122; 126; 129; 148; 216;
229; 236
- amusement, 14; 17; 19; 217; 218
- anomie, 63
- assets*, 39; 40; 45
- authenticiteit, 217
- bank (sector), 77; 126; 171; 231
- bankwezen, 14; 77; 78; 85; 86; 104;
114; 145; 155; 162; 170; 171; 174;
177; 178; 179; 187; 189; 195; 198;
200; 203; 265; 298
- belevenis, 69; 72; 186; 197; 215; 216;
227; 258
- bestuurlijke *(managerial)*
middenklasse, 40
- bestuurlijke middenklasse, 40
- betrokkenheid van bedrijven, 132;
177
- binding door consumptie, 72; 73; 87;
88; 183; 184; 196; 202; 209; 210;
214; 228; 241; 281
- binding door nabijheid, 71; 73; 80;
87; 88; 89; 90; 91; 97; 110; 117;
118; 124; 128; 131; 223; 225; 281
- binding door participatie, 72; 73; 80;
87; 88; 132; 138; 149; 150; 166;
167; 180; 181; 224; 225; 228; 281
- black flight*, 14
- bonding*, 146
- bourgeoisie, 29; 36; 37; 38; 39
- bricoleurs, 43; 44; 46; 218
- bridging*, 146
- buitenwijk, 109; 150; 156; 160; 161;
162; 163; 164; 165; 166; 180; 224;
228
- bureaucraten, 29; 32; 37
- bureaucratisering, 28; 29; 31; 63
- burgercultuur, 16
- burgerlijke stad, 88; 132; 133; 137;
146; 147; 149
- burgerschap, 72; 131; 134; 135
- burgerzin, 22; 72; 134; 149; 167; 214;
221; 224
- buurt en de stad, 88; 90; 97
- buurtbeseft, 62; 117
- buurtbetrokkenheid, 101; 102; 103;
106; 109; 110; 115; 117; 147; 254
- buurtbinding, 63
- buurtcomité, 99; 110; 111; 112; 113;
114; 115; 116; 117; 137; 147
- buurtinzet, 111
- calculerende hedonisten, 69
- civic culture*, 132; 163; 258
- civiele samenleving, 15; 47; 72; 137;
138
- civil inattention*, 60
- community*, 53; 59; 61; 62; 97; 109;
249; 255; 256
- community without propinquity*, 62
- consumptiecultuur, 33; 35; 42; 45;
47; 58; 65; 67; 69; 70; 72; 186; 193;
196; 221; 235; 240
- consumptiemilieu, 18; 23; 65; 184;
185
- consumptieve betrokkenheid, 210;
215

contactgemeenschap, 66
contradictory class locations, 38
 cultureel kapitaal, 17; 40; 42; 122; 165
 culturele artefacten, 44
 culturele economie, 18; 35; 189; 196
 culturele identiteit, 65; 118; 119; 121;
 215; 217; 221; 226; 231; 233
 culturele intermediairs, 39; 42; 43; 44;
 46; 189; 218
 culturele sector, 44; 76; 78; 85; 86;
 104; 114; 145; 146; 155; 162; 170;
 171; 172; 174; 175; 176; 177; 179;
 187; 189; 192; 195; 198; 200; 203;
 218; 224; 228; 230; 263; 298
 cultuurproducten, 43; 186
decline of community, 61
 desintegratie, 65
 diensteneconomie, 26; 27; 33; 34; 35;
 75; 76
 dienstenklasse, 30; 230; 251
disembedded, 22; 57
 distinctie, 41; 44; 185
 dominante klasse, 42
 donaties, 80; 134; 137; 148; 236; 271;
 275
double bind, 13; 16
 Duitsland, 26; 28; 56
 economisch kapitaal, 17; 42; 43; 165
 eenpersoonshuishoudens, 14; 65; 80;
 82; 84; 85; 100; 141; 155; 162; 165;
 194; 196
 éénverdieners, 80; 81; 82; 102; 113;
 140; 154; 156; 161; 191; 192; 194;
 198; 205
 effectieve mobiliteit, 230; 231
 elite, 25; 37; 43; 44; 151; 230; 253;
 254
 emotioneel-esthetische binding, 51
 emotionele binding, 11; 128
face-to-face, 60; 169; 173; 175; 190
 forensen, 67; 123; 124; 125; 126; 172
 forensisme, 152
 formele associaties, 60
 fragmentering van de stad, 67
Freundschaft, 59
 functionele associaties, 60
 functionele binding, 49; 119; 124;
 226
 fysieke mobiliteit, 172; 175
 gelegitimeerde cultuur, 43; 185; 193;
 217
 gemeenschapszin, 64; 115; 249
 gemeente, 19; 47; 76; 78; 85; 86; 98;
 104; 114; 119; 120; 135; 136; 145;
 150; 155; 162; 166; 170; 171; 172;
 174; 175; 177; 179; 188; 189; 195;
 198; 200; 202; 203; 205; 228; 231;
 261; 262; 294; 297; 298
Gemeinschaft, 59; 60; 61; 65; 257
 georganiseerde cultuur, 14
Gesellschaft, 59; 257; 258
 gezinsoriëntatie, 156
 groepsspecifieke binding, 52
 habitat, 15; 110; 117; 150; 185; 215
 habituele binding, 52; 92
 hedonisme, 184
 hoge cultuur, 41; 44
human geography, 53; 256
 ideaaltypen, 9; 23; 45; 49; 53; 54; 57;
 58; 71; 73; 79; 86; 87; 222; 223;
 225; 271; 281
 identiteit, 20; 22; 44; 46; 57; 61; 65;
 69; 89; 118; 119; 120; 121; 124;
 126; 184; 185; 186; 215; 216; 217;
 219; 221; 226; 231; 233; 235
 identiteitscrisis, 69

individualisering, 63; 65; 133
 informatie-economie, 33
 kennis, 17; 18; 24; 27; 28; 31; 33; 34;
 35; 40; 41; 42; 43; 45; 46; 47; 72;
 75; 80; 148; 166; 167; 168; 169;
 178; 185; 190; 217; 219; 231; 253;
 271
 kenniseconomie, 34
 kenniswerkers, 18; 33; 166; 168
 klasse *an sich*, 47
 klasse *für sich*, 47
 klassenlocatie, 38
 klassenvorming, 35; 38; 41; 42
 leefgemeenschap, 53; 56
 leefstijl, 14; 15; 17; 24; 37; 41; 43; 44;
 57; 62; 67; 69; 71; 72; 89; 103; 110;
 163; 172; 185; 189; 221; 253
 legitimiteitscrisis, 69
 lokale inbedding, 166; 175; 176; 181;
 224; 229
 lokale oriëntatie, 22; 165; 176; 177;
 180; 181; 199; 227; 231
 lokale worteling, 18; 156; 169; 175;
 176; 177; 217; 224; 231
 maatschappelijk middenveld, 72; 131;
 133; 178; 218; 221; 224; 233
 maatschappelijke betrokkenheid, 15;
 47; 64; 72; 133; 134; 137; 146; 147;
 150; 178; 179; 180; 224; 229; 271
machers, 61; 138
 maritieme dienstverlening, 78; 85; 86;
 104; 114; 145; 155; 162; 170; 171;
 174; 175; 176; 177; 179; 180; 181;
 187; 189; 195; 198; 200; 203; 231;
 260; 298
 mechanische solidariteit, 59; 226
 media, 33; 44; 76; 78; 80; 85; 86; 104;
 114; 133; 135; 145; 146; 155; 162;
 168; 170; 171; 172; 174; 175; 177;
 179; 187; 189; 192; 195; 198; 200;
 203; 218; 225; 262; 298
 middenstand, 25; 234
middle-brow culture, 44
mismatch, 19
 mobiliteit, 12; 15; 23; 40; 59; 60; 62;
 67; 68; 70; 72; 79; 91; 96; 118; 124;
 129; 132; 152; 169; 170; 172; 174;
 175; 176; 180; 184; 199; 206; 218;
 223; 225; 227; 230; 231; 232
 mobiliteit ten behoeve van beroep,
 169; 174
 mobiliteit van baan, 169; 170; 172;
 176
 moderne huishoudens, 156
 mondialisering, 15; 33; 167
 monetarisering van solidariteit, 147;
 180
 musea/galeries (sector), 104; 114; 145;
 155; 162; 170; 171; 174; 177; 179;
 187; 189; 195; 198; 200; 203; 263;
 298
Nachbarschaft, 59
 netwerksamenleving, 68
Neue Mittelstand, 36
 niet-passanten, 91
 nieuwe geografie, 67; 196; 247
 nieuwe klasse, 15; 24; 29; 30; 31; 32;
 33; 36; 41; 43
 nieuwe middengroepen, 35; 258
 nieuwe sociale bewegingen, 15; 31;
 32
 nieuwe stammen, 68
 nieuwe stedeling, 91; 163; 164; 165;
 166; 181; 228
 nieuwe stedelingen, 91; 163; 164;
 165; 166; 181; 228

nieuwe vrijgestelden, 32; 257
norms of non-involvement, 60
 notabelen, 16; 25; 131; 149
 ontgeografisering, 62; 128
 ontzuiling, 69
 organische solidariteit, 59; 60; 226
 oude geografie, 196
 oude middenklasse, 25; 42
 particulier initiatief, 13
 passanten, 91; 186; 255
 pendel, 152; 153; 154; 155; 163
 persoonlijke binding, 52
 politieke betrokkenheid, 134
 politieke participatie, 134; 135; 136;
 160
 polycentrische stad, 88; 184; 196; 225
 populaire cultuur, 43; 44; 185; 193;
 217
 potentiële mobiliteit, 199; 230; 231
 private sector, 38; 39; 41; 145; 210;
 228
 productiemilieu, 18; 65; 167; 169;
 185
 professionalisering, 26; 28; 30; 32; 64
 professionele (*professional*)
 middenklasse, 40
 professionele binding, 177; 236
progressivism, 31
 proletariaat, 29; 36; 37; 38
 publieke sector, 31; 40; 47; 76; 78;
 126; 229
 randgemeente, 81; 109; 111; 144; 153
 rationeel-existentiële binding, 51; 52;
 54
 reflexieve accumulatie, 167
 reflexieve economie, 167; 168
 reflexiviteit, 18; 167; 168
 regio, 12; 19; 132; 149; 150; 169; 170;
 171; 175; 180; 196; 231; 234; 289
 representaties van trots, 207; 208;
 209; 215
 revisionisten, 36; 44
 Rotterdamgevoel, 119; 120; 121; 122;
 123; 125; 126
 ruimte van de plekken, 68
 ruimte van de stromen, 68
 ruimtelijke verstrooiing, 67
 Rusland, 26; 29
 salariaat, 36
 schaalverkleining en
 schaalvergroting, 64
schmoozers, 61
scientific management, 29; 30; 31
 segregatie, 131
sense of place, 215
 smaak, 35; 41; 43; 44; 67; 126; 184;
 185
 sociale cohesie, 51; 52; 61; 133; 224;
 255
 sociale stratificatie, 29; 42; 43; 101
 socialiteit, 66; 68; 216; 218; 227; 256
 solidariteit, 16; 56; 59; 60; 64; 72;
 117; 123; 146; 147; 148; 149; 163;
 180; 218; 226; 248
 spel en ernst, 214
 staatsvorming, 26; 30; 31; 46; 75; 76
 stadsprovincie, 11
 stereotypen, 126
 suburbanisatie, 62; 67; 150; 151
 symbolisch analisten, 17; 34; 43; 44;
 45; 46; 147; 167; 169; 176; 218;
 227; 236
 symbolisch productiemilieu, 18
 symbolische betrokkenheid, 213

symbolische consumptie, 23; 45; 75;
 76; 185; 186; 192; 214; 215; 216;
 217; 218; 225; 233
 symbolische consumptiecultuur, 186
 symbolische economie, 18; 34; 46
 symbolische plekken, 54; 217
 Taylorism, 30
 technocraten, 29; 32; 37
 terugtrekkende overheid, 13; 18; 35
 thematisering, 210
 toegeëigende stad, 88; 184; 210
 totale stad, 88; 90; 91; 96; 128
 traditionele huishoudens, 141; 162
 trots, 53; 55; 71; 80; 124; 125; 126;
 127; 128; 129; 133; 197; 207; 208;
 209; 210; 211; 212; 213; 214; 215;
 217; 293
 tweeverdieners, 80; 81; 82; 102; 109;
 113; 140; 141; 154; 156; 161; 191;
 192; 194; 198; 205; 250; 253
 uitgelegde stad, 88; 132; 150; 162;
 166; 180
 uitstad, 88; 184; 185; 186; 187; 188;
 189; 191; 192; 196; 197; 199; 201;
 202; 203; 204; 206; 207; 209; 210;
 212; 218; 227; 228; 229; 248
 universiteit, 76; 78; 85; 86; 104; 114;
 145; 155; 162; 170; 171; 172; 174;
 177; 179; 187; 189; 195; 198; 199;
 200; 203; 262; 298
upper professionals, 35
 verbondenheid, 1; 10; 53; 55; 122;
 133; 216; 235; 236
 vereenzelviging, 118; 119; 121; 122;
 124; 129; 211; 215; 219; 226; 231;
 233
 Verenigde Staten, 16; 26; 28; 30; 31;
 32; 34; 40; 131; 146
 verinnerlijkte stad, 90; 118; 124
 vermaak, 17; 19; 20; 65; 66; 72; 80;
 132; 183; 184; 185; 192; 193; 194;
 196; 202; 208; 209; 214; 215; 217;
 219; 225; 227; 229; 234; 248; 253
Vervantschaft, 59
 virtuele mobiliteit, 173
 vrijwillige associaties, 72
 vrijwilligerswerk, 15; 72; 80; 134; 137;
 138; 139; 140; 141; 143; 144; 145;
 146; 147; 148; 149; 164; 179; 180;
 181; 224; 225; 228; 233; 236; 256;
 271; 275; 293
 werkstad, 20; 88; 132; 134; 166; 214;
 218
white flight, 14
 witte boorden, 30
 woonwensen, 21; 92; 165
world of strangers, 66
 zakelijke dienstverlening, 14; 19; 76;
 78; 85; 86; 95; 104; 114; 145; 146;
 155; 162; 165; 166; 168; 170; 171;
 172; 174; 175; 176; 177; 179; 181;
 187; 188; 189; 192; 195; 198; 199;
 200; 202; 203; 205; 218; 224; 228;
 230; 231; 234; 236; 264; 298

Curriculum vitae

Marco van der Land is geboren op 8 juni 1967 in Vlissingen en groeide op in Den Helder en Middelburg. In 1986 behaalde hij zijn Atheneumdiploma en ging in Utrecht Algemene Sociale Wetenschappen studeren. Na een stage aan de Universiteit van Sussex studeerde hij in 1992 af, met als specialisatie 'stadsstudies'. Zijn afstudeerscriptie handelde over lokaal corporatisme in de stedelijke vernieuwing. Van 1993 tot 1997 werkte hij als assistent-in-opleiding bij de projectgroep Stad en Staat van de Utrechtse Faculteit der Sociale Wetenschappen. Daar werkte hij aan dit promotie-onderzoek, verzorgde onderwijs en organiseerde samen met anderen in 1996 de internationale conferentie "Globalization and the New Inequality". Vervolgens werkte hij bij onderzoeks- en adviesbureau A2 stAdsAdviseur te Rotterdam. In 2003 trad hij in dienst bij de sectie Stedelijke Vernieuwing en Wonen van het Onderzoeksinstituut OTB aan de Technische Universiteit Delft.